

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

МУДРАК РОМАН МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 340.12:34.08:378.147(477+73)

ДИСЕРТАЦІЯ

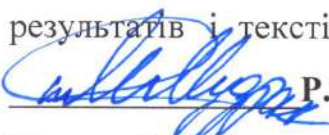
**ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ЮРИДИЧНИХ
КЛІНІК У США ТА УКРАЇНІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

Спеціальність 081 Право

Галузь знань 08 Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

 Р. М. Мудрак

Науковий керівник: Кравчук Микола Володимирович, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії права та конституціоналізму Західноукраїнського національного університету.

Тернопіль -2026

АНОТАЦІЯ

Мудрак Р. М. Інституціоналізація та функціонування юридичних клінік у США та Україні: порівняльно-правове дослідження. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». – Західноукраїнський національний університет, Міністерство освіти і науки України, Тернопіль, 2026.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню процесів інституціоналізації та функціонування юридичних клінік у США та Україні. У роботі здійснено теоретичне узагальнення наукових підходів до розуміння юридичних клінік, проведено порівняльно-правовий аналіз особливостей їх становлення та розвитку, запропоновано авторську концепцію юридичних клінік як об'єкта правової інституціоналізації, розроблено авторську методику визначення рівня інституціональної зрілості юридичних клінік та сформульовано концептуальні напрями подальшого розвитку юридичних клінік в Україні.

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю вдосконалення правничої освіти, забезпечення ефективної практичної підготовки майбутніх правників, розширення доступу населення до правосуддя та розвитку інституцій громадянського суспільства. Юридичні клініки у сучасних умовах виконують не лише освітню функцію, а й виступають важливим елементом механізму реалізації права на правничу допомогу. Водночас процеси їх становлення та розвитку потребують комплексного теоретичного осмислення крізь призму інституціонального підходу.

Метою дисертаційного дослідження є здійснення комплексного порівняльно-правового аналізу процесів інституціоналізації та функціонування юридичних клінік у США та Україні, виявлення закономірностей їх розвитку, оцінювання рівня інституціональної зрілості та розроблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо подальшого розвитку юридичних клінік в Україні.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у процесі становлення, розвитку та функціонування юридичних клінік як інституту правничої освіти та механізму забезпечення доступу до правосуддя.

Предметом дослідження виступають теоретико-правові засади, закономірності, особливості та моделі інституціоналізації юридичних клінік у США та Україні, а також механізми їх функціонування та перспективи розвитку.

Методологічну основу дослідження становить комплекс загальнонаукових, спеціально-наукових та спеціально-юридичних методів. У роботі використано діалектичний, системний, історико-правовий, формально-юридичний, порівняльно-правовий методи, а також методи аналізу, синтезу, класифікації, узагальнення та моделювання. Провідним методологічним підходом виступає інституціональний підхід, який дозволив розглядати юридичні клініки як соціально-правовий інститут.

У першому розділі дисертації досліджено теоретико-методологічні засади інституціоналізації юридичних клінік. Проаналізовано основні наукові підходи до розуміння правових інститутів, розкрито сутність процесу інституціоналізації та визначено його значення для розвитку юридичних клінік. Встановлено, що юридичні клініки пройшли еволюцію від допоміжної форми практичної підготовки студентів до самостійного соціально-правового інституту, інтегрованого у систему правничої освіти та механізми забезпечення доступу до правосуддя.

У роботі запропоновано авторську концепцію юридичних клінік як об'єкта правової інституціоналізації. Відповідно до неї юридичні клініки розглядаються як соціально-правовий інститут, розвиток якого відбувається через процеси нормативного закріплення, організаційного оформлення, професіоналізації діяльності, функціональної диференціації та суспільної легітимації.

Особливу увагу приділено проблемі визначення інституціональної зрілості юридичних клінік. У дисертації розроблено авторську методику оцінювання рівня інституціональної зрілості, що базується на системі нормативних, організаційних, функціональних, професійних та легітимаційних критеріїв.

У другому розділі досліджено особливості інституціоналізації та функціонування юридичних клінік в Україні. Встановлено основні етапи розвитку українського клінічного руху, проаналізовано нормативно-правові засади діяльності юридичних клінік, особливості їх організаційної структури та функціонального призначення.

Визначено, що важливу роль у розвитку юридичних клінік України відіграла Асоціація юридичних клінік України, яка забезпечила координацію діяльності клінічного руху, розроблення стандартів діяльності та поширення принципів клінічної юридичної освіти.

Доведено, що юридичні клініки України виконують комплекс освітніх, правозахисних, правопросвітницьких і соціальних функцій. Вони забезпечують формування професійних компетентностей майбутніх правників, сприяють підвищенню правової культури населення та розширюють доступ громадян до безоплатної правничої допомоги.

На основі авторської методики здійснено оцінювання рівня інституціональної зрілості юридичних клінік України. Встановлено, що українська модель юридичних клінік характеризується достатнім рівнем нормативного та організаційного розвитку, проте потребує подальшої професіоналізації, зміцнення ресурсного забезпечення та розширення спеціалізації окремих напрямів діяльності.

У третьому розділі здійснено дослідження процесів інституціоналізації юридичних клінік у США. Проаналізовано історичні передумови виникнення клінічної юридичної освіти, роль руху за доступ до правосуддя та вплив Американської асоціації юристів на формування сучасної моделі юридичних клінік.

Запропоновано авторський підхід до періодизації інституціоналізації юридичних клінік у США. Встановлено, що розвиток американської моделі відбувався поетапно та супроводжувався зростанням рівня професіоналізації, спеціалізації та інтеграції юридичних клінік у систему правничої освіти.

Визначено, що сучасні юридичні клініки США є важливим елементом правничої освіти та механізму забезпечення доступу до правосуддя. Для

американської моделі характерними є високий рівень автономності, розвинена система клінічного викладання, диверсифіковані джерела фінансування та широкий спектр спеціалізованих клінік.

На підставі авторської методики проведено оцінювання рівня інституціональної зрілості юридичних клінік США. Встановлено, що американська модель демонструє високий рівень інституціональної зрілості за всіма групами критеріїв.

У четвертому розділі здійснено порівняльно-правовий аналіз моделей юридичних клінік США та України. Порівняно етапи інституціоналізації, нормативні засади діяльності, організаційні механізми функціонування, освітні та соціальні функції юридичних клінік.

Виявлено спільні закономірності розвитку юридичних клінік у двох державах, а також визначено ключові відмінності між досліджуваними моделями. Встановлено, що американська модель характеризується більш високим рівнем інституціональної зрілості, що обумовлено тривалістю її розвитку, рівнем професіоналізації та ступенем інтеграції у систему доступу до правосуддя.

У роботі обґрунтовано можливості використання окремих елементів американського досвіду в Україні. До перспективних напрямів адаптації віднесено розвиток спеціалізованих юридичних клінік, удосконалення системи підготовки клінічних викладачів, розширення партнерства із суб'єктами надання правничої допомоги та впровадження сучасних механізмів оцінювання ефективності діяльності юридичних клінік.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у розробленні авторської концепції юридичних клінік як об'єкта правової інституціоналізації, створенні авторської методики визначення рівня інституціональної зрілості юридичних клінік, проведенні комплексного порівняльно-правового оцінювання рівня інституціональної зрілості юридичних клінік України та США, а також формулюванні авторської концепції подальшого розвитку юридичних клінік в Україні.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання сформульованих висновків і рекомендацій у нормотворчій діяльності, роботі закладів вищої освіти, діяльності юридичних клінік, системі безоплатної правничої допомоги, а також у навчальному процесі та подальших наукових дослідженнях.

Результати дослідження поглиблюють наукові уявлення про закономірності інституціоналізації юридичних клінік та створюють теоретичне підґрунтя для подальшого розвитку клінічної юридичної освіти й удосконалення механізмів забезпечення доступу до правосуддя в Україні.

Ключові слова: інституціоналізація; юридична клініка; захист прав людини; правовий інститут (соціально-правовий інститут); клінічна юридична освіта; правнича освіта; доступ до правосуддя; судовий захист, безоплатна правнича допомога (безоплатна правова допомога); правопросвітницька діяльність; професійна підготовка правників; юридичні клініки України; юридичні клініки США; порівняльно-правове дослідження (порівняльно-правовий аналіз); Американська асоціація юристів (ABA).

SUMMARY

Mudrak R. M. Institutionalization and Functioning of Legal Clinics in the United States and Ukraine: A Comparative Legal Study. – *Qualification research paper (manuscript).*

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 081 «Law». - West Ukrainian National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Ternopil, 2026.

The dissertation is devoted to a comprehensive study of the processes of institutionalization and functioning of legal clinics in the USA and Ukraine. The work provides a theoretical generalization of scientific approaches to understanding legal clinics, a comparative legal analysis of the features of their formation and development, an author's concept of legal clinics as an object of legal institutionalization is proposed, an author's methodology for determining the level of institutional maturity of legal clinics

is developed, and conceptual directions for the further development of legal clinics in Ukraine are formulated.

The relevance of the research topic is due to the need to improve legal education, ensure effective practical training of future lawyers, expand the population's access to justice, and develop civil society institutions. Legal clinics in modern conditions perform not only an educational function, but also act as an important element of the mechanism for implementing the right to legal aid. At the same time, the processes of their formation and development require a comprehensive theoretical understanding through the prism of an institutional approach.

The purpose of the dissertation research is to conduct a comprehensive comparative legal analysis of the processes of institutionalization and functioning of legal clinics in the USA and Ukraine, identify patterns in their development, assess the level of institutional maturity and develop scientifically based recommendations for the further development of legal clinics in Ukraine.

The object of the research is social relations that arise in the process of formation, development and functioning of legal clinics as an institution of legal education and a mechanism for ensuring access to justice.

The subject of the research is the theoretical and legal principles, patterns, features and models of institutionalization of legal clinics in the USA and Ukraine, as well as the mechanisms of their functioning and development prospects.

The methodological basis of the research is a complex of general scientific, special scientific and special legal methods. The work uses dialectical, systemic, historical and legal, formal and legal, comparative legal methods, as well as methods of analysis, synthesis, classification, generalization and modeling. The leading methodological approach is the institutional approach, which allowed us to consider legal clinics as a socio-legal institution.

The first section of the dissertation examines the theoretical and methodological principles of the institutionalization of legal clinics. The main scientific approaches to understanding legal institutions are analyzed, the essence of the institutionalization process is revealed and its significance for the development of legal clinics is determined.

It is established that legal clinics have evolved from an auxiliary form of practical training of students to an independent socio-legal institution integrated into the legal education system and mechanisms for ensuring access to justice.

The work proposes the author's concept of legal clinics as an object of legal institutionalization. According to it, legal clinics are considered as a socio-legal institution, the development of which occurs through the processes of normative consolidation, organizational design, professionalization of activity, functional differentiation and social legitimation.

Particular attention is paid to the problem of determining the institutional maturity of legal clinics. The dissertation develops an author's methodology for assessing the level of institutional maturity, based on a system of normative, organizational, functional, professional and legitimizing criteria.

The second section examines the features of institutionalization and functioning of legal clinics in Ukraine. The main stages of development of the Ukrainian clinical movement are established, the regulatory and legal principles of the activities of legal clinics, the features of their organizational structure and functional purpose are analyzed.

It is determined that an important role in the development of legal clinics in Ukraine was played by the Association of Legal Clinics of Ukraine, which ensured the coordination of the activities of the clinical movement, the development of standards of activity and the dissemination of the principles of clinical legal education.

It is proved that legal clinics in Ukraine perform a complex of educational, human rights, legal education and social functions. They ensure the formation of professional competencies of future lawyers, contribute to the improvement of the legal culture of the population and expand citizens' access to free legal aid.

Based on the author's methodology, an assessment of the level of institutional maturity of legal clinics in Ukraine was carried out. It was established that the Ukrainian model of legal clinics is characterized by a sufficient level of regulatory and organizational development, but requires further professionalization, strengthening of resource provision and expansion of specialization of individual areas of activity.

In the third section, a study of the processes of institutionalization of legal clinics in the USA was carried out. The historical prerequisites for the emergence of clinical legal education, the role of the movement for access to justice and the influence of the American Bar Association on the formation of the modern model of legal clinics were analyzed.

The author's approach to the periodization of the institutionalization of legal clinics in the USA was proposed. It was established that the development of the American model occurred in stages and was accompanied by an increase in the level of professionalization, specialization and integration of legal clinics into the legal education system.

It is determined that modern legal clinics in the USA are an important element of legal education and a mechanism for ensuring access to justice. The American model is characterized by a high level of autonomy, a developed system of clinical teaching, diversified sources of funding and a wide range of specialized clinics.

Based on the author's methodology, an assessment of the level of institutional maturity of legal clinics in the USA was carried out. It was established that the American model demonstrates a high level of institutional maturity according to all groups of criteria.

The fourth section provides a comparative legal analysis of the legal clinic models of the USA and Ukraine. The stages of institutionalization, regulatory principles of activity, organizational mechanisms of functioning, educational and social functions of legal clinics are compared.

Common patterns of development of legal clinics in the two countries are identified, and key differences between the studied models are also identified. It is established that the American model is characterized by a higher level of institutional maturity, which is due to the duration of its development, the level of professionalization and the degree of integration into the system of access to justice.

The paper substantiates the possibilities of using individual elements of the American experience in Ukraine. Promising areas of adaptation include the development of specialized legal clinics, improving the system of training clinical teachers, expanding

partnerships with entities providing legal aid, and introducing modern mechanisms for assessing the effectiveness of legal clinics.

The scientific novelty of the obtained results lies in the development of the author's concept of legal clinics as an object of legal institutionalization, the creation of the author's methodology for determining the level of institutional maturity of legal clinics, conducting a comprehensive comparative legal assessment of the level of institutional maturity of legal clinics in Ukraine and the USA, as well as formulating the author's concept for the further development of legal clinics in Ukraine.

The practical significance of the obtained results lies in the possibility of using the formulated conclusions and recommendations in regulatory activities, the work of higher education institutions, the activities of legal clinics, the system of free legal aid, as well as in the educational process and further scientific research.

The results of the study deepen scientific understanding of the regularities of the institutionalization of legal clinics and create a theoretical basis for the further development of clinical legal education and improvement of mechanisms for ensuring access to justice in Ukraine.

Keywords: institutionalization, legal clinic, human rights protection, legal institution (socio-legal institution), clinical legal education, legal education, access to justice, judicial protection, free legal aid, legal awareness activities, professional training of lawyers, legal clinics of Ukraine, legal clinics of the USA, comparative legal research (comparative legal analysis), American Bar Association (ABA).

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дослідження

Статті у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України:

1. Мудрак Р. М. Генеза становлення інституту юридичних клінік у світі та Україні. Актуальні проблеми правознавства. 2017. Випуск 3 (11). С. 31-35.
2. Мудрак Р. М. Правовий статус юридичних клінік в Україні. Актуальні проблеми правознавства. 2021. Випуск 4 (28). С. 11-17.

3. Мудрак Р. М. Юридична клінічна освіта в системі правової освіти України. Юридичний науковий електронний журнал. 2020. № 9. С. 26-28.

4. Мудрак Р. М. Інституціоналізація правових інститутів як теоретико-методологічна основа дослідження юридичних клінік. Актуальні проблеми правознавства. 2026. № 1 (45). С. 12-16.

5. Мудрак Р. М. Моделі інституціоналізації юридичних клінік: порівняльно-правовий аналіз досвіду США та України. Актуальні питання у сучасній науці 2026. № 4 (46) 2026. С. 2186-2200.

6. Мудрак Р. М. Інституціоналізація правових інститутів: етапи, механізми та критерії сформованості. Національні інтереси України 2026. № 4. С. 1475-1483.

В інших зарубіжних виданнях:

7. Мудрак Р. М. Розвиток юридичних клінік у Сполучених Штатах Америки. Knowledge, Education, Law, Management. 2020. № 6 (34). vol. 1. P. 258-262.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Мудрак Р. М. Проблеми правової природи юридичних клінік в механізмі захисту прав і свобод людини та громадянина. Guarantee and protection of fundamental human rights as an integral element of the integration of Ukraine in the EU / Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie; ред. колегія Mieczysław Różański, Serhiy Banakh, Oksana Koval. – Olsztyn: Zakład Poligraficzny Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, 2019. 412 с. С. 249-259.

9. Мудрак Р. М. Юридична клініка як інноваційний засіб професіоналізації майбутніх правників. Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. [м. Тернопіль, 21-22 квіт. 2017 р.]. Тернопіль: Економічна думка, 2017. С. 102-104.

10. Мудрак Р. М., Кравчук М. В. Юридичний клінічний рух в системі правової освіти України. Новації та виклики юридичної освіти: збірник матеріалів

Міжнародної наукової студентської конференції, м. Тернопіль. Т., 2017. 316 с. С. 53-58.

11. Мудрак Р. М. Нормативно-правова база організації та діяльності юридичних клінік. Україна в умовах реформування правової системи : сучасні реалії та міжнародний досвід : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. [м. Тернопіль, 5-6 квіт. 2019 р.]. Тернопіль : Економічна думка, 2019. С. 166.

12. Мудрак Р. М. Організаційні умови гуманістично спрямованого освітнього процесу в юридичній клініці. Інновації в освіті: реалії та перспективи розвитку: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 20 травня 2022 р.). Тернопіль : ЗУНУ, 2022. 297 с. С.163-167.

13. Мудрак Р. М. Компаративістика клінічної юридичної освіти: досвід США та трансформаційна модель України. Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Тернопіль, ЗУНУ, 24-25 квітня 2026 року). м. Тернопіль, 2026. С. 42-45.

ЗМІСТ

ВСТУП	14
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ЮРИДИЧНИХ КЛІНІК	27
1.1. Правовий інститут як категорія юридичної науки	27
1.2. Інституціоналізація в праві: поняття, етапи та механізми	36
1.3. Юридичні клініки як правовий інститут	56
1.4. Методологія порівняльно-правового дослідження юридичних клінік	67
Висновки до розділу 1	74
РОЗДІЛ 2. ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ЮРИДИЧНИХ КЛІНІК В УКРАЇНІ	77
2.1. Становлення юридичних клінік в Україні	77
2.2. Сучасний стан інституціоналізації юридичних клінік в Україні	90
2.3. Особливості функціонування юридичних клінік в Україні	98
Висновки до розділу 2	107
РОЗДІЛ 3. ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ЮРИДИЧНИХ КЛІНІК У США	111
3.1. Історико-правові засади формування юридичних клінік у США	111
3.2. Сучасна модель функціонування юридичних клінік у США	123
3.3. Особливості функціонування юридичних клінік у США	133
Висновки до розділу 3	143
РОЗДІЛ 4. ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ МОДЕЛЕЙ ЮРИДИЧНИХ КЛІНІК США ТА УКРАЇНИ	146
4.1. Порівняльний аналіз процесів інституціоналізації юридичних клінік	146
4.2. Переваги та недоліки української і американської моделей	162
4.3. Напрями вдосконалення інституціоналізації юридичних клінік в Україні	173
Висновки до розділу 4	187
ВИСНОВКИ	191
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	195
ДОДАТКИ	213

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Сучасний розвиток правничої освіти характеризується пошуком ефективних механізмів поєднання теоретичної підготовки майбутніх правників із набуттям практичних професійних компетентностей. У цьому контексті особливого значення набуває діяльність юридичних клінік, які забезпечують практикоорієнтоване навчання здобувачів юридичної освіти та одночасно сприяють реалізації права громадян на отримання правничої допомоги.

Проблематика юридичних клінік, клінічної юридичної освіти та інституційних механізмів її розвитку привертає увагу як українських, так і зарубіжних дослідників. Водночас комплексні порівняльно-правові дослідження процесів інституціоналізації юридичних клінік у США та Україні залишаються недостатньо представленими в сучасній юридичній науці, що зумовлює актуальність обраної теми дисертаційного дослідження.

Теоретико-методологічні засади дослідження правових інститутів сформовані у працях вітчизняних і зарубіжних науковців, серед яких О. Ф. Скакун, П. М. Рабінович, Ю. С. Шемшученко, О. В. Петришин, С. В. Бобровник, В. В. Цвік, П. П. Музиченко, В. В. Копейчиков, В. М. Сирих, О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко, а також Д. Норт, В. Скотт, П. Бергер, Т. Лукман, Дж. Марч, Й. Олсен, Дж. Мейєр та Б. Роуєн. У працях зазначених авторів розкрито закономірності формування правових інститутів, механізми їх нормативного закріплення, організаційного розвитку, професіоналізації та суспільної легітимації, що стало важливим теоретичним підґрунтям дослідження процесів інституціоналізації юридичних клінік [11; 78; 87; 109; 121; 122; 129; 134; 137; 139; 160].

Значний внесок у дослідження правничої освіти, її модернізації та практикоорієнтованих форм підготовки майбутніх правників зробили С. В. Шевчук, М. В. Савчин, В. В. Головатий, Ю. М. Бисага, О. В. Батанов, М. В. Костицький, В. Ф. Опришко та інші науковці. Їхні роботи дозволяють розглядати юридичні клініки як важливий елемент реформування сучасної правничої освіти та

інструмент формування професійних компетентностей майбутніх правників [6; 22; 47; 48; 94; 126].

Безпосередньо проблематиці юридичних клінік, клінічної юридичної освіти та розвитку клінічного руху присвячені праці М. В. Галая, О. М. Головка, М. В. Дулеби, О. В. Лоджук, В. М. Бежевця, О. В. Голованя, О. В. Калаченкової, О. В. Колеснік, І. М. Новосад, О. В. Рогозіннікової, І. О. Кобець, Н. В. Пономарьової, М. В. Терлюка, О. В. Полякова та інших дослідників. У зазначених роботах висвітлено окремі аспекти функціонування юридичних клінік, їх місце у структурі закладів вищої освіти, особливості організації клінічної діяльності, проблеми нормативного забезпечення та перспективи розвитку клінічного руху в Україні [6; 22; 37; 47; 50; 52; 92; 93; 98; 100; 111; 112; 123].

Важливе значення для дослідження зарубіжного досвіду функціонування юридичних клінік мають праці Р. Блоха, Дж. Гіддінгса, Ф. Вортама, Р. Франца, М. Роде, Р. Сандфур, М. Джелініч, А. Кох та інших зарубіжних учених. У цих дослідженнях розглядаються питання становлення клінічної юридичної освіти, її впливу на професійну підготовку правників, ролі юридичних клінік у забезпеченні доступу до правосуддя та розвитку правозахисної діяльності [140; 151; 152; 154; 163; 164; 174].

Окремий напрям наукових досліджень становлять праці міжнародних організацій та професійних інституцій, присвячені питанням доступу до правосуддя, правничої освіти та клінічної практики. Серед них особливе значення мають документи Ради Європи, Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD), Американської асоціації юристів (ABA), Legal Services Corporation та інших організацій, які формують сучасні стандарти функціонування юридичних клінік і розвитку клінічної юридичної освіти [8; 144; 145; 157; 162].

Вагоме значення для формування концептуальних положень дисертації мають також попередні наукові праці автора, у яких досліджувалися окремі аспекти становлення юридичних клінік, інституціоналізації правових інститутів, розвитку клінічної юридичної освіти, а також порівняльно-правові особливості функціонування юридичних клінік у США та Україні [80-91].

Аналіз наукової літератури свідчить, що попри наявність значної кількості досліджень, присвячених окремим аспектам діяльності юридичних клінік, питання їх інституціоналізації, оцінювання рівня інституціональної зрілості, порівняльного аналізу моделей США та України, а також формування цілісної концепції подальшого розвитку юридичних клінік в Україні не отримали комплексного наукового опрацювання. Саме зазначені обставини зумовили вибір теми дисертації, визначили її мету, завдання та логіку дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до тем науково-дослідної роботи кафедри теорії права та конституціоналізму Західноукраїнського національного університету: «Архітектура та дивергенція державно-правових інститутів в Україні та світі: історія та сучасність» (державний реєстраційний номер – 0118U003550), «Оновлення приватного права України в умовах євроінтеграційних процесів» (державний реєстраційний номер – 0122U000626).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є здійснення комплексного порівняльно-правового аналізу процесів інституціоналізації та функціонування юридичних клінік у США та Україні, виявлення закономірностей їх розвитку, оцінювання рівня інституціональної зрілості, а також розроблення теоретично обґрунтованих і практично орієнтованих пропозицій щодо подальшого вдосконалення діяльності юридичних клінік в Україні.

Зважаючи на мету дослідження, виникла потреба у постановці та вирішенні таких завдань:

1. Розкрити теоретико-методологічні підходи до розуміння юридичних клінік як соціально-правового інституту.
2. Дослідити сутність та зміст процесу інституціоналізації юридичних клінік крізь призму сучасної інституціональної теорії.
3. Визначити критерії та показники оцінювання рівня інституціональної зрілості юридичних клінік.
4. Розробити авторську модель оцінювання рівня інституціональної зрілості юридичних клінік.

5. Проаналізувати передумови виникнення та основні етапи інституціоналізації юридичних клінік в Україні.
6. Дослідити сучасний стан нормативного забезпечення, організаційної структури та функціонування юридичних клінік України.
7. Визначити особливості становлення та розвитку юридичних клінік у США.
8. Проаналізувати сучасну модель функціонування юридичних клінік у системі правничої освіти США.
9. Здійснити порівняльно-правовий аналіз процесів інституціоналізації юридичних клінік у США та Україні.
10. Провести порівняльне оцінювання рівня інституціональної зрілості юридичних клінік США та України на основі авторської методики.
11. Виявити переваги, недоліки та перспективи використання американського досвіду розвитку юридичних клінік в Україні.
12. Сформулювати авторську концепцію подальшого розвитку юридичних клінік в Україні та обґрунтувати напрями вдосконалення їх інституціоналізації.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у процесі становлення, розвитку та функціонування юридичних клінік як інституту правничої освіти та механізму забезпечення доступу до правосуддя.

Предметом дослідження є теоретико-правові засади, закономірності, особливості та моделі інституціоналізації юридичних клінік у США та Україні, а також механізми їх функціонування і перспективи розвитку в сучасних умовах.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертаційного дослідження становить комплекс загальнонаукових, спеціально-наукових і спеціально-юридичних методів пізнання, застосування яких забезпечило всебічне дослідження процесів інституціоналізації та функціонування юридичних клінік у США та Україні, а також дало змогу досягти поставленої мети та виконати завдання дослідження.

Базовим методологічним підходом дослідження виступив інституціональний підхід, який дозволив розглядати юридичні клініки не лише як структурні

підрозділи закладів вищої освіти, а як самостійний соціально-правовий інститут, що функціонує у взаємозв'язку з системою правничої освіти, механізмами забезпечення доступу до правосуддя та інститутами громадянського суспільства.

Діалектичний метод використано для дослідження закономірностей виникнення, розвитку та трансформації юридичних клінік, виявлення внутрішніх зв'язків між окремими етапами їх становлення, а також аналізу взаємодії освітньої, правозахисної та соціальної функцій юридичних клінік.

Системний метод дав змогу розглядати юридичні клініки як складне багаторівневе соціально-правове утворення, визначити місце юридичних клінік у системі правничої освіти та встановити їх взаємозв'язок із правовими, освітніми та громадськими інституціями. На основі системного підходу сформовано авторське бачення юридичної клініки як багатофункціонального соціально-правового інституту.

Історико-правовий метод застосовувався для дослідження передумов виникнення юридичних клінік, аналізу основних етапів розвитку клінічного руху в Україні та США, а також для розроблення авторської періодизації процесів інституціоналізації юридичних клінік у досліджуваних державах.

Формально-юридичний метод використовувався під час аналізу нормативно-правових актів України, документів Американської асоціації юристів (АВА), локальних актів закладів вищої освіти, міжнародних документів та інших джерел правового регулювання діяльності юридичних клінік. Застосування цього методу дозволило визначити особливості нормативного забезпечення клінічної юридичної освіти та виявити тенденції його розвитку.

Порівняльно-правовий метод став одним із ключових методів дослідження та використовувався для зіставлення моделей інституціоналізації юридичних клінік у США та Україні, порівняння нормативних засад їх діяльності, організаційних механізмів функціонування, освітніх моделей, напрямів діяльності та рівнів інституціональної зрілості. Використання зазначеного методу дало змогу виявити спільні закономірності та специфічні особливості розвитку юридичних клінік у

різних правових системах, а також визначити можливості адаптації позитивного зарубіжного досвіду до українських умов.

Методи аналізу та синтезу використовувалися для опрацювання наукової літератури, нормативних джерел, міжнародних документів і практичних матеріалів щодо діяльності юридичних клінік. Аналіз дозволив виокремити окремі складові процесів інституціоналізації юридичних клінік, а синтез – сформулювати цілісне бачення їх розвитку як соціально-правового інституту.

Метод класифікації застосовувався під час систематизації підходів до розуміння юридичних клінік, визначення критеріїв інституціональної зрілості, виокремлення організаційних моделей юридичних клінік та класифікації основних напрямів їх діяльності.

Метод моделювання використовувався при розробленні авторської моделі оцінювання рівня інституціональної зрілості юридичних клінік та формуванні авторської концепції подальшого розвитку юридичних клінік в Україні.

Логіко-юридичний метод застосовувався для формулювання понятійно-категоріального апарату дослідження, визначення змісту основних категорій, побудови наукових висновків та обґрунтування пропозицій щодо вдосконалення інституціональних засад функціонування юридичних клінік.

Метод узагальнення використовувався під час формулювання висновків за результатами аналізу наукових джерел, законодавства, практики діяльності юридичних клінік та результатів проведеного порівняльно-правового дослідження.

Нормативну базу дисертаційної роботи становлять Конституція України, закони України, підзаконні нормативно-правові акти, що регулюють питання організації вищої освіти, правничої освіти, надання правничої допомоги та діяльності юридичних клінік, зокрема Закон України «Про вищу освіту», Закон України «Про безоплатну правничу допомогу», інші нормативно-правові акти України.

У процесі дослідження використано Типове положення про юридичну клініку закладу вищої освіти України, Стандарти діяльності юридичних клінік

України, документи Асоціації юридичних клінік України, а також локальні акти закладів вищої освіти, що регламентують діяльність юридичних клінік.

Важливе значення для дослідження мали міжнародно-правові акти та документи міжнародних організацій, зокрема акти Ради Європи, документи Організації Об'єднаних Націй, Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD), матеріали Legal Services Corporation та інших міжнародних інституцій, присвячені питанням доступу до правосуддя, правничої освіти та правової допомоги.

З метою дослідження американської моделі юридичних клінік використано нормативні та програмні документи Американської асоціації юристів (American Bar Association), стандарти акредитації юридичних шкіл США, документи щодо розвитку клінічної юридичної освіти, а також інші офіційні джерела, які визначають організаційно-правові засади функціонування юридичних клінік у Сполучених Штатах Америки.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що в дисертації здійснено комплексне порівняльно-правове дослідження процесів інституціоналізації юридичних клінік у США та Україні, розроблено теоретико-методологічні підходи до оцінювання рівня їх інституціональної зрілості та запропоновано авторську концепцію подальшого розвитку юридичних клінік в Україні.

У результаті проведеного дослідження:

уперше:

– запропоновано авторську концепцію юридичних клінік як об'єкта правової інституціоналізації, відповідно до якої юридичні клініки розглядаються як самостійний соціально-правовий інститут, розвиток якого відбувається через процеси нормативного закріплення, організаційного оформлення, професіоналізації діяльності, функціональної диференціації та суспільної легітимації;

– розроблено авторську методику визначення рівня інституціональної зрілості юридичних клінік, яка базується на системі нормативних, організаційних,

функціональних, професійних та легітимаційних критеріїв і дозволяє здійснювати комплексне оцінювання ступеня інституціонального розвитку юридичних клінік;

– здійснено комплексне порівняльно-правове оцінювання рівня інституціональної зрілості юридичних клінік України та США на основі авторської методики, що дало змогу встановити особливості, закономірності та відмінності їх інституціонального розвитку;

– сформульовано авторську концепцію подальшого розвитку юридичних клінік в Україні, яка передбачає їх розвиток як багатофункціонального соціально-правового інституту, інтегрованого у систему правничої освіти, механізми забезпечення доступу до правосуддя та розвиток громадянського суспільства;

удосконалено:

– наукові підходи до визначення юридичної клініки як соціально-правового інституту шляхом обґрунтування її інституціональної природи та багатофункціонального характеру;

– критерії оцінювання рівня інституціонального розвитку юридичних клінік шляхом їх систематизації та інтеграції у єдину систему оцінювання інституціональної зрілості;

– наукові підходи до адаптації американського досвіду функціонування юридичних клінік до умов України з урахуванням особливостей національної правової системи та сучасних напрямів розвитку правничої освіти;

набули подальшого розвитку:

– наукові положення щодо етапів становлення та розвитку юридичних клінік в Україні через уточнення особливостей їх інституціоналізації в умовах трансформації правової системи та реформування правничої освіти;

– наукові положення щодо етапів становлення та розвитку юридичних клінік у США через систематизацію історичного досвіду формування клінічної юридичної освіти та визначення чинників її інституціонального розвитку;

– наукові підходи до визначення ролі юридичних клінік у забезпеченні доступу до правосуддя, правопросвітницькій діяльності та реалізації соціальної

функції правничої освіти в сучасних умовах розвитку демократичної правової держави.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані у дисертації теоретичні положення, висновки та практичні рекомендації можуть бути використані для вдосконалення нормативно-правового регулювання діяльності юридичних клінік, модернізації правничої освіти та розвитку механізмів забезпечення доступу до правосуддя в Україні.

Результати дослідження можуть бути використані:

у нормотворчій діяльності

– під час підготовки проєктів нормативно-правових актів, спрямованих на вдосконалення правового регулювання діяльності юридичних клінік;

– при оновленні нормативної бази, що регламентує функціонування юридичних клінік у системі вищої правничої освіти;

– у процесі розроблення стратегічних документів щодо розвитку клінічної юридичної освіти та забезпечення доступу до правосуддя;

у діяльності закладів вищої освіти

– для вдосконалення організації діяльності юридичних клінік;

– під час розроблення та модернізації освітніх програм підготовки здобувачів за спеціальністю 081 «Право»;

– при створенні спеціалізованих клінічних програм і напрямів практичної підготовки майбутніх правників;

– у процесі підготовки навчально-методичних матеріалів із клінічної юридичної освіти;

у діяльності юридичних клінік

– для оцінювання рівня інституціональної зрілості юридичних клінік на основі запропонованої авторської моделі;

– при плануванні стратегічного розвитку юридичних клінік;

– для підвищення ефективності організаційної структури та професійної діяльності клінік;

– у процесі запровадження механізмів внутрішнього моніторингу якості клінічної діяльності;

у діяльності Асоціації юридичних клінік України

– при формуванні напрямів розвитку клінічного руху;

– у процесі вдосконалення стандартів діяльності юридичних клінік;

– під час розроблення програм професійного розвитку керівників юридичних клінік;

– для координації діяльності мережі юридичних клінік України.

у системі безоплатної правничої допомоги

– при розширенні форм співпраці юридичних клінік із суб'єктами надання безоплатної правничої допомоги;

– для розроблення спільних програм правового консультування та правопросвітницької діяльності;

– під час реалізації проєктів, спрямованих на забезпечення доступу соціально вразливих категорій населення до правничої допомоги.

у науково-дослідній діяльності

– як теоретична основа для подальших досліджень проблем інституціоналізації юридичних клінік;

– при вивченні процесів розвитку клінічної юридичної освіти;

– для проведення компаративних досліджень правових інститутів та правничої освіти.

у навчальному процесі

– під час викладання дисциплін «Теорія держави і права», «Юридична деонтологія», «Організація правничої діяльності», «Правнича освіта», «Порівняльне правознавство»;

– при підготовці навчальних посібників, методичних рекомендацій та курсів із клінічної юридичної освіти;

– у роботі юридичних клінік як баз практичної підготовки майбутніх правників.

Практичне значення мають також розроблені автором:

- модель оцінювання рівня інституціональної зрілості юридичних клінік;
- методика визначення інституціональної зрілості юридичних клінік;
- авторська періодизація інституціоналізації юридичних клінік України;
- авторська періодизація інституціоналізації юридичних клінік США;
- концепція подальшого розвитку юридичних клінік в Україні.

Положення дисертаційної роботи використовуються у практичній діяльності юридичної клініки Західноукраїнського національного університету під час організації правопросвітницьких заходів, надання правових консультацій, удосконалення внутрішніх механізмів діяльності клініки, а також у процесі практичної підготовки здобувачів вищої освіти спеціальності 081 «Право» (довідка про впровадження від 20 травня 2026 р. № 126-29/1249), у правозастосовній практиці адвоката Ганущин Ольги Богданівни м. Тернополя (акт впровадження від 19 травня 2026 р.) та у науково-дослідній діяльності Науково-дослідного інституту публічного права (довідка від 10 червня 2026 р. № 3/498).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею, у якій викладено авторський підхід до дослідження процесів інституціоналізації та функціонування юридичних клінік у США та Україні.

Усі сформульовані в роботі наукові положення, висновки та рекомендації отримані автором особисто на основі опрацювання наукової літератури, нормативно-правових джерел, міжнародних документів, матеріалів діяльності юридичних клінік України та США, а також результатів проведеного порівняльно-правового дослідження.

Особисто автором:

- здійснено комплексний аналіз теоретико-методологічних підходів до дослідження юридичних клінік як соціально-правового інституту;
- розроблено авторську модель оцінювання рівня інституціональної зрілості юридичних клінік;
- запропоновано авторський підхід до визначення інституціональної зрілості юридичних клінік;

- розроблено авторську періодизацію процесів інституціоналізації юридичних клінік в Україні;
- розроблено авторську періодизацію процесів інституціоналізації юридичних клінік у США;
- проведено порівняльно-правовий аналіз моделей юридичних клінік України та США;
- здійснено оцінювання рівня інституціональної зрілості юридичних клінік України та США на основі розробленої авторської методики;
- сформульовано авторську концепцію подальшого розвитку юридичних клінік в Україні;
- підготовлено пропозиції щодо вдосконалення нормативно-правового забезпечення діяльності юридичних клінік, розвитку організаційної інфраструктури клінічного руху, підвищення рівня професіоналізації клінічної юридичної освіти та розширення ролі юридичних клінік у системі забезпечення доступу до правосуддя.

Наукові результати, викладені в дисертації, є особистим доробком здобувача. Ідеї та положення, що належать іншим авторам, використані виключно з відповідними посиланнями на джерела.

Апробація результатів дослідження. Результати проведеного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри теорії права та конституціоналізму Західноукраїнського національного університету, а також на науково-практичних конференціях, семінарах і круглих столах, де вони отримали позитивну оцінку.

Основні результати дисертації були представлені в доповідях на науково-практичних конференціях, зокрема: II Міжнародній науково-практичній конференції «Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід» (м. Тернопіль, 21-22 квітня 2017 р.), Міжнародній науковій студентській конференції «Новації та виклики юридичної освіти» (м. Тернопіль, 2017 р.), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід» (м. Тернопіль, 5-6 квітня 2019 р.), III Міжнародній науково-практичній конференції

«Інновації в освіті: реалії та перспективи розвитку» (м. Тернопіль, 20 травня 2022 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід» (м. Тернопіль, 24-25 квітня 2026 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації висвітлено у 13 публікаціях: 6 статтях, опублікованих у фахових виданнях, 1 розділі монографії, 1 статті в зарубіжному виданні, 5 – у матеріалах науково-практичних конференцій.

Структура роботи. Дисертація складається з анотації, змісту, вступу, чотирьох розділів, які об'єднують 13 підрозділів, висновків до кожного розділу, висновків до дисертації, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг рукопису дисертації становить 216 сторінок, із яких основний текст 181 сторінка, список використаних джерел із 174 найменувань на 18 сторінках.

Під час підготовки цієї роботи автор використовував Claude (Anthropic) для пошуку та первинного опрацювання наукових джерел, систематизації нормативно-правової бази, а також виявлення й виправлення граматичних, орфографічних та стилістичних помилок. Після застосування зазначеного інструменту автор провів ретельний перегляд усіх матеріалів, здійснив їх критичну оцінку та вніс необхідні корективи, беручи на себе повну відповідальність за достовірність, точність і остаточний зміст дисертаційної роботи.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ЮРИДИЧНИХ КЛІНІК

1.1. Правовий інститут як категорія юридичної науки

Проблематика правового інституту належить до числа фундаментальних питань загальної теорії права, оскільки без з'ясування сутності даної категорії неможливо повною мірою зрозуміти внутрішню організацію правової системи та закономірності її функціонування. Саме через категорію правового інституту розкривається структурна побудова права, особливості взаємозв'язку між правовими нормами та механізми їхнього впливу на суспільні відносини. У зв'язку з цим дослідження юридичних клінік як потенційного правового інституту потребує попереднього аналізу теоретичних підходів до розуміння самого поняття правового інституту.

У сучасній юридичній науці поняття правового інституту традиційно пов'язується із системною організацією права. Визнання права складною внутрішньо впорядкованою системою зумовило необхідність виокремлення структурних елементів різного рівня.

Як зазначає О. Ф. Скакун, система права являє собою внутрішню будову права, яка характеризується єдністю та узгодженістю юридичних норм і водночас їх диференціацією на окремі структурні елементи, серед яких особливе місце займають правові інститути [121, с. 282-284].

Науковий інтерес до категорії правового інституту сформувався ще в межах класичної правової доктрини. Протягом тривалого часу правовий інститут розглядався виключно як сукупність правових норм, що регулюють певну групу однорідних суспільних відносин. Саме такий підхід став домінуючим у вітчизняній теоретико-правовій традиції та зберігає своє значення до сьогодні.

Одним із найбільш поширених у сучасній юридичній літературі є визначення, запропоноване О. Ф. Скакун, відповідно до якого правовий інститут являє собою

відносно самостійну сукупність правових норм, що регулюють певний вид однорідних суспільних відносин і становлять складову частину відповідної галузі права [121, с. 284]. Перевагою такого підходу є акцентування уваги на нормативній єдності інституту та його місці в структурі права.

Подібною позиції дотримуються М. В. Цвік, О. В. Петришин та інші представники Харківської школи теорії права. На їхню думку, правовий інститут виступає самостійним елементом системи права, який об'єднує норми права за предметом правового регулювання та забезпечує цілісний вплив на певний сегмент суспільних відносин [128, с. 255-257].

Водночас аналіз сучасних наукових праць свідчить про поступове розширення змісту поняття правового інституту. Так, П. М. Рабінович наголошує, що будь-який правовий інститут формується під впливом об'єктивних соціальних потреб і є своєрідною формою юридичного відображення певної сфери суспільних відносин [109, с. 95-97]. З цього погляду інститут права не може бути зведений лише до сукупності норм, оскільки його існування нерозривно пов'язане з відповідними суспільними процесами.

Розвиваючи зазначену позицію, С. В. Бобровник зазначає, що сучасний правовий інститут необхідно розглядати як складне системне утворення, яке поєднує нормативний зміст, соціальне призначення та функціональну спрямованість [11, с. 94-96]. Така позиція значною мірою відповідає сучасним тенденціям розвитку правової науки, у межах яких право дедалі частіше аналізується не лише як система норм, але і як соціальний феномен.

Значний внесок у розвиток сучасного розуміння правового інституту зробили дослідження, присвячені інституціональній природі права. У цьому контексті заслуговують на увагу праці Д. Норта, який визначав інститути як створені людьми правила гри, що структурують суспільну взаємодію та забезпечують передбачуваність соціальної поведінки [161, с. 3-5]. Хоча дослідження Д. Норта належать переважно до сфери економічного інституціоналізму, його підхід суттєво вплинув і на сучасну юридичну науку.

Важливими для розуміння природи правових інститутів є також положення П. Бергера та Т. Лукмана, які розглядали інститути як результат соціального конструювання реальності. На думку дослідників, будь-який інститут виникає внаслідок повторюваної соціальної практики, яка поступово набуває характеру загально визнаного правила поведінки [141, с. 72-74]. Це дозволяє розглядати правовий інститут не лише як нормативне утворення, а і як результат тривалого процесу соціальної легітимації.

У межах сучасного неоінституціоналізму Дж. Марч та Й. Олсен звертають увагу на те, що інститути визначають не тільки правила поведінки, але й формують цінності, моделі взаємодії та способи прийняття рішень [173, с. 736-738]. Відтак правовий інститут виступає не лише юридичною конструкцією, а й механізмом упорядкування соціального життя.

Подальший розвиток інституціональної теорії знайшов відображення у працях Дж. Мейєра та Б. Роуена, які підкреслювали роль інституціоналізованих структур у забезпеченні стабільності соціальних систем [174, с. 341-345]. З огляду на це правові інститути можуть розглядатися як механізми стабілізації суспільних відносин шляхом закріплення певних моделей поведінки на нормативному рівні.

Особливий інтерес для даного дослідження становить концепція В. Скотта, який запропонував розглядати інститути через взаємодію трьох взаємопов'язаних компонентів: регулятивного, нормативного та культурно-когнітивного [177, с. 56-60]. На думку дослідника, інститут існує лише за умови поєднання формальних правил, соціальних цінностей та суспільного визнання. Саме ця концепція дозволяє більш глибоко осмислити процес інституціоналізації юридичних клінік, який виходить далеко за межі суто нормативного регулювання.

Для узагальнення основних наукових підходів до визначення поняття правового інституту доцільно представити їх у вигляді таблиці (табл. 1.1).

Основні підходи до розуміння поняття правового інституту

Автор	Сутність підходу
О. Ф. Скакун	Сукупність правових норм, що регулюють однорідні суспільні відносини
М. В. Цвік, О. В. Петришин	Самостійний структурний елемент системи права
П. М. Рабінович	Юридичне відображення соціально значущих відносин
С. В. Бобровник	Системне правове утворення із власним функціональним призначенням
Д. Норт	Система формальних і неформальних правил взаємодії
П. Бергер, Т. Лукман	Результат соціального конструювання та легітимації
Дж. Марч, Й. Олсен	Механізм упорядкування поведінки та прийняття рішень
В. Скотт	Поєднання регулятивних, нормативних та культурно-когнітивних елементів

Аналіз наведених підходів свідчить про поступову еволюцію наукових уявлень щодо сутності правового інституту. Якщо класичні теоретико-правові концепції акцентували увагу переважно на нормативному аспекті інституту, то сучасні підходи дедалі більше враховують його соціальну природу, функціональне призначення та інституційну складову.

На нашу думку, для дослідження юридичних клінік найбільш продуктивним є інтегративний підхід до розуміння правового інституту, який поєднує нормативні та інституціональні характеристики. У межах такого підходу правовий інститут доцільно визначати як відносно самостійну систему правових норм, принципів, процедур та організаційних механізмів, що забезпечують регулювання певної сфери суспільних відносин і підтримуються відповідними соціальними практиками.

Саме таке розуміння правового інституту створює необхідне теоретичне підґрунтя для подальшого дослідження юридичних клінік, оскільки дозволяє розглядати їх не лише як структурні підрозділи закладів вищої освіти, а як особливе інституційне утворення, що поєднує освітню, правозахисну та соціальну функції та поступово набуває ознак самостійного правового інституту. Відтак наступним логічним кроком дослідження є аналіз ознак і структури правового інституту, що

дозволить визначити критерії, за якими юридичні клініки можуть бути віднесені до відповідної категорії правових явищ.

Визначення сутності правового інституту дозволяє перейти до аналізу його характерних ознак та внутрішньої структури, через які розкривається його місце у механізмі правового регулювання. Після з'ясування сутності правового інституту як категорії юридичної науки закономірно постає питання про його характерні ознаки та внутрішню структуру. Саме аналіз ознак правового інституту дозволяє визначити критерії його відмежування від інших елементів правової системи, а також встановити рівень сформованості певного правового явища як самостійного інституту. У межах дисертаційного дослідження це питання має особливе значення, оскільки подальша оцінка юридичних клінік як об'єкта інституціоналізації значною мірою залежатиме від того, наскільки вони відповідають ознакам правового інституту.

У загальній теорії права проблема ознак правового інституту розглядається через призму системної організації права. Більшість науковців виходять із того, що правовий інститут є не випадковим поєднанням правових норм, а цілісним структурним утворенням, якому притаманні певні характерні риси.

Так, О. Ф. Скакун зазначає, що правовий інститут є відносно відокремленою сукупністю правових норм, яка характеризується внутрішньою єдністю предмета регулювання, логічною узгодженістю та функціональною завершеністю [121, с. 284-286]. На думку дослідниці, саме наявність зазначених ознак відрізняє інститут права від звичайного масиву правових норм.

Подібний підхід відображений у працях М. В. Цвіка та О. В. Петришина, які підкреслюють, що правовий інститут являє собою самостійний структурний елемент системи права, покликаний забезпечити комплексне регулювання певного виду суспільних відносин [128, с. 255-258]. Вчені наголошують, що інститут права повинен характеризуватися не лише наявністю певної сукупності норм, але й їх внутрішньою взаємозалежністю та спільною функціональною спрямованістю.

Аналіз наукової літератури дозволяє виділити низку основних ознак правового інституту, які отримали найбільше визнання в юридичній науці.

Першою ознакою є предметна визначеність. Будь-який правовий інститут виникає для регулювання певної групи однорідних суспільних відносин. Саме спільність предмета правового регулювання виступає тим чинником, який об'єднує окремі правові норми в єдине інституційне утворення. Як зазначає П. М. Рабінович, предмет регулювання є одним із ключових критеріїв виокремлення правових інститутів у структурі права [109, с. 96-98].

Другою ознакою правового інституту є внутрішня системність та узгодженість. Вона проявляється в тому, що всі норми, які входять до складу інституту, взаємопов'язані між собою та функціонують як єдине ціле. С. В. Бобровник зазначає, що саме системний характер забезпечує цілісність правового інституту та унеможлиблює його фрагментацію [11, с. 95].

Внутрішня системність передбачає не лише формальну наявність правових норм, але й існування між ними логічних, функціональних та регулятивних зв'язків. Унаслідок цього зміна одного елемента інституту часто впливає на функціонування інших його складових.

Третьою ознакою виступає функціональна самостійність. Кожен правовий інститут виконує власне завдання у механізмі правового регулювання. Так, інститут договору забезпечує правове оформлення договірних відносин, інститут виборчого права – реалізацію виборчих прав громадян, а інститут адвокатури – професійну правничу допомогу.

На думку С. П. Головатого, функціональне призначення є однією з ключових характеристик будь-якого інституту, оскільки саме через виконувані функції розкривається його соціальна цінність [23, с. 417].

Четвертою ознакою є відносна нормативна завершеність. Правовий інститут повинен забезпечувати достатній рівень регулювання відповідної сфери суспільних відносин. Це не означає абсолютної автономності, однак свідчить про наявність певної нормативної цілісності.

Як зазначають О. В. Зайчук та Н. М. Оніщенко, нормативна завершеність полягає у здатності інституту забезпечити комплексне правове регулювання

відповідної групи суспільних відносин за допомогою взаємопов'язаних юридичних норм [34, с. 304].

П'ятою ознакою є соціальна обумовленість. Жоден правовий інститут не виникає ізольовано від суспільних процесів. Його формування завжди пов'язане з виникненням певних соціальних потреб, які потребують правового врегулювання.

У цьому контексті заслуговують на увагу положення інституціональної теорії. Зокрема, Д. Норт підкреслює, що інститути виникають як механізми впорядкування суспільної взаємодії та забезпечення передбачуваності поведінки суб'єктів [161, с. 4-6]. Відповідно, будь-який правовий інститут є результатом адаптації правової системи до потреб суспільного розвитку.

Шостою ознакою правового інституту є організаційна забезпеченість. На сучасному етапі розвитку правової науки дедалі більше дослідників звертають увагу на те, що ефективне функціонування інституту передбачає існування відповідних організаційних механізмів його реалізації.

Особливо актуальним це положення є для інститутів, діяльність яких пов'язана з функціонуванням певних організацій чи установ. У таких випадках нормативний компонент доповнюється інституційною інфраструктурою, яка забезпечує практичне втілення правових норм.

Поряд з ознаками важливим питанням є визначення структури правового інституту. У класичній теорії права структура інституту традиційно розглядається як сукупність взаємопов'язаних норм права. Однак сучасні наукові підходи пропонують більш складне бачення його внутрішньої організації.

Так, С. В. Бобровник наголошує, що структура правового інституту включає не лише правові норми, а й принципи, юридичні механізми реалізації, процедури та форми правозастосування [11, с. 96-98]. Такий підхід значною мірою відображає сучасні тенденції розвитку правової науки, пов'язані з поширенням інституціонального аналізу.

Особливої уваги заслуговує концепція В. Скотта, який запропонував розглядати будь-який інститут через три взаємопов'язані компоненти: регулятивний, нормативний та культурно-когнітивний [177, с. 56-60]. Хоча ця

концепція була сформована в межах загальної інституціональної теорії, її положення можуть бути успішно застосовані й до аналізу правових інститутів.

Дослідження правового інституту як категорії юридичної науки неможливе без з'ясування його місця в системі права. Саме через визначення структурних зв'язків між правовою нормою, правовим інститутом, підгалуззю та галуззю права розкривається внутрішня організація правової системи та механізми її функціонування. У контексті даної роботи важливо встановити, чи можуть юридичні клініки розглядатися як самостійний правовий інститут та яке місце вони потенційно займають у структурі сучасного права.

У загальній теорії права система права традиційно розглядається як внутрішньо впорядкована сукупність взаємопов'язаних правових норм, інститутів, підгалузей і галузей права. Як зазначає О. Ф. Скакун, система права являє собою об'єктивно обумовлену внутрішню структуру права, що відображає реальні суспільні відносини та закономірності їх правового регулювання [121, с. 272-274]. Відтак правовий інститут виступає одним із ключових елементів цієї структури.

Схожої позиції дотримуються М. В. Цвік та О. В. Петришин, які підкреслюють, що система права має багаторівневий характер і складається з окремих взаємопов'язаних елементів, кожен із яких виконує власну функцію у механізмі правового регулювання [128, с. 244-247]. При цьому правовий інститут займає проміжне місце між нормою права та галуззю права, забезпечуючи системність і цілісність правового впливу на певну групу суспільних відносин.

Найменшим структурним елементом системи права є правова норма. Саме вона виступає первинним регулятором суспільних відносин і визначає конкретні права, обов'язки та заборони для учасників правовідносин. Однак окрема правова норма не здатна самостійно забезпечити комплексне врегулювання певної сфери суспільного життя. Для цього необхідне поєднання багатьох взаємопов'язаних норм, що й утворюють правовий інститут.

На думку П. М. Рабіновича, правова норма є своєрідною «клітиною» системи права, тоді як правовий інститут виступає першим рівнем її структурної організації [109, с. 92-95]. Саме на рівні правового інституту окремі норми набувають

системного характеру та забезпечують комплексне регулювання відповідної групи суспільних відносин.

У науковій літературі часто підкреслюється, що правовий інститут є своєрідною сполучною ланкою між правовою нормою та галуззю права. Так, С. В. Бобровник зазначає, що саме інститути забезпечують внутрішню структуру галузей права, створюючи необхідні умови для ефективного правового регулювання [11, с. 96-98]. Без правових інститутів галузь права являла б собою лише сукупність розрізнених норм, позбавлених внутрішньої логіки та системності.

Важливим питанням є співвідношення правового інституту та підгалузі права. У сучасній теорії права підгалузь розглядається як більший структурний елемент, який об'єднує декілька взаємопов'язаних правових інститутів. Наприклад, у цивільному праві інститути права власності, спадкового права та зобов'язального права формують відповідні підгалузі цивільно-правового регулювання [34, с. 299-301].

Питання місця правового інституту в системі права тісно пов'язане з проблемою його самостійності. Як зазначає Ю. С. Шемшученко, правовий інститут повинен володіти певним ступенем автономності, що проявляється у наявності власного предмета регулювання, специфічних правових засобів та відносної нормативної завершеності [132, с. 56-58]. Саме ці характеристики дозволяють відмежовувати один інститут від іншого та забезпечують стабільність правової системи.

У сучасних умовах розвитку права особливої актуальності набуває проблема виникнення нових правових інститутів. Традиційна галузева структура права поступово доповнюється новими інституційними утвореннями, поява яких зумовлена розвитком суспільних відносин, трансформацією державних функцій та появою нових соціальних потреб.

На думку В. В. Колейчикова, процес розвитку права супроводжується постійною появою нових правових інститутів, які спочатку існують у межах окремих галузей права, а згодом можуть набувати самостійного значення [53, с.

210-212]. Такі інститути часто мають міжгалузевий характер і поєднують елементи різних галузей права.

Саме ця тенденція є надзвичайно важливою для дослідження юридичних клінік. Їх діяльність не обмежується рамками однієї галузі права. Навпаки, юридичні клініки функціонують на перетині освітнього права, адміністративного права, права соціального забезпечення, конституційного права та сфери безоплатної правничої допомоги. У зв'язку з цим виникає питання про можливість формування самостійного міжгалузевого правового інституту юридичних клінік.

У сучасній науці дедалі більшого поширення набуває інституціональний підхід до аналізу правових явищ. На відміну від класичного нормативістського підходу, він дозволяє розглядати правовий інститут не лише як структурний елемент системи права, а як складне соціально-правове утворення, яке поєднує правові норми, організаційні механізми, процедури та соціальні практики.

У контексті аналізу юридичних клінік важливою є позиція, відповідно до якої інститути формуються внаслідок взаємодії регулятивних, нормативних та культурно-когнітивних елементів [177, с. 56-60]. Застосування цієї концепції до юридичних клінік дозволяє вийти за межі традиційного розуміння правового інституту як сукупності норм і розглядати його як комплексне правове явище.

1.2. Інституціоналізація в праві: поняття, етапи та механізми

Дослідження юридичних клінік крізь призму інституціонального підходу потребує попереднього з'ясування сутності поняття інституціоналізації, яке в сучасній науці використовується для пояснення процесів виникнення, становлення, розвитку та закріплення різноманітних соціальних і правових утворень. Саме категорія інституціоналізації дозволяє простежити шлях від окремої соціальної практики або організаційної ініціативи до повноцінного суспільного чи правового інституту. У зв'язку з цим аналіз теоретичних підходів до розуміння інституціоналізації становить необхідне підґрунтя для подальшого дослідження юридичних клінік як об'єкта правової інституціоналізації.

Поняття інституціоналізації має міждисциплінарний характер і широко використовується в соціології, політології, економіці, теорії організацій та юриспруденції. Незважаючи на відмінності в предметі дослідження окремих наук, більшість учених пов'язують інституціоналізацію з процесом формування стійких соціальних правил, норм і моделей поведінки, які набувають суспільного визнання та забезпечують упорядкованість суспільних відносин.

Перші концептуальні підходи до розуміння інституціоналізації сформувалися в соціології. Значний вплив на розвиток відповідної теорії справили праці П. Бергера та Т. Лукмана, які у відомій роботі «*The Social Construction of Reality*» розглядали інституціоналізацію як процес типізації та об'єктивації людської діяльності. На думку вчених, будь-яка соціальна практика, яка багаторазово повторюється, поступово набуває характеру усталеного зразка поведінки, а згодом сприймається суспільством як природна й обов'язкова форма соціальної взаємодії [141, с. 72-76].

П. Бергер і Т. Лукман наголошували, що інститути не виникають миттєво. Їх формування є результатом тривалого процесу соціальної легітимації, у межах якого певні правила поведінки поступово набувають загального визнання та перетворюються на соціальні норми [141, с. 77-81]. Саме тому інституціоналізація завжди передбачає не лише формальне закріплення певних правил, а й їх суспільне сприйняття та підтримку.

Важливий внесок у розвиток інституціональної теорії зробив Д. Норт. У своїй праці «*Institutions, Institutional Change and Economic Performance*» він визначає інститути як створені людьми обмеження, що структурують політичну, економічну та соціальну взаємодію [161, с. 3-5]. На думку дослідника, інституціоналізація полягає у формуванні системи формальних і неформальних правил, які забезпечують передбачуваність поведінки учасників суспільних відносин.

Особливістю підходу Д. Норта є розмежування формальних і неформальних інститутів. До формальних він відносить закони, нормативно-правові акти та офіційні процедури, тоді як неформальні інститути охоплюють традиції, звичаї, моральні норми та професійні практики [161, с. 36-40]. Це положення має особливе

значення для дослідження юридичних клінік, оскільки їх становлення в багатьох країнах розпочиналося саме як неформальна освітня практика, яка лише згодом отримувала нормативне закріплення.

Подальший розвиток інституціональної теорії пов'язаний із концепцією нового інституціоналізму, представниками якого стали Дж. Марч та Й. Олсен. На їхню думку, інституціоналізація полягає не лише у створенні формальних правил, а й у формуванні системи цінностей, ролей та моделей поведінки, які визначають діяльність соціальних суб'єктів [173, с. 734-739].

Дослідники підкреслюють, що інституціоналізовані структури мають здатність впливати на поведінку людей навіть за відсутності прямого нормативного примусу. Це пояснюється тим, що інститути поступово формують стандарти належної поведінки, які сприймаються як природні та соціально схвалювані [173, с. 740-742].

Важливе місце у формуванні сучасного розуміння інституціоналізації займають праці Дж. Мейєра та Б. Роуєна. Вчені доводять, що інституціоналізація сприяє легітимації певних організаційних моделей та забезпечує їх суспільне визнання [174, с. 340-346]. Відповідно, інституціоналізованими можна вважати лише ті структури, які не лише функціонують на практиці, а й сприймаються суспільством як необхідні та соціально корисні.

Найбільш комплексне бачення процесу інституціоналізації запропонував В. Скотт. На його думку, інституціоналізація являє собою процес формування та закріплення трьох взаємопов'язаних компонентів інституту: регулятивного, нормативного та культурно-когнітивного [177, с. 56-61].

Регулятивний компонент охоплює систему формальних правил, правових норм та санкцій. Нормативний компонент пов'язаний із цінностями, професійними стандартами та соціальними очікуваннями. Культурно-когнітивний компонент відображає рівень суспільного сприйняття та легітимності відповідного інституту [177, с. 62-66].

Саме концепція В. Скотта становить особливу цінність для цілей цієї роботи, оскільки дозволяє розглядати інституціоналізацію юридичних клінік як

багатовимірний процес, що охоплює не лише нормативне закріплення їх діяльності, а й формування професійних стандартів, освітніх практик та суспільного визнання.

У юридичній науці поняття інституціоналізації почало активно використовуватися порівняно недавно. Традиційно теорія права оперувала категоріями формування, становлення та розвитку правових інститутів. Проте сучасні тенденції розвитку юридичної науки зумовили поступове запозичення інституціонального підходу з інших суспільних наук.

На думку С. В. Бобровник, інституціоналізація у праві являє собою процес виникнення, закріплення та розвитку стійких форм правового регулювання, які набувають системного характеру та забезпечують впорядкування певної сфери суспільних відносин [11, с. 97-99].

Схожої позиції дотримується О. В. Зайчук, який розглядає інституціоналізацію як процес перетворення окремих правових норм і практик на відносно самостійний правовий інститут, що характеризується нормативною визначеністю, функціональною самостійністю та соціальною значущістю [34, с. 307-309].

Особливої ваги набуває питання співвідношення понять «інституціоналізація» та «формування правового інституту». У науковій літературі вони часто використовуються як синоніми, проте між ними існують певні відмінності.

Формування правового інституту зазвичай розглядається як результат виникнення певного комплексу правових норм, спрямованих на регулювання однорідних суспільних відносин. Водночас інституціоналізація охоплює значно ширший спектр процесів, включаючи нормативне закріплення, організаційне оформлення, функціональний розвиток і суспільну легітимацію відповідного інституту.

Аналіз наукових підходів дозволяє зробити висновок, що інституціоналізація є ширшим поняттям порівняно з формуванням правового інституту. Вона охоплює

не лише процес створення нормативної бази, а й розвиток організаційних механізмів, професійних стандартів, соціальних практик та суспільного визнання.

Можна стверджувати, що інституціоналізація у праві являє собою складний і багаторівневий процес, у межах якого певне соціально-правове явище поступово набуває ознак самостійного правового інституту через нормативне закріплення, організаційне оформлення, функціональне становлення та суспільну легітимацію.

На нашу думку, саме таке розуміння інституціоналізації є найбільш придатним для дослідження юридичних клінік. Воно дозволяє розглядати їх не лише як структурні підрозділи закладів вищої освіти або механізми надання правничої допомоги, а як комплексне інституційне утворення, становлення якого відбувається під впливом правових, організаційних, освітніх та соціальних чинників. Саме через призму такого підходу в подальших підрозділах буде здійснюватися аналіз етапів, механізмів та критеріїв інституціоналізації юридичних клінік у США та Україні.

Для повного розуміння процесів інституціоналізації необхідно не лише визначити сутність цього явища, а й простежити закономірності його розвитку. У зв'язку з цим доцільним є аналіз основних етапів формування правових інститутів. Аналіз етапів їх виникнення та розвитку дозволяє простежити трансформацію окремих соціальних практик і нормативних приписів у самостійні правові утворення, які набувають стійкості, суспільного визнання та функціональної самостійності. Це має особливе значення, оскільки юридичні клініки в Україні та США пройшли тривалий шлях розвитку від окремих освітніх ініціатив до складних організаційно-правових структур, що виконують важливі соціальні та правничі функції.

У юридичній науці відсутня єдина загальновизнана концепція етапів формування правових інститутів. Це пояснюється складністю самого процесу інституціоналізації, який охоплює нормативні, організаційні, соціальні та культурні аспекти розвитку суспільних відносин. Водночас аналіз праць представників теорії права та інституціоналізму дозволяє виокремити загальні закономірності становлення будь-якого правового інституту.

Традиційно процес формування правового інституту пов'язується з виникненням нової групи суспільних відносин, які потребують спеціального правового регулювання. Як зазначає П. М. Рабінович, поява нового правового інституту завжди є наслідком розвитку суспільства та виникнення нових соціальних потреб, які не можуть бути належним чином врегульовані існуючими правовими засобами [109, с. 98-100]. Звідси, першоосновою формування будь-якого правового інституту виступає соціальна потреба.

Подібної позиції дотримується О. Ф. Скакун, яка наголошує, що система права перебуває у постійному розвитку, а виникнення нових правових інститутів відображає процес адаптації права до змін у суспільному житті [121, с. 287-289]. Відповідно, становлення правового інституту є закономірною реакцією правової системи на трансформацію суспільних відносин.

Важливе значення для розуміння механізмів формування інститутів мають положення соціологічної теорії П. Бергера та Т. Лукмана. Дослідники розглядають інституціоналізацію як процес поступового закріплення соціальних практик, які внаслідок багаторазового повторення набувають характеру усталених моделей поведінки [141, с. 72-79]. З цього погляду будь-який інститут спочатку виникає як соціальна практика і лише згодом отримує нормативне оформлення.

Суттєвий внесок у розвиток даної концепції зробив Д. Норт, який пов'язував виникнення інститутів із потребою забезпечення стабільності та передбачуваності суспільної взаємодії [161, с. 6-10]. На його думку, інститути виникають тоді, коли суспільство починає формувати правила поведінки для врегулювання певної сфери діяльності.

Аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати, що формування правового інституту є поетапним процесом. Узагальнення положень загальної теорії права, соціологічного інституціоналізму та сучасних правових досліджень дозволяє виділити п'ять основних етапів формування правового інституту: виникнення соціальної потреби, формування соціальної практики, нормативне закріплення, організаційна інституціоналізація, суспільна легітимація та стабілізація.

Будь-який правовий інститут виникає як відповідь на суспільний запит. На етапі виникнення соціальної потреби формується нова група суспільних відносин, яка потребує впорядкування та правового регулювання. При цьому відповідні відносини ще не мають чіткої нормативної регламентації, а їх врегулювання здійснюється переважно через соціальні норми, професійні практики або організаційні традиції.

Як зазначає С. В. Бобровник, соціальна обумовленість є вихідною передумовою виникнення будь-якого правового інституту, оскільки саме суспільство визначає потребу в його формуванні [11, с. 97].

У випадку юридичних клінік такий етап був пов'язаний із необхідністю вдосконалення практичної підготовки майбутніх юристів та розширення доступу населення до правничої допомоги.

На етапі формування соціальної практики виникають сталі моделі поведінки та організаційні форми діяльності, які поступово набувають системного характеру. Відповідні практики ще не завжди мають нормативне закріплення, однак уже виконують певні соціальні функції.

П. Бергер і Т. Лукман називають цей процес типізацією, під час якої окремі дії поступово перетворюються на загальноприйняті зразки поведінки [141, с. 74-76].

Для юридичних клінік цей етап проявлявся у створенні перших клінічних програм при закладах юридичної освіти, формуванні практики консультування громадян та залученні студентів до вирішення реальних правових проблем.

Подальший розвиток соціальної практики зумовлює необхідність її юридичного оформлення. Саме на етапі нормативного закріплення відбувається прийняття нормативно-правових актів, які визначають правовий статус, функції, принципи діяльності та порядок функціонування відповідного інституту.

На думку О. В. Зайчука, нормативне закріплення є ключовою ознакою переходу від соціального явища до правового інституту [34, с. 308].

У випадку юридичних клінік таким етапом стало прийняття Типового положення про юридичну клініку закладу вищої освіти та формування нормативної бази їх діяльності в Україні [105].

Після нормативного оформлення розпочинається процес формування організаційної інфраструктури інституту. Створюються спеціалізовані організації, професійні об'єднання, механізми координації діяльності та системи контролю якості. У цьому контексті особливим є положення, де підкреслюється роль нормативного та організаційного компонентів у процесі інституціоналізації [177, с. 58-62].

Для юридичних клінік прикладом такого етапу є створення Асоціації юридичних клінік України, запровадження стандартів діяльності та формування професійної мережі клінічного руху [3].

Завершальним етапом є набуття інститутом суспільного визнання та закріплення його місця в системі суспільних і правових відносин. На цьому етапі інститут сприймається як необхідний елемент суспільного життя, а його функціонування не викликає сумнівів щодо доцільності чи правомірності.

На думку Дж. Мейера та Б. Роуена, саме легітимація забезпечує довготривалу стабільність інституту та його інтеграцію в соціальну систему [174, с. 346-349].

У сфері клінічної юридичної освіти про проходження цього етапу свідчить включення юридичних клінік до системи правничої освіти, їх участь у забезпеченні доступу до правосуддя та визнання їх соціальної ролі державою й громадянським суспільством.

Разом із тим результати проведеного дослідження дозволяють запропонувати власне бачення етапів формування правових інститутів. На нашу думку, в сучасних умовах доцільно розглядати цей процес як послідовний перехід від соціальної потреби до інституційної зрілості. При цьому критерієм завершення інституціоналізації слід вважати не лише наявність нормативного регулювання, а й досягнення інститутом функціональної ефективності, організаційної стабільності та суспільної легітимності.

Запропонований підхід має важливе методологічне значення для подальшого дослідження юридичних клінік. Він дозволяє оцінювати рівень їх інституціоналізації не тільки через аналіз нормативної бази, а й через дослідження організаційних механізмів, соціальних функцій та ступеня інтеграції в систему правничої освіти й надання правничої допомоги. Саме ця логіка буде покладена в основу подальшого аналізу механізмів правової інституціоналізації юридичних клінік у США та Україні.

Разом із послідовністю розвитку правового інституту важливе значення мають механізми, за допомогою яких забезпечується його становлення та функціонування. Дослідження процесів формування правових інститутів неминуче зумовлює необхідність аналізу механізмів, за допомогою яких відбувається їх становлення, закріплення та подальший розвиток. Якщо етапи інституціоналізації відображають послідовність розвитку правового інституту, то механізми характеризують сукупність правових, організаційних, соціальних та функціональних засобів, які забезпечують перехід певного суспільного явища до статусу самостійного інституту. Саме через механізми інституціоналізації відбувається трансформація окремих соціальних практик у стійкі правові конструкції, інтегровані до системи права та суспільного життя.

У сучасній юридичній науці питання механізмів інституціоналізації залишається недостатньо розробленим. Більшість досліджень зосереджені на характеристиці правових інститутів або етапів їх формування, тоді як проблема інструментів і способів інституціонального становлення потребує додаткового наукового осмислення. Особливо актуальним це питання є для дослідження нових або трансформаційних правових інститутів, до яких, на нашу думку, належать юридичні клініки.

У загальнотеоретичному розумінні механізм являє собою систему взаємопов'язаних елементів, за допомогою яких забезпечується досягнення певного результату. Як зазначає С. В. Бобровник, механізми правового розвитку охоплюють сукупність юридичних засобів, організаційних форм та соціальних

чинників, які забезпечують виникнення та функціонування правових явищ [11, с. 98-101].

У межах інституціональної теорії механізми інституціоналізації традиційно пов'язуються з процесами нормативного закріплення, організаційного оформлення, легітимації та суспільного визнання інституту. Саме такий підхід простежується у працях П. Бергера та Т. Лукмана, які наголошують, що інституціоналізація є результатом поступового закріплення соціальних практик через систему правил, ролей і моделей поведінки [141, с. 75-81].

На думку Д. Норта, ключовим механізмом інституціоналізації виступає формування правил, які забезпечують стабільність соціальної взаємодії та знижують рівень невизначеності у суспільстві [161, с. 25-31]. При цьому особливе значення мають як формальні правові норми, так і неформальні правила поведінки, що складаються в процесі суспільного розвитку.

Розвиваючи зазначені положення, Дж. Марч та Й. Олсен підкреслюють, що інституціоналізація здійснюється через механізми вироблення організаційних стандартів, процедур прийняття рішень та професійних моделей діяльності [173, с. 738-742]. Відповідно, правовий інститут формується не лише через законодавче регулювання, а й через поступове вироблення власної організаційної культури.

Особливу цінність становить концепція, відповідно до якої механізми інституціоналізації функціонують одночасно на трьох рівнях: регулятивному, нормативному та культурно-когнітивному [177, с. 56-65]. Такий підхід дозволяє розглядати інституціоналізацію як комплексний процес, у межах якого взаємодіють правові норми, соціальні цінності та суспільне сприйняття відповідного інституту.

Аналіз наукової літератури та практики формування правових інститутів дозволяє виділити низку основних механізмів правової інституціоналізації.

Провідне місце серед механізмів інституціоналізації належить нормативно-правовому механізму. Саме через систему правових норм відбувається офіційне закріплення правового статусу інституту, визначення його функцій, компетенції, принципів діяльності та порядку функціонування.

Як зазначає О. Ф. Скакун, нормативне регулювання є необхідною умовою існування будь-якого правового інституту, оскільки забезпечує його юридичну визначеність та інтеграцію в систему права [121, с. 286-288].

У контексті діяльності юридичних клінік нормативно-правовий механізм проявляється через законодавство про освіту, акти Міністерства освіти і науки України, Типове положення про юридичну клініку закладу вищої освіти та інші нормативні документи, які визначають правові засади їх функціонування [105; 106].

Наступним важливим механізмом є організаційний. Його сутність полягає у створенні спеціалізованих структур, процедур управління та інституційної інфраструктури, необхідної для реалізації відповідного правового інституту.

На думку Дж. Мейера та Б. Роуена, інституціоналізація стає можливою лише за умови формування організаційних структур, які забезпечують практичне втілення нормативних положень [174, с. 344-347].

У випадку юридичних клінік організаційний механізм охоплює створення клінік у закладах вищої освіти, діяльність Асоціації юридичних клінік України, систему координації клінічного руху, стандартизацію діяльності та механізми внутрішнього управління [3; 4].

Інституціоналізація неможлива без виконання інститутом певних соціально значущих функцій. Саме функціональна ефективність значною мірою визначає життєздатність та подальший розвиток правового інституту.

С. П. Головатий наголошує, що будь-який правовий інститут набуває суспільної цінності лише тоді, коли забезпечує досягнення конкретних соціальних результатів [23, с. 418-420].

Щодо юридичних клінік функціональний механізм проявляється через реалізацію трьох основних функцій:

- освітньої;
- правозахисної;
- соціальної.

Саме здатність одночасно виконувати зазначені функції значною мірою сприяє інституціоналізації юридичних клінік як особливого правового явища.

Важливу роль у процесі інституціоналізації відіграє формування професійних стандартів та правил діяльності. Такі стандарти виступають своєрідним містком між правовим регулюванням і практикою функціонування інституту.

У цьому контексті заслуговують на увагу положення В. Скотта щодо нормативного компоненту інституціоналізації, який охоплює професійні цінності, стандарти поведінки та етичні вимоги [177, с. 60-63].

Для юридичних клінік прикладом реалізації такого механізму є Стандарти діяльності юридичних клінік України, які визначають вимоги до організації роботи, якості правничої допомоги та професійної підготовки студентів [3].

Особливе значення для інституціоналізації має легітимація, тобто процес суспільного визнання інституту та його діяльності.

П. Бергер і Т. Лукман підкреслюють, що будь-який інститут потребує суспільного схвалення, без якого його існування не може бути стабільним та довготривалим [141, с. 79-81].

У свою чергу Дж. Марч та Й. Олсен наголошують, що легітимація сприяє закріпленню інституту в суспільній свідомості як необхідного та корисного елемента соціальної системи [173, с. 741-742].

Стосовно юридичних клінік легітимація проявляється через визнання їх значення для правничої освіти, системи безоплатної правничої допомоги та забезпечення доступу до правосуддя.

На підставі проведеного аналізу вважаємо за доцільне запропонувати авторську модель механізмів правової інституціоналізації, яка ґрунтується на взаємодії п'яти взаємопов'язаних елементів: нормативного, організаційного, функціонального, професійного та легітимаційного. Особливість даної моделі полягає в тому, що кожен із зазначених механізмів є необхідним, але недостатнім сам по собі. Лише їх сукупна дія забезпечує перетворення певного соціально-правового явища на повноцінний правовий інститут.

Отже, механізми правової інституціоналізації являють собою систему взаємопов'язаних правових, організаційних та соціальних засобів, за допомогою яких відбувається становлення, закріплення та розвиток правового інституту. Запропонована авторська модель дозволяє комплексно оцінювати процеси інституціоналізації юридичних клінік і створює методологічне підґрунтя для подальшого аналізу соціально-правових чинників та критеріїв сформованості цього інституту в правових системах США та України.

Поряд із механізмами інституціоналізації суттєвий вплив на формування правових інститутів здійснюють соціальні та правові чинники, які визначають умови їх виникнення та розвитку. Процес інституціоналізації правових явищ не відбувається ізольовано від суспільства. Будь-який правовий інститут виникає, функціонує та розвивається під впливом комплексу соціальних і правових чинників, які визначають його зміст, спрямованість та перспективи розвитку. Саме тому аналіз соціально-правових чинників інституціоналізації дозволяє глибше зрозуміти закономірності формування правових інститутів та виявити умови, необхідні для їх ефективного функціонування.

У сучасній юридичній науці загально визнаним є положення про соціальну обумовленість права. Як зазначає П. М. Рабінович, право формується під впливом суспільних потреб, інтересів та цінностей, а тому будь-які зміни у соціальному середовищі неминуче відображаються на розвитку правових інститутів [109, с. 101-104]. Відповідно, інституціоналізація є не лише юридичним, але й соціальним процесом, який відображає взаємодію права та суспільства.

Подібної позиції дотримується О. Ф. Скакун, яка наголошує, що правові інститути виникають як результат об'єктивних потреб суспільного розвитку та покликані забезпечити впорядкування найбільш значущих суспільних відносин [121, с. 288-291]. Саме тому аналіз чинників інституціоналізації повинен охоплювати як правові, так і соціальні аспекти функціонування інститутів.

У межах сучасного інституціонального підходу чинники інституціоналізації розглядаються як сукупність умов і передумов, що сприяють виникненню, закріпленню та легітимації певного інституту. Так, Д. Норт підкреслює, що

формування інститутів відбувається під впливом політичних, економічних, соціальних і культурних процесів, які визначають зміст формальних та неформальних правил поведінки [161, с. 48-53].

На думку В. Скотта, інституціоналізація є результатом взаємодії регулятивних, нормативних і культурно-когнітивних факторів, кожен із яких по своєму впливає на становлення інституту [177, с. 66-71]. Відтак соціально-правові чинники необхідно розглядати як комплексну систему взаємопов'язаних елементів.

Першочерговим чинником формування будь-якого правового інституту виступає суспільна потреба. Саме виникнення нових соціальних відносин або ускладнення вже існуючих зумовлює необхідність вироблення відповідних механізмів їх правового регулювання.

П. Бергер і Т. Лукман зазначають, що інститути виникають тоді, коли суспільство стикається з необхідністю стабілізації певних моделей поведінки та забезпечення передбачуваності соціальної взаємодії [141, с. 77-80]. У цьому сенсі інституціоналізація виступає своєрідною відповіддю суспільства на потребу впорядкування соціальних процесів.

У випадку юридичних клінік основою їх виникнення стала потреба одночасного вирішення двох важливих соціальних завдань: підвищення якості практичної підготовки майбутніх юристів та забезпечення доступу соціально вразливих категорій населення до правничої допомоги. Саме ця подвійна соціальна місія значною мірою визначила подальший розвиток клінічного руху як у США, так і в Україні.

Важливим чинником інституціоналізації виступає стан громадянського суспільства. Чим вищим є рівень суспільної активності громадян, професійних спільнот та громадських організацій, тим сприятливішими є умови для виникнення нових інститутів.

С. П. Головатий підкреслює, що розвиток демократичної держави безпосередньо пов'язаний із розвитком інститутів громадянського суспільства, які виступають каталізаторами правових реформ та інституційних змін [23, с. 421-424].

Юридичні клініки є яскравим прикладом інституту, формування якого значною мірою відбувалося завдяки активності професійної спільноти, правозахисних організацій та освітніх установ. Особливо помітною така роль була на початкових етапах розвитку клінічного руху в Україні.

Одним із ключових чинників інституціоналізації виступає стан правової системи держави. Формування нових правових інститутів значною мірою залежить від рівня розвитку принципів верховенства права, законності та правової визначеності.

Як зазначає С. В. Шевчук, принцип верховенства права створює необхідні умови для стабільного функціонування правових інститутів та забезпечує їх захист від політичної кон'юнктури [133, с. 38-41].

Інституціоналізація юридичних клінік безпосередньо пов'язана із розвитком правової держави, оскільки їх діяльність спрямована на забезпечення доступу до правосуддя, правової освіти населення та реалізацію права на правничу допомогу.

Особливе значення для формування окремих правових інститутів можуть мати освітні чинники. Це особливо характерно для юридичних клінік, становлення яких нерозривно пов'язане з трансформацією правничої освіти.

На думку Дж. Гіддінгса, клінічна юридична освіта стала результатом переосмислення традиційних підходів до підготовки юристів та усвідомлення необхідності поєднання теоретичного навчання з практичною діяльністю [146, с. 12-16].

В Україні розвиток юридичних клінік також значною мірою обумовлений реформуванням системи вищої освіти, запровадженням компетентнісного підходу та орієнтацією на практичну підготовку майбутніх правників [105].

Серед правових чинників інституціоналізації провідне місце належить нормативному регулюванню. Саме через систему нормативно-правових актів держава офіційно визнає існування певного інституту, визначає його правовий статус та створює умови для функціонування.

О. В. Зайчук справедливо зазначає, що без належного нормативного забезпечення процес інституціоналізації залишається незавершеним, оскільки відповідне явище не набуває необхідної юридичної визначеності [34, с. 308-310].

Для юридичних клінік особливе значення мають Закон України «Про вищу освіту», Закон України «Про безоплатну правничу допомогу», Типове положення про юридичну клініку закладу вищої освіти та Стандарти діяльності юридичних клінік України [3; 5; 40-41; 105].

Наступним важливим чинником виступає професіоналізація. Формування будь-якого інституту супроводжується виробленням професійних стандартів, правил діяльності, етичних вимог та механізмів контролю якості.

В. Скотт підкреслює, що професіоналізація є одним із ключових чинників інституціоналізації, оскільки сприяє закріпленню нормативних стандартів і підвищує рівень суспільної довіри до інституту [177, с. 68-69].

Для юридичних клінік таким чинником виступають стандарти клінічної діяльності, професійна підготовка керівників клінік, спеціалізація програм та інтеграція клінічної освіти у загальну систему підготовки правників.

У сучасних умовах важливим чинником інституціоналізації є міжнародний вплив. Глобалізація сприяє поширенню успішних інституційних моделей між різними державами та правовими системами.

У випадку юридичних клінік становлення клінічного руху в Україні значною мірою відбувалося під впливом американської моделі клінічної юридичної освіти. Саме досвід США став основою для формування багатьох організаційних і функціональних характеристик українських юридичних клінік [145, с. 35-41; 146, с. 18-21].

Отже, інституціоналізація є результатом комплексної взаємодії соціальних та правових процесів. Жоден із зазначених чинників не може самостійно забезпечити формування повноцінного правового інституту. Лише їх сукупний вплив створює умови для виникнення, розвитку та стабільного функціонування інституційних утворень.

На підставі проведеного дослідження вважаємо за доцільне запропонувати авторський підхід до класифікації чинників інституціоналізації, відповідно до якого вони поділяються на три групи:

1. Соціальні чинники (суспільна потреба, громадянське суспільство, суспільна легітимація);
2. Правові чинники (нормативне забезпечення, верховенство права, державна підтримка);
3. Інституційно-професійні чинники (професіоналізація, організаційна інфраструктура, міжнародна співпраця).

Аналіз чинників інституціоналізації дозволяє перейти до питання оцінювання результатів цього процесу, тобто визначення критеріїв сформованості правового інституту. Питання критеріїв сформованості правового інституту належить до числа найбільш дискусійних у сучасній юридичній науці. Незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених правовим інститутам, проблема визначення ознак, які дозволяють визнати певне правове явище повноцінним інститутом, досі не отримала однозначного вирішення. Особливої актуальності це питання набуває у контексті дослідження нових або трансформаційних інститутів, які перебувають у процесі становлення та інституціоналізації.

Визначення критеріїв сформованості правового інституту має не лише теоретичне, а й практичне значення. Саме через систему відповідних критеріїв у подальших розділах буде здійснюватися оцінка рівня інституціоналізації юридичних клінік у США та Україні.

У класичній теорії права питання сформованості правового інституту традиційно пов'язується з наявністю комплексу взаємопов'язаних правових норм, що регулюють певний вид суспільних відносин. Так, О. Ф. Скакун вважає, що основними ознаками правового інституту є предметна визначеність, нормативна єдність та відносна самостійність у структурі права [121, с. 284-289].

Подібної позиції дотримуються М. В. Цвік та О. В. Петришин, які наголошують, що сформований правовий інститут характеризується внутрішньою

системністю, функціональною цілісністю та нормативною завершеністю [128, с. 257-260].

Водночас розвиток інституціональної теорії значно розширив уявлення про критерії сформованості інститутів. Якщо традиційна теорія права зосереджувалася переважно на нормативних характеристиках, то сучасні підходи враховують також організаційні, соціальні та функціональні аспекти інституціоналізації.

Зокрема, В. Скотт підкреслює, що інститут може вважатися сформованим лише за умови поєднання трьох взаємопов'язаних складових: регулятивної, нормативної та культурно-когнітивної [177, с. 56-70]. Іншими словами, недостатньо лише прийняти відповідні правові норми - необхідно також забезпечити їх практичне функціонування та суспільне визнання.

Аналогічний підхід простежується у працях Д. Норта, який пов'язує зрілість інституту зі здатністю забезпечувати стабільність соціальної взаємодії, передбачуваність поведінки учасників суспільних відносин та ефективне досягнення поставлених цілей [161, с. 54-59].

Проведений аналіз наукової літератури дозволяє стверджувати, що критерії сформованості правового інституту повинні враховувати як юридичні, так і соціальні аспекти його функціонування.

Першим і найбільш очевидним критерієм виступає нормативна визначеність. Інститут може вважатися сформованим лише за умови існування системи правових норм, які регламентують його діяльність, визначають правовий статус суб'єктів, порядок реалізації функцій та механізми відповідальності.

На думку О. В. Зайчука, нормативна визначеність забезпечує юридичну ідентифікацію інституту та його інтеграцію в систему права [34, с. 308-310].

Щодо юридичних клінік цей критерій передбачає наявність нормативно-правових актів, які визначають правові засади їх функціонування, цілі, завдання, принципи діяльності та організаційну структуру.

Наступним критерієм є організаційна оформленість. Йдеться про наявність відповідних структур, інституцій, процедур управління та механізмів координації діяльності.

Дж. Мейер та Б. Роуен підкреслюють, що інститути набувають стійкості лише тоді, коли отримують організаційне закріплення та функціонують через відповідну інституційну інфраструктуру [174, с. 345-347].

У випадку юридичних клінік критерієм організаційної оформленості виступає існування мережі клінік, діяльність професійних об'єднань, наявність внутрішніх регламентів та механізмів координації клінічного руху.

Важливим критерієм сформованості інституту є його здатність виконувати власні функції та досягати поставлених цілей.

С. П. Головатий зазначає, що інститут набуває самостійного значення лише тоді, коли забезпечує виконання специфічних соціальних функцій, які не можуть бути повністю реалізовані іншими елементами правової системи [23, с. 418-421].

Стосовно юридичних клінік функціональна самостійність проявляється через реалізацію освітньої, правозахисної та соціальної функцій.

Ще одним важливим критерієм є системність. Інститут не може існувати як сукупність розрізнених норм або організаційних структур. Його елементи повинні перебувати у стані взаємодії та утворювати цілісну систему.

Як зазначає С. В. Бобровник, внутрішня узгодженість виступає необхідною умовою стабільності правового інституту та його ефективного функціонування [11, с. 99-101]. Для юридичних клінік цей критерій передбачає узгодженість між нормативною базою, освітньою діяльністю, механізмами надання правничої допомоги та професійними стандартами.

Одним із критеріїв зрілості сучасних інститутів виступає рівень професіоналізації. В. Скотт наголошує, що інституціоналізація супроводжується формуванням професійних стандартів, спеціалізованих компетентностей та етичних вимог до учасників відповідної діяльності [177, с. 68-70].

Щодо юридичних клінік цей критерій проявляється через наявність стандартів діяльності, підготовку кураторів клінік, методичне забезпечення клінічної освіти та професійні вимоги до учасників клінічного процесу.

Особливого значення набуває критерій суспільної легітимності. Навіть за наявності розвиненої нормативної бази інститут не може вважатися повністю сформованим без суспільного визнання його цінності та необхідності.

П. Бергер і Т. Лукман справедливо зазначають, що інститути стають стабільними лише тоді, коли сприймаються суспільством як природна та необхідна частина соціального порядку [141, с. 79-81].

Для юридичних клінік легітимність проявляється через суспільну довіру, підтримку з боку держави, професійної спільноти та громадянського суспільства.

Завершальним критерієм виступає здатність інституту зберігати стабільність та водночас адаптуватися до нових умов. На думку Д. Норта, ефективні інститути повинні поєднувати стабільність із можливістю еволюційного розвитку [161, с. 60-63]. Саме ця властивість забезпечує їх довготривале існування та ефективність.

У контексті юридичних клінік цей критерій проявляється через їх здатність реагувати на зміни у правничій освіті, системі надання правничої допомоги та суспільних потребах.

На підставі проведеного дослідження вважаємо за доцільне запропонувати систему критеріїв сформованості правового інституту, яка безпосередньо продовжує розроблену в попередньому підрозділі модель механізмів правової інституціоналізації. Відповідно до запропонованої моделі, правовий інститут може вважатися повністю сформованим лише за умови одночасної наявності таких взаємопов'язаних характеристик:

1. Нормативної зрілості - достатності та системності правового регулювання.
2. Організаційної зрілості - наявності сталої інституційної структури.
3. Функціональної зрілості - здатності ефективно реалізовувати покладені функції.
4. Професійної зрілості - сформованості професійних стандартів і практик.
5. Легітимаційної зрілості - суспільного визнання та підтримки інституту.

1.3. Юридичні клініки як правовий інститут

У науковій літературі загально визнаною є позиція, відповідно до якої юридичні клініки виникли у Сполучених Штатах Америки як результат пошуку нових підходів до підготовки майбутніх правників. Наприкінці XIX – на початку XX століття американська юридична освіта зазнавала суттєвої критики через надмірну теоретичність та недостатній зв'язок із реальною юридичною практикою. Підготовка студентів переважно зводилася до вивчення судових прецедентів та аналізу правових доктрин, що не забезпечувало формування практичних професійних навичок [146, с. 11-14].

Одним із перших науковців, який звернув увагу на необхідність реформування юридичної освіти, став американський правник Джером Франк (Jerome Frank). У своїй відомій праці «Why Not a Clinical Lawyer-School?» він наголошував, що підготовка юристів повинна бути максимально наближеною до реальної практики, подібно до того, як у медичній освіті майбутні лікарі проходять клінічну підготовку безпосередньо під час навчання [144, с. 907-912].

Дж. Франк зазначав, що традиційна юридична освіта створює розрив між теоретичними знаннями та практичними потребами професії. На його думку, студент повинен не лише вивчати право, але й брати участь у вирішенні реальних правових проблем під керівництвом досвідчених фахівців [144, с. 913-916]. Саме ця ідея стала основою подальшого розвитку клінічної юридичної освіти.

Історично становлення юридичних клінік було тісно пов'язане з розвитком руху правового реалізму (Legal Realism Movement), представники якого виступали за дослідження права через аналіз його практичного функціонування. На відміну від прихильників формально-догматичного підходу, правові реалісти наголошували, що право існує не лише в текстах законів та судових рішень, але й у практичній діяльності юристів, суддів та інших учасників правовідносин [145, с. 21-25].

Відповідно до концепції правового реалізму юридична освіта повинна була забезпечувати підготовку юристів, здатних працювати з реальними правовими

ситуаціями. Саме тому вже у першій половині ХХ століття в американських юридичних школах почали з'являтися перші експериментальні форми клінічного навчання.

Проте справжній розвиток юридичних клінік розпочався у 1960-1970-х роках. Цей період збігся з масштабними соціальними перетвореннями у США, боротьбою за громадянські права, активізацією правозахисного руху та зростанням уваги до проблем доступу малозабезпечених верств населення до правосуддя.

Як зазначає Стівен Візнер (Stephen Wizner), саме поєднання освітніх і соціальних цілей стало визначальною рисою американської клінічної юридичної освіти [150, с. 1930-1933]. Юридичні клініки почали розглядатися не лише як інструмент навчання студентів, а й як механізм забезпечення доступу до правової допомоги для осіб, які не могли дозволити собі послуги адвоката.

Суттєвий вплив на розвиток клінічного руху мала діяльність Ford Foundation, яка в 1960-х роках фінансувала програми створення юридичних клінік при провідних американських університетах. Саме в цей період клінічна освіта поступово інтегрується до системи підготовки юристів і починає сприйматися як невід'ємний елемент професійного навчання [147, с. 48-52].

Подальшому розвитку юридичних клінік сприяли рекомендації American Bar Association (ABA), яка почала включати практичну підготовку студентів до стандартів акредитації юридичних шкіл [8]. Згодом клінічна освіта стала одним із найважливіших компонентів американської моделі підготовки правників.

Особливого значення для розвитку клінічного руху набула доповідь Carnegie Foundation «Educating Lawyers: Preparation for the Profession of Law», у якій було наголошено на необхідності поєднання академічних знань, практичних навичок та професійної етики в процесі юридичної освіти [12]. Дослідники підкреслили, що саме клінічна освіта дозволяє забезпечити такий інтегрований підхід до професійної підготовки юристів.

На сучасному етапі юридичні клініки функціонують практично в усіх акредитованих юридичних школах США. Як зазначає Френк Блох, клінічна освіта

перетворилася з експериментальної методики навчання на повноцінний інститут юридичної освіти та доступу до правосуддя [147, с. 17-20].

Для узагальнення основних етапів розвитку юридичних клінік у США доцільно представити їх у вигляді таблиці (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Основні етапи розвитку юридичних клінік у США

Період	Характеристика
Початок ХХ ст.	Формування ідей клінічної освіти (Дж. Франк, правовий реалізм)
1930–1950-ті рр.	Перші експериментальні клінічні програми
1960–1970-ті рр.	Активний розвиток клінік, підтримка Ford Foundation
1980–1990-ті рр.	Інституціоналізація клінічної освіти
2000-ті рр. – дотепер	Інтеграція клінік до системи юридичної освіти та доступу до правосуддя

Аналіз наведених етапів свідчить, що юридичні клініки у США пройшли повний цикл інституціоналізації: від окремої освітньої ініціативи до повноцінного інституту юридичної освіти та правничої допомоги.

Розвиток юридичних клінік в Україні розпочався значно пізніше та був безпосередньо пов'язаний із демократичними трансформаціями після проголошення незалежності держави. У радянський період клінічна юридична освіта фактично була відсутня, а підготовка юристів здійснювалася переважно на основі теоретичних підходів.

Як зазначає А. О. Галай, перші юридичні клініки в Україні почали створюватися наприкінці 1990-х років за підтримки міжнародних донорських організацій та освітніх проєктів [24, с. 18-22]. Важливу роль у цьому процесі відіграли програми USAID, міжнародного фонду «Відродження» та Американської асоціації юристів.

На початковому етапі юридичні клініки розглядалися переважно як інноваційна форма практичної підготовки студентів-правників. Однак поступово їх діяльність почала охоплювати також правопросвітницьку роботу та надання безоплатної правничої допомоги населенню.

Значним кроком у розвитку клінічного руху стало створення у 2003 році Асоціації юридичних клінік України, яка забезпечила координацію діяльності

клінік, розроблення стандартів роботи та представлення інтересів клінічної спільноти на національному рівні [3].

Важливе значення для інституціоналізації юридичних клінік мало затвердження Міністерством освіти і науки України Типового положення про юридичну клініку закладу вищої освіти, яке визначило основні засади їх діяльності та офіційно закріпило місце юридичних клінік у системі правничої освіти [105].

Подальший розвиток юридичних клінік в Україні характеризувався поступовим розширенням мережі клінік, удосконаленням стандартів діяльності та посиленням їх ролі у сфері правничої освіти й доступу до правосуддя.

Для порівняння особливостей розвитку юридичних клінік у США та Україні доцільно використати узагальнюючу таблицю (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Порівняльна характеристика становлення юридичних клінік у США та Україні

Критерій	США	Україна
Початок розвитку	Початок XX ст.	Кінець 1990-х рр.
Передумови виникнення	Реформа юридичної освіти, доступ до правосуддя	Реформа освіти, демократизація суспільства
Основні ініціатори	Юридичні школи, правозахисний рух	Заклади вищої освіти, міжнародні організації
Нормативне оформлення	Стандарти АВА	Типове положення про юридичну клініку
Координаційні структури	Асоціації юридичних шкіл, АВА	Асоціація юридичних клінік України
Сучасний статус	Інституціоналізований елемент юридичної освіти	Інститут, що перебуває на стадії подальшого розвитку та зміцнення

Порівняння свідчить, що юридичні клініки США та України розвивалися в різних історичних умовах, однак демонструють спільну логіку інституціонального становлення. В обох випадках їх еволюція відбувалася від освітньої ініціативи до багатофункціонального інституту, що поєднує освітні та соціально-правові функції.

У науковій літературі юридичні клініки розглядаються як форма практичної підготовки майбутніх правників, освітня технологія, структурний підрозділ

закладу вищої освіти, суб'єкт надання безоплатної правничої допомоги або навіть як окремий соціально-правовий інститут. Відповідно, виникає необхідність комплексного аналізу існуючих наукових підходів та формування цілісного уявлення про їх правову природу.

В українському законодавстві юридична клініка визначається як структурний підрозділ закладу вищої освіти, який здійснює практичну підготовку здобувачів юридичної освіти та забезпечує надання безоплатної правничої допомоги соціально вразливим категоріям населення [105]. Таке визначення закріплене у Типовому положенні про юридичну клініку закладу вищої освіти та відображає офіційний підхід держави до розуміння сутності юридичних клінік.

Разом із тим аналіз нормативного визначення свідчить, що воно охоплює лише окремі аспекти діяльності юридичних клінік і не дозволяє повною мірою розкрити їх складну соціально-правову природу. Фактично законодавець акцентує увагу на організаційному статусі юридичної клініки як структурного підрозділу, залишаючи поза межами визначення її ширші суспільні функції та інституційне значення.

У вітчизняній юридичній науці одними з перших комплексних досліджень юридичних клінік стали праці А. О. Галая. Науковець розглядає юридичну клініку як особливу форму організації освітнього процесу, що забезпечує поєднання теоретичної підготовки майбутніх юристів із практичною діяльністю щодо надання правничої допомоги [24, с. 24-28]. На думку автора, специфіка юридичних клінік полягає саме в поєднанні освітньої та соціальної функцій, що відрізняє їх від інших структурних підрозділів закладів вищої освіти.

Подібної позиції дотримується В. В. Дулеба, який визначає юридичну клініку як інноваційний освітній механізм формування професійних компетентностей майбутніх правників шляхом залучення їх до практичної юридичної діяльності [19, с. 42-45]. При цьому дослідник підкреслює, що діяльність юридичних клінік не може обмежуватися виключно навчальними завданнями, оскільки вона має виражене соціальне спрямування.

Важливий внесок у розвиток теоретичних підходів до розуміння юридичних клінік зробили С. І. Єлов, О. М. Молібог та О. Д. Павленко. На їхню думку, юридична клініка являє собою особливий механізм взаємодії правничої освіти та суспільства, який забезпечує одночасне досягнення освітніх і соціальних результатів [38, с. 15-18]. Дослідники наголошують, що діяльність юридичних клінік сприяє не лише професійному становленню студентів, а й реалізації права громадян на отримання правової допомоги.

У сучасній українській науці дедалі частіше простежується тенденція до розширення розуміння юридичних клінік. Зокрема, Н. О. Лоджук зазначає, що юридична клініка є не просто формою організації освітнього процесу, а самостійним елементом системи правничої освіти та механізмом формування правової культури суспільства [67, с. 87-91]. Такий підхід свідчить про поступовий перехід від вузького освітнього трактування юридичних клінік до їх розуміння як більш складного соціально-правового утворення.

Аналіз зарубіжної наукової літератури демонструє ще ширший спектр підходів до визначення правової природи юридичних клінік. Так, Стівен Візнер розглядає клінічну юридичну освіту як спосіб поєднання юридичної підготовки з ідеями соціальної справедливості та доступу до правосуддя [9, с. 1930-1934]. На його думку, юридична клініка виконує роль посередника між юридичною професією та суспільством.

Френк Блох визначає юридичні клініки як інституційний механізм підготовки юристів для служіння суспільству та захисту прав людини [11, с. 15-19]. Учений наголошує, що клінічна освіта не повинна обмежуватися виробленням професійних навичок, а має сприяти формуванню соціальної відповідальності майбутніх правників.

Подібної позиції дотримується Дж. Гіддінгс, який розглядає юридичні клініки як інструмент забезпечення соціальної справедливості через поєднання навчальної та правозахисної діяльності [10, с. 12-18]. На думку дослідника, саме соціальна спрямованість становить одну з головних характеристик сучасних юридичних клінік.

Таким чином, аналіз наукових джерел дозволяє виокремити кілька основних підходів до визначення правової природи юридичних клінік.

Відповідно до освітнього підходу юридична клініка розглядається насамперед як форма практичної підготовки студентів-правників.

Прихильники цього підходу акцентують увагу на навчальній функції клінік та їх ролі у формуванні професійних компетентностей майбутніх юристів [24, с. 26-28; 19, с. 42-45].

Безперечною перевагою даного підходу є врахування основної історичної мети створення юридичних клінік. Водночас його недоліком є недостатня увага до соціального та правозахисного аспектів їх діяльності.

У межах організаційно-правового підходу юридична клініка розглядається як структурний підрозділ закладу вищої освіти, діяльність якого регламентується відповідними нормативно-правовими актами [105].

Перевагою такого підходу є його відповідність чинному законодавству. Однак він не дозволяє пояснити ширше суспільне значення юридичних клінік та їх вплив на забезпечення доступу до правосуддя.

Представники соціально-правового підходу розглядають юридичні клініки як механізм реалізації права громадян на правничу допомогу та інструмент забезпечення соціальної справедливості [9, с. 1932-1935; 10, с. 15-18].

Саме цей підхід найбільшою мірою відображає сучасні тенденції розвитку клінічного руху та враховує суспільне значення юридичних клінік.

На нашу думку, юридичні клініки доцільно розглядати через інституціональний підхід, який був обґрунтований у попередніх підрозділах дослідження. У межах цього підходу юридична клініка являє собою не лише структурний підрозділ закладу вищої освіти та не лише форму практичного навчання. Вона виступає складним соціально-правовим утворенням, яке поєднує нормативний, освітній, організаційний та правозахисний компоненти.

Одним із ключових завдань даного дослідження є з'ясування питання про те, чи можуть юридичні клініки розглядатися як самостійний правовий інститут. Відповідь на це питання має не лише теоретичне, а й практичне значення, оскільки

дозволяє визначити місце юридичних клінік у системі права, оцінити рівень їх інституціоналізації та обґрунтувати перспективи подальшого розвитку клінічного руху в Україні.

Попередньо було встановлено, що сформований правовий інститут характеризується наявністю певних ознак, серед яких особливе значення мають нормативна визначеність, організаційна оформленість, функціональна самостійність, системність, професіоналізація, суспільна легітимність та здатність до стабільного розвитку [121, с. 284-289; 128, с. 257-260]. Відповідно, оцінка юридичних клінік як правового інституту повинна здійснюватися через аналіз ступеня прояву зазначених характеристик.

На нашу думку, найбільш доцільним є застосування розробленої в попередньому підрозділі авторської методики визначення рівня інституціональної зрілості юридичних клінік, яка включає нормативний, організаційний, функціональний, професійний та легітимаційний виміри оцінювання. Саме ця модель дозволяє комплексно оцінити рівень сформованості юридичних клінік як правового інституту.

Першою ознакою будь-якого правового інституту є наявність відповідної нормативної основи. Саме нормативне закріплення забезпечує юридичне визнання інституту та визначає основні засади його функціонування.

В Україні, як уже зазначалося, діяльність юридичних клінік регулюється низкою нормативно-правових актів, серед яких особливе значення мають Закон України «Про вищу освіту», Закон України «Про безоплатну правничу допомогу», Типове положення про юридичну клініку закладу вищої освіти та Стандарти діяльності юридичних клінік України [3; 5; 40-41; 105].

Типове положення визначає юридичну клініку як структурний підрозділ закладу вищої освіти, встановлює її завдання, принципи діяльності та основні напрями роботи [105]. Наявність спеціального нормативного акта свідчить про офіційне визнання юридичних клінік державою та закріплення їх місця у системі правничої освіти.

У США нормативна основа юридичних клінік формується переважно через стандарти Американської асоціації юристів (American Bar Association), вимоги до акредитації правничих шкіл та внутрішні регламенти університетів [8].

Отже, юридичні клініки мають належний рівень нормативної визначеності, що дозволяє розглядати дану ознаку як повністю сформовану.

Наступною ознакою правового інституту є наявність організаційної структури та механізмів функціонування.

Як зазначає В. Скотт, інститути стають стійкими лише за умови формування відповідної організаційної інфраструктури, яка забезпечує реалізацію нормативних положень на практиці [177, с. 60-63].

Юридичні клініки функціонують у межах закладів вищої освіти як спеціалізовані структурні підрозділи. Вони мають визначену систему управління, внутрішню організаційну структуру, процедури діяльності та механізми взаємодії з іншими суб'єктами правничої освіти.

Особливого значення набуває діяльність Асоціації юридичних клінік України, яка виконує координаційні, методичні та представницькі функції [3]. Наявність професійного об'єднання є важливою ознакою інституційної зрілості відповідного правового явища.

У США організаційна інфраструктура клінічного руху є ще більш розвиненою та включає спеціалізовані клінічні програми, професійні асоціації та розгалужену систему академічної підтримки [11, с. 22-25].

Отже, юридичні клініки характеризуються високим рівнем організаційної оформленості, що є важливою ознакою сформованого правового інституту.

Важливою характеристикою правового інституту є його здатність виконувати власні функції та реалізовувати специфічне соціальне призначення.

Як зазначає С. П. Головатий, функціональна самостійність дозволяє відмежувати інститут від інших елементів правової системи та визначити його роль у механізмі правового регулювання [23, с. 418-421].

Юридичні клініки виконують комплекс взаємопов'язаних функцій, серед яких доцільно виділити освітню, правозахисну, соціальну, правопросвітницьку, професійно-виховну.

Освітня функція полягає у формуванні практичних навичок майбутніх правників. Правозахисна функція проявляється через надання безоплатної правничої допомоги населенню. Соціальна функція спрямована на забезпечення доступу до правосуддя та правової підтримки соціально вразливих груп населення.

Поєднання зазначених функцій формує унікальне функціональне призначення юридичних клінік, яке не дублюється жодним іншим елементом системи правничої освіти.

Сучасні інституціональні теорії розглядають професіоналізацію як один із ключових критеріїв зрілості інституту.

В. Скотт підкреслює, що формування професійних стандартів, етичних принципів та спеціалізованих компетентностей є необхідною умовою завершення процесу інституціоналізації [177, с. 68-70].

Юридичні клініки характеризуються наявністю розвиненої системи професійних стандартів. В Україні такими стандартами виступають Стандарти діяльності юридичних клінік України, які визначають вимоги до організації роботи, якості правничої допомоги та професійної підготовки студентів [3].

Крім того, у діяльності юридичних клінік застосовуються принципи професійної етики, конфіденційності, відповідальності та академічної доброчесності. Це свідчить про формування власної професійної культури клінічного руху.

Однією з найважливіших ознак інституціоналізації є суспільне визнання відповідного інституту.

П. Бергер та Т. Лукман зазначають, що інститут стає повноцінним елементом соціальної системи лише після того, як його існування сприймається суспільством як необхідне та соціально корисне [141, с. 79-81].

Сьогодні юридичні клініки користуються підтримкою держави, закладів вищої освіти, професійної правничої спільноти та громадянського суспільства. Їх

діяльність спрямована на вирішення соціально значущих завдань і сприяє забезпеченню права громадян на отримання правничої допомоги.

Про рівень суспільної легітимності свідчить і постійне розширення мережі юридичних клінік, зростання кількості клінічних програм та інтеграція клінічної освіти до стандартів підготовки правників [8; 12].

Ще однією важливою ознакою правового інституту виступає його здатність до тривалого функціонування та адаптації до нових умов.

Д. Норт наголошує, що зрілі інститути повинні одночасно забезпечувати стабільність і здатність до еволюційних змін [161, с. 60-63].

Історія розвитку юридичних клінік демонструє їх високу адаптивність. Від початкових моделей практичного навчання вони еволюціонували до багатофункціональних структур, що поєднують освітню, соціальну та правозахисну діяльність.

Особливо показовим є розвиток клінічного руху в Україні, де юридичні клініки змогли адаптуватися до реформ правничої освіти, цифровізації освітнього процесу та сучасних викликів, пов'язаних із забезпеченням доступу до правосуддя.

На нашу думку, юридичні клініки доцільно розглядати як міжгалузевий правовий інститут, який функціонує на перетині освітнього права, адміністративного права, сфери безоплатної правничої допомоги та механізмів забезпечення доступу до правосуддя. Саме міжгалузевий характер становить одну з ключових особливостей їх правової природи та пояснює складність процесів їх інституціоналізації.

З огляду на викладене, проведений аналіз дозволяє дійти висновку, що юридичні клініки володіють сукупністю ознак, притаманних сформованому правовому інституту. Наявність нормативної бази, організаційної структури, власних функцій, професійних стандартів, суспільного визнання та здатності до розвитку свідчить про високий рівень їх інституціональної зрілості. Це створює підстави для подальшого дослідження місця юридичних клінік у системі правничої освіти та механізмах забезпечення доступу до правосуддя, що буде здійснено в наступному підрозділі.

Застосування зазначених критеріїв дозволяє перейти від формального аналізу нормативних актів до комплексної оцінки реального рівня розвитку юридичних клінік.

1.4. Методологія порівняльно-правового дослідження юридичних клінік

Сучасний розвиток юридичної науки характеризується зростанням ролі порівняльно-правових досліджень як одного з найбільш ефективних інструментів пізнання правових явищ та закономірностей їх розвитку. В умовах глобалізації, інтеграційних процесів та активного міждержавного правового діалогу порівняльне правознавство набуває особливого значення не лише для вивчення зарубіжного досвіду, але й для вдосконалення національних правових систем. З огляду на це порівняльно-правовий метод сьогодні розглядається як один із провідних методів наукового дослідження у сфері права.

Для даної роботи застосування порівняльно-правового методу має принципове значення, оскільки її предметом виступають процеси інституціоналізації та функціонування юридичних клінік у двох різних правових системах - США та України. Відповідно, об'єктивне дослідження цього явища неможливе без використання спеціального методологічного інструментарію, який дозволяє виявити спільні та відмінні риси відповідних інституційних моделей, оцінити рівень їх розвитку та визначити перспективи вдосконалення національного законодавства і практики.

У науковій літературі порівняльно-правовий метод традиційно визначається як сукупність способів та прийомів вивчення правових явищ шляхом їх зіставлення з аналогічними явищами інших правових систем. Як зазначає Рене Давід, порівняльне правознавство є не окремою галуззю права, а особливим методом дослідження, який дозволяє глибше зрозуміти сутність правових інститутів та закономірності їх функціонування [137, с. 11-15]. На думку вченого, порівняння правових систем сприяє подоланню обмеженості національного правового досвіду та створює можливості для виявлення універсальних закономірностей розвитку

права [137, с. 17-19]. У зв'язку з цим компаративний аналіз є важливим інструментом удосконалення правового регулювання та розвитку юридичної науки.

Подальший розвиток теорії порівняльного правознавства пов'язаний із працями Конрада Цвайгерта та Хайна Кьотца, які розглядають порівняльно-правовий метод як спосіб вивчення правових рішень, що застосовуються різними державами для вирішення схожих суспільних проблем [138, с. 34-38]. Науковці наголошують, що об'єктом порівняння повинні виступати не лише правові норми, а й реальні механізми їх функціонування. Відповідно, ефективне порівняльно-правове дослідження має враховувати нормативний, організаційний та соціальний аспекти правового регулювання [138, с. 39-44].

Особливого значення для сучасної компаративістики набули праці Леонтіна-Жана Константинеско, який підкреслював необхідність дослідження правових інститутів у контексті історичних, соціальних та культурних особливостей їх розвитку [139, с. 52-58]. На думку вченого, правові явища не можуть бути належним чином зрозумілі поза межами суспільного середовища, в якому вони функціонують. Юридичні клініки США та України сформувалися в різних історичних та соціально-правових умовах, відповідно, їх порівняння повинно враховувати не лише чинне нормативне регулювання, але й особливості розвитку правничої освіти, правової культури та системи доступу до правосуддя.

У вітчизняній юридичній науці значний внесок у розвиток порівняльного правознавства зробили Ю. С. Шемшученко, О. В. Кресін, Н. М. Оніщенко та інші науковці. Так, О. В. Кресін визначає порівняльно-правовий метод як засіб виявлення закономірностей розвитку правових систем та оцінки ефективності правового регулювання [58, с. 24-27]. На думку дослідника, головною метою компаративного аналізу є не механічне зіставлення правових норм, а виявлення причин існуючих відмінностей та можливостей використання позитивного зарубіжного досвіду [58, с. 28-31]. Подібної позиції дотримується Н. М. Оніщенко, яка наголошує, що порівняльне правознавство сприяє поглибленню знань про

національне право через його зіставлення з іншими правовими системами [89, с. 61-65].

Особливого значення порівняльно-правовий метод набуває у дослідженні правових інститутів. Це пояснюється тим, що інститути є складними правовими утвореннями, які включають нормативні, організаційні, функціональні та соціальні компоненти. Як зазначають окремі автори, порівняння правових інститутів дозволяє виявити не лише особливості їх правового регулювання, але й реальні механізми функціонування та ступінь відповідності суспільним потребам [138, с. 45-49]. У контексті дослідження юридичних клінік порівняльно-правовий метод створює можливість: дослідити особливості їх нормативного регулювання у США та Україні; виявити відмінності організаційних моделей; оцінити рівень інституціоналізації клінічного руху; визначити ефективність реалізації освітніх та соціальних функцій; встановити перспективи використання американського досвіду в Україні. Водночас важливо враховувати, що предметом порівняння виступають не окремі правові норми, а цілісні інституційні моделі юридичних клінік.

Проведення будь-якого порівняльно-правового дослідження потребує визначення чітких критеріїв, за допомогою яких здійснюється зіставлення досліджуваних правових явищ. Від правильності вибору таких критеріїв значною мірою залежить об'єктивність отриманих результатів та наукова цінність дослідження. Особливої актуальності це питання набуває у випадках, коли предметом аналізу виступають складні соціально-правові утворення, до яких належать юридичні клініки.

У сучасній компаративістиці загальновизнаним є підхід, відповідно до якого порівнянню підлягають не окремі норми права, а комплексні правові моделі, що включають нормативні, організаційні, функціональні та соціальні компоненти [138, с. 45-49]. Тому дослідження юридичних клінік у США та Україні повинно здійснюватися на основі системи критеріїв, здатних охопити всі ключові аспекти їх функціонування. Суттєвого значення в цьому контексті набуває розуміння того, що ефективно порівняльно-правове дослідження повинно спиратися на критерії, які

відображають реальне функціонування правового інституту, а не лише особливості його нормативного закріплення [138, с. 47-48]. Подібну позицію висловлює Л.-Ж. Константинеско, який наголошує на необхідності врахування історичних, організаційних та соціальних характеристик досліджуваних інститутів [139, с. 58-62].

У даному дослідженні пропонується використовувати комплексну систему критеріїв порівняння юридичних клінік, сформовану на основі інституціонального підходу та авторської методики визначення рівня інституціональної зрілості юридичних клінік, розробленої у попередніх підрозділах. З огляду на специфіку предмета дослідження, порівняльно-правовий аналіз юридичних клінік США та України здійснюватиметься за такими критеріями: нормативно-правове регулювання; організаційна модель; функціональне призначення; механізми фінансування; інтеграція у систему правничої освіти; участь у забезпеченні доступу до правосуддя; рівень інституціональної зрілості.

Реалізація порівняльно-правового методу у дослідженні юридичних клінік передбачає дотримання певної послідовності пізнавальних операцій, яка у науковій літературі отримала назву компаративної процедури. За К. Цвайгертом та Х. Кьотцем, ця процедура охоплює кілька взаємопов'язаних етапів: ідентифікацію проблеми, відбір правопорядків для порівняння, аналіз відповідних правових рішень та формулювання порівняльних висновків [138, с. 33-34]. Дотримання такої послідовності є запорукою методологічної коректності дослідження та обґрунтованості його результатів.

На першому етапі - ідентифікації проблеми - визначається той аспект правової дійсності, який підлягає компаративному вивченню. Стосовно юридичних клінік таким аспектом є ступінь їхньої інституційної оформленості та функціональної ефективності в умовах двох різних правових систем. Разом з тим принципово важливим є розуміння того, що порівнюються не лише правові тексти, а й реальні моделі правового регулювання, що склалися в конкретних соціально-правових середовищах. Як справедливо зазначає О. В. Кресін, ігнорування цієї

обставини загрожує перетворенням порівняльного аналізу на формальне зіставлення норм, позбавлене пояснювальної цінності [58, с. 29-30].

На другому етапі здійснюється відбір правопорядків, залучених до порівняння. Вибір США та України як об'єктів компаративного вивчення зумовлений кількома чинниками. По-перше, США є батьківщиною клінічного руху в юридичній освіті та мають найтриваліший досвід інституціоналізації юридичних клінік у системі правничої підготовки. По-друге, Україна наразі переживає активну фазу становлення клінічної правничої освіти, що обумовлює практичну значущість звернення до американського досвіду. По-третє, зазначені правові системи належать до різних правових сімей - загального та романо-германського права відповідно, - що надає порівнянню додаткову наукову цінність з огляду на можливість виявлення інваріантних закономірностей розвитку правового інституту незалежно від системної належності.

Третій етап компаративної процедури - безпосередній аналіз правових рішень - реалізується в межах окремих підрозділів цього дослідження. Вже на методологічному рівні необхідно підкреслити, що такий аналіз не обмежується вивченням нормативних актів, які регулюють діяльність юридичних клінік. Суттєвого значення тут набуває також дослідження стандартів акредитації, навчальних планів, механізмів студентського представництва та організаційних форм, у яких клінічна правнича освіта втілюється на практиці. Це відповідає принципу функціонального еквівалентизму, сформульованому К. Цвайгертом та Х. Кьотцем, відповідно до якого при порівнянні правових систем необхідно зосереджуватися не на тому, як сформульована норма, а на тому, яку соціально-правову проблему вона вирішує [138, с. 34-35].

Важливим аспектом методологічної архітектури дослідження є розмежування між макропорівнянням та мікропорівнянням як двома рівнями компаративного аналізу. У науковій літературі макропорівняння традиційно пов'язується із зіставленням правових систем або правових сімей загалом, тоді як мікропорівняння зосереджується на конкретних правових інститутах, нормах або правових рішеннях. Дане дослідження органічно поєднує обидва рівні: на

макрорівні здійснюється загальна характеристика правових систем США та України в контексті їхньої належності до різних правових сімей і відповідного впливу цієї належності на модель клінічної правничої освіти; на мікрорівні - безпосереднє зіставлення нормативно-правового регулювання, організаційних форм та функціональних механізмів юридичних клінік у кожній із систем. Таке поєднання дозволяє уникнути двох методологічних крайнощів: надмірної абстрактності, що є ризиком суто макропорівняльного підходу, та фрагментарності, притаманної виключно мікрокомпаративним розвідкам.

Окремої уваги потребує проблема порівнянності правових явищ. У компаративній юриспруденції ustalеним є застереження, згідно з яким порівнянню підлягають лише ті правові явища, які виконують аналогічні соціальні функції в досліджуваних правових системах [138, с. 34-35]. Застосовуючи цей критерій до юридичних клінік, слід констатувати: попри суттєві відмінності у нормативному оформленні та організаційних формах, юридичні клініки як у США, так і в Україні виконують принципово тотожні функції - забезпечення практичної правничої підготовки студентів та надання безоплатної правової допомоги соціально вразливим верствам населення. Ця функціональна тотожність слугує достатньою підставою для їх включення до єдиного порівняльного ряду та легітимізує проведення компаративного аналізу, незважаючи на системні відмінності правових порядків, у межах яких вони функціонують.

Самостійного методологічного значення набуває питання про роль правового контексту у формуванні інституційних моделей юридичних клінік. Як переконливо демонструє досвід правової компаративістики, правові інститути не існують у вакуумі: вони формуються під впливом сукупності чинників правового, соціального, економічного та культурного характеру [139, с. 52-58]. Для юридичних клінік США такими чинниками є: система загального права з її акцентом на прецедент і судову практику; провідна роль Американської асоціації юристів у стандартизації юридичної освіти; давня традиція *pro bono* як етичного обов'язку правника; а також наявність потужної системи приватного фінансування університетської освіти, яка забезпечує матеріальну базу клінічних програм. В

українському контексті визначальними чинниками є: романо-германська правова традиція з її орієнтованістю на кодифіковане право та систематизований нормативний масив; спадщина радянської системи вищої юридичної освіти, в якій практична підготовка студентів традиційно відігравала підпорядковану роль; нерозвиненість культури *pro bono* серед практикуючих юристів; а також залежність університетів від державного фінансування, що суттєво обмежує ресурсну базу клінічних програм.

Усвідомлення цих контекстуальних відмінностей є не лише теоретично необхідним, але й практично значущим: воно дозволяє уникнути хибного уявлення про те, що успішне функціонування юридичних клінік у США автоматично може бути відтворене в українських умовах шляхом простого перенесення відповідних нормативних або організаційних рішень. У зв'язку з цим у рамках цього дослідження категорія «адаптація» вживається принципово інакше, ніж «рецепція» чи «запозичення»: йдеться не про механічне копіювання американської моделі, а про критичне осмислення її потенціалу в контексті тих правових та інституційних реалій, що склалися в Україні. На це, зокрема, звертає увагу Л.-Ж. Константинеско, застерігаючи від абстрактного перенесення правових форм без урахування тих умов, у яких вони набули своєї ефективності [139, с. 60-61].

Поряд із викладеним, необхідно визначити місце порівняльно-правового методу серед інших методів, що застосовуються у цьому дослідженні. Порівняльно-правовий метод не функціонує ізольовано, а органічно поєднується із загальнонауковими та спеціально-юридичними методами пізнання. Серед загальнонаукових методів у дослідженні застосовуються: системний метод - для аналізу юридичної клініки як елемента системи правничої освіти та системи доступу до правосуддя; функціональний метод - для оцінки реальної ефективності виконання клініками їхніх освітніх та соціальних функцій; історичний метод - для відтворення генези клінічного руху в обох країнах та виявлення закономірностей його інституціонального становлення. Серед спеціально-юридичних методів провідне місце посідає формально-юридичний метод, що застосовується для аналізу нормативно-правових актів, які регулюють діяльність юридичних клінік, а

також метод правового моделювання - для конструювання оптимальної інституційної моделі юридичної клініки в контексті українських правових реалій.

Зазначені критерії та методи у своїй сукупності дозволяють дослідити юридичні клініки не як набір окремих правових норм або організаційних структур, а як цілісні інституційні моделі, що функціонують у різних правових системах. Таким чином, методологічну основу дослідження становить комплексне застосування порівняльно-правового методу, реалізованого у поєднанні з інституціональним підходом. Перший забезпечує виявлення спільних та відмінних рис у нормативно-правовому регулюванні, організаційних моделях та функціональних характеристиках юридичних клінік США та України. Другий - дозволяє розглядати юридичну клініку не як ізольовану організаційно-правову форму, а як елемент ширшої системи правничої освіти і забезпечення доступу до правосуддя, що перебуває в органічному взаємозв'язку з іншими правовими та соціальними інститутами. Поєднання цих двох підходів у сукупності із системним, функціональним, історичним та формально-юридичним методами створює необхідне методологічне підґрунтя для отримання системних, достовірних та практично значущих наукових результатів у межах цього дослідження.

Висновки до розділу 1

У першому розділі дисертаційного дослідження здійснено теоретико-правовий аналіз юридичних клінік крізь призму інституціонального підходу та сформовано методологічне підґрунтя для подальшого дослідження процесів їх становлення і функціонування в Україні та США.

Дослідження категорії правового інституту дозволило встановити, що сучасна юридична наука характеризується еволюцією підходів до його розуміння. Якщо класичні теоретико-правові концепції розглядають правовий інститут переважно як сукупність правових норм, спрямованих на регулювання однорідних суспільних відносин, то сучасні наукові підходи дедалі більше акцентують увагу на його соціальній природі, функціональному призначенні та інституційних характеристиках. У результаті правовий інститут доцільно розглядати як

комплексне соціально-правове утворення, що поєднує нормативні, організаційні, функціональні та ціннісні елементи.

Встановлено, що основними ознаками правового інституту є предметна визначеність, внутрішня системність, функціональна самостійність, нормативна завершеність, соціальна обумовленість та організаційна забезпеченість. Сукупність зазначених ознак створює критерії для оцінювання рівня сформованості окремих правових явищ та визначення їх місця в системі права.

Обґрунтовано, що найбільш продуктивним для дослідження юридичних клінік є поєднання системного, функціонального та інституціонального підходів. Такий підхід дозволяє розглядати юридичні клініки не лише як структурні підрозділи закладів вищої освіти, а як особливе соціально-правове утворення, діяльність якого охоплює сферу правничої освіти, забезпечення доступу до правосуддя та реалізацію правопросвітницької функції.

З'ясовано сутність інституціоналізації як процесу виникнення, нормативного закріплення, організаційного оформлення, функціонального розвитку та суспільної легітимації певного соціально-правового явища. Встановлено, що інституціоналізація є ширшим поняттям порівняно з формуванням правового інституту, оскільки охоплює не лише створення нормативної бази, а й розвиток організаційних механізмів, професійних стандартів, соціальних практик та суспільного визнання.

На підставі узагальнення положень теорії права та сучасного інституціоналізму запропоновано розглядати процес формування правового інституту як послідовний перехід від виникнення соціальної потреби до досягнення інституціональної зрілості. Визначено основні етапи цього процесу: виникнення соціальної потреби, формування соціальної практики, нормативне закріплення, організаційна інституціоналізація, суспільна легітимація та стабілізація функціонування інституту.

Доведено, що інституціоналізація правових явищ здійснюється через взаємодію комплексу взаємопов'язаних механізмів. До таких механізмів віднесено нормативний, організаційний, функціональний, професійний та легітимаційний.

Саме їх сукупна дія забезпечує трансформацію окремої соціальної практики у повноцінний правовий інститут, інтегрований у систему права та суспільних відносин.

Сформульовано авторську концепцію юридичних клінік як об'єкта правової інституціоналізації. Відповідно до неї юридичні клініки розглядаються як соціально-правовий інститут, розвиток якого відбувається через процеси нормативного закріплення, організаційного оформлення, професіоналізації діяльності, функціональної диференціації та суспільної легітимації. На відміну від традиційного підходу, який обмежує розуміння юридичних клінік сферою освітньої діяльності, запропонована концепція дозволяє розглядати їх як багатофункціональний інститут, інтегрований одночасно до системи правничої освіти, механізмів забезпечення доступу до правосуддя та інститутів громадянського суспільства.

Обґрунтовано доцільність використання категорії інституціональної зрілості для оцінювання рівня розвитку юридичних клінік. Інституціональна зрілість визначається як інтегральна характеристика ступеня нормативної визначеності, організаційної стабільності, функціональної ефективності, професійної розвиненості та суспільної легітимності юридичних клінік. Саме зазначений підхід становить методологічну основу подальшого аналізу процесів інституціоналізації юридичних клінік в Україні та США.

Отже, результати першого розділу створюють цілісне теоретико-методологічне підґрунтя для подальшого дослідження особливостей інституціоналізації юридичних клінік, оцінювання рівня їх інституціональної зрілості та здійснення порівняльно-правового аналізу моделей функціонування юридичних клінік у США та Україні.

РОЗДІЛ 2

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ЮРИДИЧНИХ КЛІНІК В УКРАЇНІ

2.1. Становлення юридичних клінік в Україні

Дослідження процесу інституціоналізації юридичних клінік в Україні потребує насамперед з'ясування передумов їх виникнення. Формування клінічного руху не було випадковим явищем чи результатом механічного запозичення зарубіжного досвіду. Навпаки, поява юридичних клінік стала закономірною відповіддю на комплекс соціальних, правових, освітніх та інституційних викликів, які постали перед українським суспільством після здобуття незалежності. Саме сукупність цих чинників створила підґрунтя для виникнення нової моделі практикоорієнтованої юридичної освіти та формування особливого інституту, що поєднав освітню діяльність із наданням правничої допомоги населенню.

Першочерговою передумовою виникнення юридичних клінік в Україні стали масштабні трансформаційні процеси, які розпочалися після проголошення незалежності України у 1991 році. Перехід від радянської правової системи до демократичної моделі державного управління супроводжувався формуванням нових суспільних відносин, становленням ринкової економіки та розбудовою інститутів громадянського суспільства. У цих умовах суттєво зросла роль права як універсального механізму регулювання суспільних процесів, а відповідно збільшився попит на висококваліфікованих фахівців у сфері юриспруденції.

Ю. С. Шемшученко зазначає, що становлення незалежної української державності супроводжувалося масштабним оновленням законодавства та формуванням нових правових інститутів, що вимагало підготовки юристів нового покоління, здатних працювати в умовах демократичного правопорядку [132, с. 17-21]. Водночас існуюча система юридичної освіти значною мірою зберігала риси радянської моделі підготовки кадрів, орієнтованої переважно на засвоєння теоретичних знань.

У зв'язку з цим однією з найважливіших передумов виникнення юридичних клінік стала потреба реформування правничої освіти.

Упродовж 1990-х років у наукових і професійних колах дедалі частіше порушувалося питання про невідповідність традиційної системи підготовки юристів сучасним вимогам юридичної професії. Основною проблемою вважалася недостатня практична спрямованість навчання. Значна частина випускників юридичних факультетів володіла ґрунтовними теоретичними знаннями, проте не мала належного досвіду роботи з реальними правовими ситуаціями.

На думку С. В. Ківалова, однією з ключових проблем правничої освіти періоду становлення незалежності була відсутність ефективних механізмів формування практичних професійних компетентностей студентів [50, с. 84-87]. Навчальний процес переважно зосереджувався на вивченні законодавства та правових доктрин, тоді як практична складова залишалася недостатньо розвиненою.

У свою чергу А. О. Галай зазначає, що саме невідповідність між академічною підготовкою та потребами юридичної практики стала одним із головних чинників пошуку нових освітніх технологій, серед яких особливе місце посіла клінічна юридична освіта [24, с. 18-22].

Важливою передумовою виникнення юридичних клінік стало також формування в Україні концепції правової держави та утвердження принципу верховенства права.

Прийняття Конституції України 1996 року закріпило нові підходи до розуміння прав людини та ролі держави у їх забезпеченні. Відповідно до статті 3 Конституції людина, її життя, здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю [2]. Таке конституційне положення вимагало створення ефективних механізмів захисту прав людини та забезпечення доступу громадян до правової допомоги.

С. В. Шевчук обґрунтовує думку про те, що реалізація принципу верховенства права неможлива без формування ефективної системи правничої допомоги, яка забезпечує можливість практичного захисту прав і свобод людини

[126, с. 34-38]. Саме в цьому контексті поступово формується розуміння необхідності залучення юридичних клінік до процесу правового консультування та правопросвітництва населення.

Ще однією важливою передумовою виникнення юридичних клінік стала обмежена доступність правничої допомоги для значної частини населення.

У перші роки незалежності Україна зіткнулася з масштабними соціально-економічними труднощами, що негативно впливали на можливість громадян користуватися професійною юридичною допомогою. Вартість послуг юристів була недоступною для багатьох соціально вразливих категорій населення, а державна система безоплатної правової допомоги ще не була сформована.

У цих умовах почала усвідомлюватися необхідність створення додаткових механізмів забезпечення доступу до правосуддя. Юридичні клініки стали одним із таких механізмів, оскільки дозволяли поєднати підготовку майбутніх правників із наданням безоплатної правової допомоги громадянам.

Особливого значення у становленні юридичних клінік набув розвиток громадянського суспільства. Після 1991 року в Україні активно формувалися громадські організації, правозахисні структури та інші інститути громадянського суспільства, діяльність яких була спрямована на захист прав людини та розвиток демократичних механізмів управління. Саме ці організації часто виступали партнерами перших юридичних клінік та сприяли поширенню ідей клінічної юридичної освіти.

Н. М. Оніщенко вважає, що розвиток громадянського суспільства є одним із найважливіших чинників модернізації правової системи та формування нових соціально-правових інститутів [89, с. 67-70]. Юридичні клініки стали одним із результатів такого розвитку, оскільки поєднали освітні та суспільно корисні функції.

Не менш важливу роль відіграв міжнародний вплив. Становлення клінічного руху в Україні значною мірою відбувалося під впливом американського досвіду клінічної юридичної освіти. У другій половині 1990-х років значну підтримку

розвитку юридичних клінік надавали міжнародні організації та донорські програми.

Серед них особливу роль відіграли Американська асоціація юристів (ABA CEELI), Агентство США з міжнародного розвитку (USAID), Міжнародний фонд «Відродження», програми Ради Європи, міжнародні освітні проекти у сфері прав людини та правничої освіти. Саме завдяки їх підтримці українські заклади вищої освіти отримали можливість ознайомитися з досвідом американських юридичних клінік та адаптувати окремі елементи цієї моделі до національних умов.

А. О. Галай відстоює ідею про те, що міжнародні програми відіграли важливу роль на початковому етапі розвитку юридичних клінік, однак подальша еволюція клінічного руху в Україні відбувалася вже під впливом внутрішніх потреб системи правничої освіти та суспільства [24, с. 20-22].

Аналіз наведених передумов свідчить, що виникнення юридичних клінік в Україні стало результатом одночасного впливу освітніх, соціальних, правових та міжнародних чинників. Їх поява не була випадковим запозиченням зарубіжної моделі, а являла собою закономірну відповідь на потреби забезпечення доступу до правосуддя та розвитку демократичної правової держави.

Формування зазначених передумов створило підґрунтя для виникнення перших юридичних клінік в Україні. Починаючи з другої половини 1990-х років у закладах вищої освіти почали з'являтися перші клінічні ініціативи, спрямовані на поєднання практичної підготовки студентів із наданням правничої допомоги населенню.

Перші юридичні клініки в Україні виникали переважно як локальні освітні ініціативи окремих викладачів та закладів вищої освіти, які прагнули запровадити нові форми практичного навчання студентів [24, с. 27-30]. На цьому етапі ще не існувало єдиного розуміння клінічної юридичної освіти, а сама діяльність юридичних клінік мала експериментальний характер.

Особливістю початкового етапу було те, що юридичні клініки створювалися не на підставі спеціального законодавства чи державних програм, а переважно

завдяки ініціативі представників академічної спільноти та підтримці міжнародних організацій.

Початковий етап розвитку юридичних клінік в Україні характеризувався переважно запозиченням концептуальних засад американської клінічної освіти без сформованої нормативної бази та єдиних організаційних стандартів [21, с. 46-48]. Перші юридичні клініки функціонували як структурні підрозділи юридичних факультетів або окремі навчально-практичні центри. Їх діяльність була спрямована насамперед на формування практичних навичок студентів через роботу з реальними правовими ситуаціями. Водночас функціонування юридичних клінік супроводжувалося низкою труднощів.

По-перше, була відсутня спеціальна нормативна база, яка б визначала їх правовий статус та порядок діяльності.

По-друге, не існувало єдиних стандартів клінічної освіти та методичних рекомендацій щодо організації роботи юридичних клінік.

По-третє, більшість клінік не мали стабільного фінансування та функціонували переважно завдяки ентузіазму викладачів і підтримці міжнародних донорів.

Попри зазначені проблеми, саме в цей період було закладено фундаментальні принципи діяльності юридичних клінік, які згодом стали основою їх інституціоналізації.

Особливого значення набуло усвідомлення того, що юридична клініка не є лише формою проходження практики студентами. Поступово формується розуміння її як окремого освітнього та соціального інституту, який поєднує навчальні та правозахисні функції.

У науковій літературі початку 2000-х років дедалі частіше наголошувалося, що клінічна юридична освіта повинна розглядатися як самостійна форма професійної підготовки майбутніх правників [24, с. 31-34].

Одночасно із розвитком окремих юридичних клінік відбувалося поступове розширення географії клінічного руху.

Якщо на початковому етапі юридичні клініки існували лише в окремих закладах вищої освіти, то вже на початку 2000-х років їх кількість почала швидко зростати. Це свідчило про поступове поширення ідеї клінічної юридичної освіти в академічному середовищі.

На нашу думку, саме період 1996-2003 років слід розглядати як початковий етап інституціоналізації юридичних клінік в Україні.

У межах авторської моделі інституціональної зрілості, запропонованої в попередньому розділі, цей етап відповідає переходу від початкового до базового рівня інституціоналізації.

Для нього були характерні такі ознаки:

- виникнення перших організаційних форм юридичних клінік;
- формування первинної професійної спільноти клініцистів;
- накопичення практичного досвіду діяльності;
- поява елементів організаційної координації;
- поступове поширення ідеї клінічної юридичної освіти.

Разом із тим на цьому етапі ще були відсутні ключові ознаки завершеної інституціоналізації:

- спеціальне нормативне регулювання;
- загальнонаціональні стандарти діяльності;
- централізована система координації;
- інтеграція клінічної освіти в державні освітні стандарти.

Саме тому початковий етап розвитку юридичних клінік в Україні слід розглядати як стадію формування соціальної практики та первинного організаційного оформлення клінічного руху.

Після завершення початкового етапу розвитку юридичних клінік в Україні, який характеризувався виникненням перших клінічних ініціатив та накопиченням практичного досвіду їх діяльності, розпочався новий етап становлення клінічного руху. Його основною особливістю стало поступове формування організаційних механізмів координації діяльності юридичних клінік, вироблення спільних

стандартів роботи та консолідація професійної спільноти викладачів і студентів, залучених до клінічної юридичної освіти.

На відміну від попереднього періоду, коли юридичні клініки функціонували переважно як окремі локальні проекти закладів вищої освіти, починаючи з початку 2000-х років поступово формується усвідомлення необхідності створення єдиного організаційного середовища для розвитку клінічного руху. Розширення мережі юридичних клінік, збільшення кількості студентів, залучених до клінічної освіти, та накопичення практичного досвіду обумовили потребу в координації діяльності, обміні методичними напрацюваннями та виробленні спільних підходів до організації роботи.

У науковій літературі зазначається, що саме організаційна консолідація є однією з ключових умов інституціоналізації будь-якого соціально-правового інституту, оскільки забезпечує його стабільність, відтворюваність та здатність до саморозвитку [173, с. 57-61]. Відповідно, розвиток юридичних клінік в Україні закономірно привів до формування інституційних механізмів їх координації.

Важливою подією цього періоду стало створення у 2003 році Асоціації юридичних клінік України. Її заснування стало своєрідною точкою відліку організаційного оформлення клінічного руху на загальнонаціональному рівні. На відміну від окремих юридичних клінік, які функціонували в межах конкретних закладів вищої освіти, Асоціація стала платформою для професійного співробітництва, координації діяльності та представництва інтересів клінічного руху в Україні.

Створення Асоціації юридичних клінік України мало принципове значення для подальшого розвитку клінічної освіти. Саме завдяки її діяльності було започатковано систематичний обмін досвідом між юридичними клініками, організовано проведення всеукраїнських конференцій, семінарів та тренінгів, а також розпочато формування єдиної методичної бази клінічної юридичної освіти.

А. О. Галай звертає увагу на те, що заснування Асоціації юридичних клінік України стало переломним моментом у розвитку клінічного руху, оскільки вперше

було створено організаційний механізм, здатний забезпечити координацію діяльності юридичних клінік на загальнодержавному рівні [24, с. 45-48].

Особливого значення набуло формування професійної спільноти клініцистів. У цей період поступово виникає окрема група науково-педагогічних працівників, які спеціалізуються на питаннях клінічної юридичної освіти, розробляють методичні матеріали, впроваджують інноваційні форми навчання та здійснюють наукові дослідження у сфері клінічного руху.

Паралельно відбувалося розширення мережі юридичних клінік. Якщо на початку 2000-х років їх кількість була порівняно невеликою, то вже до кінця досліджуваного періоду юридичні клініки функціонували в більшості провідних закладів вищої освіти, які здійснювали підготовку правників. Це свідчило про поступове визнання клінічної юридичної освіти як важливої складової професійної підготовки майбутніх юристів.

Важливою характеристикою досліджуваного етапу стало поступове формування професійних стандартів діяльності юридичних клінік. Саме в цей період відбувалося напрацювання підходів до організації роботи студентів-консультантів, ведення клінічної документації, забезпечення якості правничої допомоги та дотримання етичних стандартів. Ці напрацювання згодом стали основою для розроблення офіційних Стандартів діяльності юридичних клінік України.

З позицій авторської моделі оцінки інституціональної зрілості саме цей період можна охарактеризувати як етап переходу від початкового до базового рівня інституціоналізації юридичних клінік. Якщо попередній етап був пов'язаний переважно з виникненням окремих клінічних ініціатив, то впродовж 2003-2014 років відбулося формування організаційного каркасу майбутнього правового інституту.

Однією з найважливіших ознак інституціоналізації будь-якого правового явища є його нормативне закріплення. На початковому етапі розвитку юридичних клінік їх діяльність фактично не мала спеціального нормативного регулювання. Перші клініки функціонували на підставі локальних актів закладів вищої освіти або

внутрішніх організаційних рішень. Така ситуація суттєво обмежувала можливості розвитку клінічного руху, оскільки не забезпечувала єдиного підходу до організації діяльності юридичних клінік, визначення їх правового статусу та місця в освітньому процесі.

Тривалий час юридичні клініки існували переважно як експериментальна форма практичного навчання студентів, не маючи належного нормативного забезпечення на державному рівні [24, с. 38-41]. Відсутність спеціального регулювання ускладнювала інтеграцію клінічної освіти в систему підготовки правників та стримувала процес інституціоналізації юридичних клінік.

Водночас поширення клінічного руху та зростання кількості юридичних клінік поступово сформували потребу у виробленні єдиних підходів до організації їх діяльності. Саме це стало передумовою переходу до етапу нормативного оформлення юридичних клінік.

Ключове значення для розвитку клінічного руху мало прийняття Міністерством освіти і науки України Наказу від 03 серпня 2006 року № 592 «Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України» [105]. Саме цей нормативний акт вперше на загальнодержавному рівні визначив правовий статус юридичних клінік та закріпив основні засади їх діяльності.

Відповідно до Типового положення юридична клініка визначається як структурний підрозділ закладу вищої освіти, що здійснює підготовку фахівців у галузі права та створюється з метою підвищення рівня практичних знань, умінь і навичок студентів юридичних спеціальностей. Крім освітньої функції, документ прямо закріпив соціальне призначення юридичних клінік, зокрема забезпечення доступу соціально вразливих груп населення до правової допомоги та формування правової культури громадян.

Прийняття Типового положення стало переломним моментом у процесі інституціоналізації юридичних клінік. Якщо до 2006 року їх існування значною мірою залежало від ініціатив окремих закладів вищої освіти, то після прийняття

зазначеного акта юридичні клініки отримали офіційне нормативне визнання на державному рівні.

На нашу думку, значення Типового положення полягає не лише у визначенні організаційних засад діяльності юридичних клінік, але й у формуванні правової моделі їх функціонування. Саме цей документ заклав основи для подальшої стандартизації клінічної юридичної освіти та створив нормативні передумови для розвитку єдиної мережі юридичних клінік в Україні.

Особливо важливим є те, що Типове положення закріпило подвійний характер діяльності юридичних клінік. У документі одночасно поєднано освітні завдання та функцію надання безоплатної правової допомоги. Уже на рівні базового нормативного акта було визначено особливу міжгалузеву природу юридичних клінік, яка поєднує освітній і соціально-правовий компоненти.

Подальший розвиток нормативного забезпечення юридичних клінік був пов'язаний із поступовим включенням клінічної освіти до загальної системи правничої підготовки.

Важливим кроком у цьому напрямі стало нормативне закріплення обов'язковості створення юридичних клінік у закладах вищої освіти системи Міністерства внутрішніх справ України [106]. Відповідні положення були включені до нормативних актів, які регламентують діяльність закладів вищої освіти МВС. Зокрема, передбачалося, що у вищих навчальних закладах, які здійснюють підготовку фахівців у галузі права, створюються юридичні клініки та забезпечується їх функціонування.

Такі зміни свідчили про поступове визнання клінічної освіти як важливого елемента професійної підготовки майбутніх правників.

Водночас процес інституціоналізації юридичних клінік не обмежувався лише державним нормативним регулюванням. Важливу роль у формуванні стандартів їх діяльності відіграла професійна спільнота.

Одним із найважливіших етапів розвитку клінічного руху стало ухвалення Асоціацією юридичних клінік України Стандартів діяльності юридичних клінік України [3]. Нова редакція цих Стандартів була затверджена Всеукраїнським

з'їздом Асоціації юридичних клінік України у 2014 році. Документ визначив комплекс основних вимог до організації діяльності юридичних клінік, освітнього процесу, системи управління та надання правничої допомоги.

Як зазначається у Стандартах, вони покликані забезпечити єдині підходи до функціонування юридичних клінік та сприяти підвищенню якості клінічної юридичної освіти.

На відміну від Типового положення, яке визначає загальні засади діяльності юридичних клінік, Стандарти мають більш деталізований характер та регулюють практичні аспекти їх функціонування. Вони охоплюють питання організації роботи клінік, підготовки студентів-консультантів, забезпечення якості правничої допомоги, дотримання професійної етики та управління діяльністю юридичних клінік.

На нашу думку, ухвалення Стандартів діяльності юридичних клінік України стало важливим свідченням переходу клінічного руху до нового рівня інституціонального розвитку. Якщо Типове положення забезпечило державне визнання юридичних клінік, то Стандарти започаткували процес їх професіоналізації та внутрішньої самоорганізації.

У цьому контексті особливого значення набуває діяльність Асоціації юридичних клінік України як координаційного центру розвитку клінічної освіти. Саме Асоціація виступила основним суб'єктом вироблення професійних стандартів та формування єдиного підходу до діяльності юридичних клінік. Станом на сьогодні вона об'єднує понад п'ятдесят юридичних клінік та виконує важливу роль у розвитку клінічного руху.

Подальше нормативне закріплення юридичних клінік відбувалося також у контексті реформування системи вищої освіти.

Прийняття Закону України «Про вищу освіту» 2014 року сприяло поширенню компетентнісного підходу в освітньому процесі та посиленню уваги до практичної підготовки здобувачів освіти [41]. Хоча закон безпосередньо не регламентує діяльність юридичних клінік, його положення створили додаткові

нормативні передумови для розвитку клінічної освіти як форми формування професійних компетентностей майбутніх правників.

У свою чергу стандарти вищої освіти за спеціальністю 081 «Право» орієнтують освітній процес на формування практичних навичок правозастосування, юридичної комунікації та професійної відповідальності, що безпосередньо відповідає завданням юридичних клінік [122].

На нашу думку, прийняття Типового положення 2006 року започаткувало перехід юридичних клінік від базового до розвиненого рівня інституціоналізації. Подальше ухвалення Стандартів діяльності юридичних клінік України та інтеграція клінічної освіти в систему професійної підготовки правників свідчать про поступове формування високого рівня нормативної та професійної зрілості клінічного руху.

Одним із ключових завдань даного дослідження є визначення закономірностей становлення юридичних клінік як самостійного правового інституту в Україні. Проведений аналіз генези клінічного руху, розвитку нормативного регулювання, організаційного оформлення та професіоналізації діяльності юридичних клінік дозволяє дійти висновку, що процес їх інституціоналізації мав поступовий та багаторівневий характер.

У науковій літературі питання періодизації розвитку юридичних клінік в Україні висвітлюються переважно фрагментарно та здебільшого з позицій історії клінічної юридичної освіти. Водночас комплексна періодизація процесу інституціоналізації юридичних клінік як правового інституту фактично відсутня. Більшість дослідників обмежуються характеристикою окремих етапів розвитку клінічного руху без їх систематизації в межах єдиної інституціональної моделі [24, с. 42-48; 21, с. 49-52].

На нашу думку, для визначення етапів інституціоналізації юридичних клінік доцільно використовувати критерії, розроблені в попередньому розділі дослідження, а саме:

- рівень нормативної зрілості;
- рівень організаційної зрілості;

- рівень функціональної зрілості;
- рівень професійної зрілості;
- рівень легітимаційної зрілості.

Саме зміна зазначених характеристик дозволяє встановити основні етапи інституціонального розвитку юридичних клінік в Україні.

Узагальнення результатів проведеного аналізу дає можливість запропонувати авторську періодизацію інституціоналізації юридичних клінік в Україні у вигляді таблиці (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Авторська періодизація інституціоналізації юридичних клінік в Україні

Етап	Період	Основний зміст	Рівень інституціоналізації
Передінституційний	До 1996 р.	Формування передумов виникнення клінічного руху	Відсутній
Початковий	1996-2003 рр.	Поява перших юридичних клінік та накопичення практичного досвіду	Початковий
Організаційно-консолідаційний	2003-2006 рр.	Формування професійної спільноти та координаційних механізмів	Базовий
Нормативно-правовий	2006-2014 рр.	Офіційне нормативне закріплення діяльності юридичних клінік	Розвинений
Професіоналізації та інституційної зрілості	2014 р. - дотепер	Стандартизація, професіоналізація та інтеграція у систему правничої освіти	Високий

На нашу думку, запропонована періодизація дозволяє не лише систематизувати історію розвитку юридичних клінік в Україні, але й пояснити закономірності їх перетворення із локальних освітніх ініціатив на самостійний соціально-правовий інститут.

Особливістю цієї моделі є те, що вона ґрунтується не на формальних хронологічних межах, а на зміні рівня інституціональної зрілості юридичних клінік. Саме тому вона може використовуватися як методологічний інструмент для

подальшого порівняльно-правового аналізу моделей інституціоналізації юридичних клінік у різних країнах.

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що процес інституціоналізації юридичних клінік в Україні пройшов складний шлях від локальних експериментальних форм клінічної освіти до формування повноцінного міжгалузевого соціально-правового інституту. Запропонована авторська періодизація дає можливість простежити основні закономірності цього розвитку та встановити, що сучасний етап функціонування юридичних клінік характеризується високим рівнем інституціональної зрілості. Водночас подальший розвиток клінічного руху пов'язаний із поглибленням професіоналізації, удосконаленням нормативної бази та розширенням ролі юридичних клінік у системі забезпечення доступу до правосуддя.

2.2. Сучасний стан інституціоналізації юридичних клінік в Україні

Одним із визначальних критеріїв оцінки рівня інституціоналізації будь-якого правового інституту є ступінь його нормативного закріплення. Саме нормативно-правове забезпечення створює юридичні передумови для стабільного функціонування інституту, визначає його правовий статус, основні напрями діяльності та місце в системі суспільних відносин. У зв'язку з цим аналіз нормативно-правового забезпечення юридичних клінік є необхідною складовою дослідження сучасного стану їх інституціоналізації в Україні.

Проведений аналіз свідчить, що нормативна база діяльності юридичних клінік в Україні має комплексний характер та формується на різних рівнях правового регулювання. На відміну від багатьох інших правових інститутів, діяльність юридичних клінік регламентується не одним спеціальним законом, а системою взаємопов'язаних нормативних актів, які належать до різних сфер правового регулювання. Це пояснюється міжгалузевою природою юридичних клінік, які одночасно функціонують у сфері освіти, правничої діяльності та забезпечення доступу до правосуддя.

На нашу думку, сучасну систему нормативно-правового забезпечення юридичних клінік доцільно розглядати як багаторівневу структуру, що включає:

- конституційні засади діяльності;
- законодавче регулювання;
- підзаконні нормативно-правові акти;
- професійні стандарти;
- локальні акти закладів вищої освіти.

Саме така багаторівнева система забезпечує комплексне правове регулювання діяльності юридичних клінік та створює передумови для їх ефективного функціонування.

Фундамент нормативного забезпечення юридичних клінік становлять положення Конституції України [56]. Хоча юридичні клініки безпосередньо не згадуються в Основному Законі, їх діяльність ґрунтується на конституційних принципах верховенства права, захисту прав людини та забезпечення права на професійну правничу допомогу.

Наступний рівень нормативного забезпечення становлять закони України, положення яких прямо або опосередковано впливають на діяльність юридичних клінік.

Закон України «Про вищу освіту» створює нормативні передумови для використання клінічних форм навчання, орієнтованих на формування практичних компетентностей майбутніх правників [41]. Саме в цьому контексті юридичні клініки розглядаються як один із найбільш ефективних механізмів поєднання теоретичної та практичної підготовки.

На думку С. В. Ківалова, сучасна модель вищої юридичної освіти неможлива без ефективного поєднання теоретичної та практичної підготовки майбутніх правників [50, с. 91-93]. Саме цю функцію значною мірою виконують юридичні клініки.

Важливе значення має також Закон України «Про безоплатну правничу допомогу» від 02 червня 2011 року № 3460-VI [40].

Попри те, що юридичні клініки не входять до системи суб'єктів надання безоплатної вторинної правничої допомоги, їх діяльність безпосередньо сприяє реалізації права громадян на отримання правової підтримки.

На практиці юридичні клініки виконують важливу соціальну функцію, забезпечуючи надання первинних правових консультацій та здійснюючи правопросвітницьку діяльність.

У зв'язку з цим можна стверджувати, що діяльність юридичних клінік доповнює державну систему безоплатної правничої допомоги та сприяє підвищенню рівня доступності правосуддя.

Визначальне значення для нормативної інституціоналізації юридичних клінік має Типове положення про юридичну клініку закладу вищої освіти України [105], яке закріпило їх подвійне призначення як освітньої структури та суб'єкта надання правничої допомоги.

Важливим елементом нормативного забезпечення виступають Стандарти діяльності юридичних клінік України, розроблені та затверджені Асоціацією юридичних клінік України [5].

На відміну від Типового положення, яке встановлює загальні засади функціонування юридичних клінік, Стандарти мають професійний характер і визначають вимоги до якості їх діяльності.

Стандарти регулюють:

- організацію роботи юридичних клінік;
- підготовку студентів-консультантів;
- надання правничої допомоги;
- етичні засади діяльності;
- систему внутрішнього контролю якості;
- документаційне забезпечення роботи клініки.

На нашу думку, саме прийняття та подальше вдосконалення Стандартів стало важливим етапом професіоналізації клінічного руху в Україні.

Окремий рівень нормативного забезпечення становлять локальні акти закладів вищої освіти. Практично кожна юридична клініка функціонує на підставі власного положення, затвердженого керівництвом відповідного закладу освіти.

Такі документи конкретизують структуру юридичної клініки, порядок роботи студентів, повноваження керівника клініки, правила надання правничої допомоги, організацію документаційного забезпечення.

Локальні нормативні акти забезпечують адаптацію загальних нормативних вимог до специфіки конкретного закладу вищої освіти.

Водночас процес нормативної інституціоналізації ще не можна вважати повністю завершеним. Серед проблемних питань залишаються відсутність спеціального закону про юридичні клініки, недостатня деталізація окремих аспектів їх діяльності та відсутність прямої інтеграції юридичних клінік у систему безоплатної правничої допомоги.

Одним із ключових показників інституціональної зрілості будь-якого правового інституту є рівень його організаційного розвитку. Якщо нормативно-правове регулювання створює формальні передумови існування інституту, то саме організаційна структура забезпечує його практичне функціонування, координацію діяльності, відтворення інституційних практик та подальший розвиток. У цьому контексті дослідження організаційної структури та мережі юридичних клінік дозволяє оцінити сучасний стан їх інституціоналізації в Україні та визначити рівень організаційної зрілості клінічного руху.

На сучасному етапі юридичні клініки в Україні являють собою розгалужену мережу структурних підрозділів закладів вищої освіти, що здійснюють підготовку фахівців у галузі права. Вони функціонують на основі єдиних принципів клінічної юридичної освіти, поєднуючи освітню, правозахисну та правопросвітницьку діяльність. На відміну від початкового етапу розвитку клінічного руху, коли юридичні клініки існували як окремі локальні ініціативи, сучасна модель характеризується наявністю сформованої мережі, професійної спільноти та координаційних механізмів.

Організаційна структура юридичних клінік має багаторівневий характер і включає кілька взаємопов'язаних рівнів управління та координації.

Перший рівень становлять безпосередньо юридичні клініки закладів вищої освіти. Відповідно до Типового положення про юридичну клініку закладу вищої освіти України вони функціонують як структурні підрозділи юридичних факультетів або інститутів права [105]. Саме на цьому рівні здійснюється основна освітня та правозахисна діяльність.

Особливістю організаційної моделі юридичних клінік є активне залучення студентів до практичної діяльності. Саме студенти-консультанти під контролем викладачів здійснюють прийом громадян, аналізують правові ситуації, готують консультації та беруть участь у правопросвітницьких заходах. Така організаційна модель забезпечує поєднання навчального процесу з практичною діяльністю та сприяє формуванню професійних компетентностей майбутніх правників.

Другий рівень організаційної структури представлений закладами вищої освіти, у складі яких функціонують юридичні клініки. Саме заклади вищої освіти виступають основною інституційною базою функціонування юридичних клінік та забезпечують їх організаційну стабільність.

Третій рівень становить Асоціація юридичних клінік України, яка виконує функції координаційного та представницького центру клінічного руху.

Створення Асоціації, яка на сьогодні вона об'єднує значну частину юридичних клінік держави та забезпечує розвиток єдиного професійного простору клінічної юридичної освіти, стало одним із найважливіших етапів інституціоналізації юридичних клінік в Україні.

Важливим показником організаційного розвитку є також кількість та географія юридичних клінік.

Станом на сучасний етап юридичні клініки функціонують у більшості закладів вищої освіти України, які здійснюють підготовку правників. Вони представлені практично в усіх регіонах держави, що свідчить про високий рівень поширення клінічної юридичної освіти та її інтеграцію в систему професійної підготовки юристів.

Регіональна представленість юридичних клінік має важливе значення не лише для розвитку правничої освіти, але й для забезпечення доступності правової допомоги населенню. Завдяки функціонуванню мережі юридичних клінік правопросвітницькі та консультативні послуги стають доступними для жителів різних регіонів України. Однією з особливостей сучасного етапу розвитку юридичних клінік є поступове впровадження мережевих форм взаємодії. Зазначені механізми сприяють формуванню єдиного професійного середовища та забезпечують поширення кращих практик клінічної діяльності.

Оцінюючи сучасну організаційну модель через призму авторської концепції інституціональної зрілості, можна констатувати, що юридичні клініки України досягли високого рівня організаційного розвитку.

Разом із тим існують і певні проблеми організаційного характеру. Серед них можна виділити нерівномірність розвитку окремих юридичних клінік, різний рівень матеріально-технічного забезпечення, залежність від ресурсів закладів вищої освіти та недостатню уніфікацію окремих організаційних процедур.

Освітня функція традиційно розглядається як одна з основних функцій юридичних клінік і водночас становить підґрунтя їх існування в структурі закладів вищої освіти. Саме завдяки освітній складовій юридичні клініки інтегровані в систему підготовки правників та забезпечують реалізацію практикоорієнтованого підходу до навчання. У сучасних умовах розвитку правничої освіти значення цієї функції істотно зростає, оскільки вимоги до професійної підготовки майбутніх юристів дедалі більше орієнтуються не лише на засвоєння теоретичних знань, а й на формування практичних компетентностей.

Проблема співвідношення теоретичної та практичної підготовки майбутніх правників є однією з найбільш дискусійних у юридичній освіті [24, с. 52-55]. Відповідно до Стандарту вищої освіти за спеціальністю 081 «Право» результатом навчання має бути не лише засвоєння системи знань, а й формування комплексу загальних та спеціальних компетентностей, необхідних для здійснення професійної діяльності. У цьому контексті юридичні клініки виконують роль своєрідного

освітнього середовища, в межах якого студенти можуть реалізувати набуті теоретичні знання та сформувати практичні професійні навички.

Оцінюючи освітню функцію юридичних клінік крізь призму авторської моделі інституціональної зрілості, слід зазначити, що саме вона становить основу функціональної зрілості клінічного руху. Високий рівень інтеграції юридичних клінік у систему підготовки правників свідчить про успішне виконання ними свого первинного призначення та підтверджує їх значення як невід'ємного елемента сучасної правничої освіти.

Одним із найважливіших напрямів діяльності юридичних клінік у сучасному демократичному суспільстві є сприяння забезпеченню доступу до правосуддя. Саме ця функція значною мірою визначає їх суспільне призначення та вирізняє юридичні клініки серед інших структурних підрозділів закладів вищої освіти. Якщо освітня функція орієнтована насамперед на підготовку майбутніх правників, то участь у забезпеченні доступу до правосуддя спрямована на задоволення суспільної потреби у правовому захисті та реалізації прав людини.

У сучасній правовій доктрині доступ до правосуддя розглядається як одна з фундаментальних гарантій реалізації прав і свобод людини. Його зміст охоплює не лише можливість звернення до суду, а й доступність правничої допомоги, правової інформації та ефективних механізмів захисту порушених прав. Як зазначає С. В. Шевчук, право на доступ до правосуддя є невід'ємним елементом принципу верховенства права та важливою гарантією реалізації конституційних прав людини [126, с. 42-45].

У цьому контексті юридичні клініки виступають додатковим механізмом забезпечення доступу до правосуддя, особливо для осіб, які потребують первинної правничої допомоги, правового консультування та правопросвітницької підтримки.

У цих умовах юридичні клініки виконують роль додаткового механізму забезпечення доступу до правосуддя, який поєднує освітні завдання із соціальною місією надання правової допомоги населенню.

Відповідно до Типового положення про юридичну клініку закладу вищої освіти України одним із основних завдань юридичних клінік є надання безоплатної правової допомоги громадянам та здійснення правопросвітницької діяльності [105]. Це свідчить про те, що соціальна функція юридичних клінік закріплена не лише на практичному, а й на нормативному рівні.

Участь юридичних клінік у забезпеченні доступу до правосуддя реалізується через декілька основних напрямів діяльності.

Першим напрямом є надання безоплатних правових консультацій.

Саме консультативна діяльність становить основу роботи більшості юридичних клінік. Під керівництвом викладачів студенти-консультанти здійснюють прийом громадян, аналізують правові ситуації та надають роз'яснення щодо можливих шляхів вирішення правових проблем.

Консультативна діяльність дозволяє особам отримати первинну правову допомогу без додаткових фінансових витрат, що особливо важливо для соціально незахищених категорій населення.

Другим напрямом виступає правопросвітницька діяльність.

Юридичні клініки активно залучаються до проведення лекцій, семінарів, тренінгів та інших освітніх заходів, спрямованих на підвищення рівня правової культури населення.

Поширення правових знань сприяє профілактиці правопорушень, підвищує рівень правової обізнаності громадян та допомагає їм ефективніше реалізовувати власні права.

Третім напрямом є підготовка правових документів. Зазначена діяльність має особливе значення для осіб, які не мають достатніх правових знань або фінансових можливостей для звернення до адвокатів.

Четвертим напрямом є сприяння взаємодії громадян із державними органами та органами місцевого самоврядування.

У багатьох випадках юридичні клініки допомагають громадянам зорієнтуватися у складних адміністративних процедурах, підготувати необхідні документи та визначити порядок реалізації своїх прав.

П'ятим напрямом є робота із соціально вразливими категоріями населення.

Особливістю юридичних клінік є їх орієнтація на надання правничої допомоги особам, які найбільше потребують підтримки.

Забезпечення правничої допомоги цим категоріям осіб сприяє реалізації принципу соціальної справедливості та підвищує рівень доступності правосуддя.

Юридичні клініки не є альтернативою державній системі безоплатної правничої допомоги, проте суттєво розширюють можливості громадян щодо отримання первинної правової підтримки та правопросвітницьких послуг. У зв'язку з цим вони виступають важливим елементом загального механізму забезпечення доступу до правосуддя поряд із судами, адвокатурою, системою безоплатної правничої допомоги та правозахисними організаціями.

Крізь призму авторської моделі інституціональної зрілості участь юридичних клінік у забезпеченні доступу до правосуддя виступає одним із ключових показників їх функціональної та легітимацийної зрілості. Чим ефективніше юридичні клініки реалізують свою соціальну місію, тим вищим є рівень їх суспільного визнання та інтеграції в систему правових інститутів.

2.3. Особливості функціонування юридичних клінік в Україні

Функціонування юридичних клінік є практичним проявом їх інституціоналізації та одним із ключових критеріїв оцінки ефективності клінічного руху загалом. Якщо попередні підрозділи були присвячені аналізу становлення юридичних клінік, нормативних засад їх діяльності та рівня інституціональної зрілості, то дослідження функціональних аспектів дозволяє визначити, яким чином юридичні клініки реалізують своє соціальне та освітнє призначення в сучасних умовах.

Особливістю юридичних клінік є поєднання кількох взаємопов'язаних напрямів діяльності. На відміну від більшості структурних підрозділів закладів вищої освіти, юридичні клініки одночасно виконують освітню, соціальну, правозахисну, виховну та комунікативну функції. Саме комплексний характер

діяльності забезпечує їх особливе місце у системі правничої освіти та доступу до правосуддя.

Аналіз Типового положення про юридичну клініку закладу вищої освіти України, Стандартів діяльності юридичних клінік України та практики функціонування клінічного руху дозволяє виділити декілька основних напрямів діяльності юридичних клінік.

Провідним напрямом функціонування юридичних клінік залишається освітня діяльність. Саме вона обумовлює створення юридичних клінік у структурі закладів вищої освіти та визначає їх місце у системі підготовки майбутніх правників.

Освітня діяльність полягає у формуванні професійних компетентностей студентів шляхом залучення їх до вирішення реальних правових ситуацій. На відміну від традиційних форм навчання, клінічна освіта забезпечує безпосередню взаємодію здобувачів освіти з практикою правозастосування.

Як справедливо зазначає Дж. Гіддінгс, клінічна юридична освіта створює умови для переходу від пасивного засвоєння знань до активного професійного навчання через практичний досвід [148, с. 37-42].

Освітній напрям діяльності юридичних клінік сприяє формуванню конкурентоспроможних фахівців, здатних ефективно діяти в умовах сучасного правового середовища.

Другим важливим напрямом діяльності юридичних клінік є надання безоплатної правничої допомоги громадянам.

У сучасних умовах саме ця складова значною мірою визначає соціальну місію клінічного руху. Через систему консультацій юридичні клініки забезпечують підтримку осіб, які не мають достатніх фінансових можливостей для отримання професійної правничої допомоги.

Особливу увагу юридичні клініки приділяють роботі з соціально вразливими категоріями населення, що відповідає принципам соціальної справедливості та забезпечення доступу до правосуддя.

Важливим напрямом функціонування юридичних клінік є правопросвітницька діяльність. Необхідність розвитку цього напрямку обумовлена тим, що одним із головних бар'єрів у реалізації прав людини часто виступає недостатня правова обізнаність населення. Навіть за наявності ефективних механізмів захисту прав громадяни не завжди можуть ними скористатися через відсутність необхідних знань.

Особливого значення цей напрям набув в умовах воєнного стану, коли значна кількість громадян потребує правової інформації щодо соціального захисту, статусу внутрішньо переміщених осіб, відновлення документів та реалізації інших прав.

Функціонування юридичних клінік має не лише освітнє, але й виховне значення. Під час роботи з реальними клієнтами студенти усвідомлюють соціальну цінність юридичної професії, набувають навичок професійної відповідальності та формують повагу до принципів верховенства права.

Через практичну діяльність відбувається становлення професійної правосвідомості майбутнього правника. Саме тому юридичні клініки нерідко розглядаються не лише як навчальний підрозділ, а як середовище професійної соціалізації майбутніх юристів.

Ще одним напрямом функціонування юридичних клінік є науково-методична робота. У процесі розвитку клінічної юридичної освіти накопичується значний практичний досвід, який потребує наукового осмислення та узагальнення.

Завдяки цьому клінічний рух не лише використовує існуючі освітні підходи, а й виступає джерелом розвитку сучасної правничої освіти.

Сучасні юридичні клініки активно взаємодіють із широким колом суб'єктів правовідносин. До основних партнерів належать органи державної влади, органи місцевого самоврядування, центри безоплатної правничої допомоги, громадські організації, заклади освіти, міжнародні організації, професійні правничі об'єднання.

Завдяки такій взаємодії юридичні клініки інтегруються в ширшу систему забезпечення прав людини та доступу до правосуддя.

У межах авторського підходу зазначені напрями діяльності доцільно розглядати не ізольовано, а як взаємопов'язані складові єдиного функціонального механізму юридичної клініки. Освітня діяльність забезпечує підготовку майбутніх правників, консультативна діяльність реалізує соціальну місію, правопросвітництво сприяє підвищенню правової культури населення, а виховна та науково-методична робота забезпечують відтворення професійних цінностей та розвиток клінічного руху.

Клінічна юридична освіта є особливою формою професійної підготовки майбутніх правників, заснованою на принципі навчання через практичну діяльність. Її виникнення було обумовлене необхідністю подолання розриву між теоретичною підготовкою та практикою правозастосування. Як зазначає Дж. Гіддінгс, клінічне навчання створює умови для набуття студентами реального професійного досвіду та формування практичних компетентностей [148, с. 41-46].

Особливістю клінічної освіти є залучення студентів до роботи з реальними правовими ситуаціями, що сприяє розвитку професійних навичок, юридичного мислення та професійної відповідальності. Водночас робота з клієнтами забезпечує формування професійної ідентичності майбутнього правника та усвідомлення соціального значення юридичної професії.

Важливою перевагою української моделі клінічної освіти є поєднання освітньої та соціальної складових. На відміну від інших форм практичної підготовки, юридичні клініки забезпечують не лише навчання студентів, а й надання безоплатної правничої допомоги населенню.

У межах авторської концепції інституціоналізації клінічну юридичну освіту доцільно розглядати як один із ключових механізмів функціональної легітимації юридичних клінік. Саме через успішну реалізацію освітньої функції юридичні клініки набувають стійкого місця у структурі правничої освіти та забезпечують відтворення професійної спільноти майбутніх правників.

Одним із найважливіших напрямів діяльності юридичних клінік є надання безоплатної правничої допомоги населенню. Саме ця функція забезпечує практичну реалізацію соціального призначення юридичних клінік та значною

мірою визначає їх місце у механізмі забезпечення доступу до правосуддя. На відміну від традиційних форм навчальної практики, юридична клініка поєднує підготовку майбутніх правників із наданням реальної допомоги особам, які потребують правового захисту.

Право на правничу допомогу є важливою складовою доступу до правосуддя та конституційною гарантією захисту прав людини [53]. У цьому контексті юридичні клініки доповнюють систему безоплатної правничої допомоги шляхом надання первинних консультацій, правової інформації та допомоги у підготовці документів.

Специфіка діяльності юридичних клінік полягає у тому, що правничу допомогу надається студентами під контролем викладачів-консультантів. Така модель дозволяє одночасно реалізовувати освітню та соціальну функції клініки. З одного боку, студенти отримують можливість набувати практичного досвіду роботи з клієнтами, а з іншого – громадяни одержують необхідну правову підтримку.

Як зазначає О. Г. Дзьоба, юридичні клініки відіграють особливо важливу роль у тих випадках, коли особа потребує первинного правового консультування, але не має достатніх фінансових можливостей для звернення до адвоката [55, с. 123-125].

Особливого значення діяльність юридичних клінік набуває щодо соціально вразливих категорій населення. Практика функціонування юридичних клінік свідчить, що значна частина звернень надходить від пенсіонерів, осіб з інвалідністю, внутрішньо переміщених осіб, ветеранів війни, малозабезпечених громадян та інших категорій населення, які найбільше потребують правової підтримки [15].

У цьому контексті юридичні клініки виконують не лише правозахисну, а й соціальну функцію. Їх діяльність сприяє реалізації принципу соціальної держави та забезпечує більш рівний доступ до правових механізмів захисту прав людини.

Показовим є й те, що юридичні клініки часто стають першою інстанцією, до якої звертаються громадяни для вирішення своїх правових проблем. У багатьох

випадках саме первинна консультація дозволяє особі правильно визначити спосіб захисту своїх прав або обрати компетентний орган для подальшого звернення.

На думку А. О. Галая, соціальна цінність юридичних клінік полягає не стільки у кількості наданих консультацій, скільки у формуванні доступного правового середовища, в якому громадяни можуть отримати необхідну правову підтримку незалежно від свого матеріального становища [24, с. 62-66].

Поряд із наданням індивідуальної правничої допомоги юридичні клініки активно здійснюють правопросвітницьку діяльність, яка також є складовою системи безоплатної правничої допомоги. Поширення правових знань серед населення сприяє підвищенню рівня правової культури та дозволяє попереджати виникнення багатьох правових проблем ще до їх переходу у стадію конфлікту чи судового спору.

У міжнародній практиці клінічна юридична освіта традиційно пов'язується із концепцією соціальної справедливості. Так, Ф. Блох зазначає, що юридичні клініки забезпечують не лише професійну підготовку майбутніх юристів, а й сприяють розширенню доступу до правосуддя для найбільш уразливих верств населення [145, с. 18-24]. Аналогічної позиції дотримується С. Візнер, який розглядає клінічну юридичну освіту як важливий інструмент служіння суспільним інтересам та зміцнення правової держави [143, с. 1930-1933].

У межах авторської концепції інституціоналізації юридичних клінік надання безоплатної правничої допомоги виступає одним із ключових індикаторів функціональної та легітимацийної зрілості клінічного руху. Саме через успішну реалізацію соціальної функції юридичні клініки набувають суспільного визнання та інтегруються у ширший механізм забезпечення доступу до правосуддя.

Важливо наголосити, що значення юридичних клінік у системі безоплатної правничої допомоги не слід оцінювати виключно через кількісні показники їх діяльності. Значно важливішим є їх внесок у формування культури правової допомоги, розвиток соціальної відповідальності майбутніх правників та поширення правових знань серед населення. У цьому контексті юридичні клініки виступають важливими суб'єктами правового просвітництва.

Особливістю правопросвітницької діяльності юридичних клінік є її поєднання з освітнім процесом. Студенти не лише набувають практичного досвіду правового консультування, але й вчаться доносити складну юридичну інформацію у зрозумілій формі до різних категорій населення. Це сприяє розвитку комунікативних навичок, уміння працювати з аудиторією та формуванню професійної культури майбутнього правника.

У сучасних умовах особливої актуальності набувають заходи, пов'язані з роз'ясненням прав внутрішньо переміщених осіб, соціальних гарантій військовослужбовців, порядку отримання компенсацій за пошкоджене майно, механізмів реалізації права на соціальний захист та інших питань, що виникають у зв'язку з воєнними викликами.

Поряд із соціальною функцією правопросвітницька діяльність має важливе значення для професійного становлення майбутніх правників. Підготовка та проведення правопросвітницьких заходів сприяють розвитку навичок публічного виступу, юридичної аргументації та професійної комунікації. Студенти навчаються адаптувати юридичну інформацію до рівня підготовки аудиторії, що є важливою складовою професійної діяльності юриста.

У міжнародній практиці правопросвітництво традиційно розглядається як один із напрямів реалізації концепції соціальної справедливості. Ф. Блох наголошує, що юридичні клініки повинні не лише реагувати на вже існуючі правові проблеми, а й сприяти їх попередженню через поширення правових знань серед населення [145, с. 31-34]. Подібної позиції дотримується Дж. Гіддінгс, який підкреслює, що правова освіта громадян є важливим елементом доступу до правосуддя та розвитку громадянського суспільства [148, с. 103-108].

З позицій авторської концепції інституціоналізації правопросвітницька діяльність виступає одним із проявів функціональної та легітимацийної зрілості юридичних клінік. Саме через систематичну взаємодію з населенням юридичні клініки набувають суспільного визнання, зміцнюють свою репутацію та розширюють вплив на розвиток правової культури суспільства.

Однією з основних проблем є недостатня визначеність правового статусу юридичних клінік на законодавчому рівні. Незважаючи на наявність Типового положення про юридичну клініку закладу вищої освіти України та Стандартів діяльності юридичних клінік України, правове регулювання їх діяльності залишається переважно підзаконним. На сьогодні відсутній спеціальний нормативно-правовий акт, який би комплексно визначав місце юридичних клінік у системі правничої освіти, закріплював гарантії їх функціонування та встановлював механізми державної підтримки.

Як зазначає А. О. Галай, однією з головних проблем розвитку клінічного руху в Україні є недостатній рівень нормативної інституціоналізації, що ускладнює забезпечення стабільності діяльності юридичних клінік та їх подальший розвиток [24, с. 71-74].

Не менш важливою проблемою залишається залежність юридичних клінік від ресурсних можливостей закладів вищої освіти. Практика свідчить, що рівень матеріально-технічного забезпечення юридичних клінік істотно відрізняється залежно від фінансових можливостей конкретного закладу освіти. У результаті окремі клініки мають належну інфраструктуру для роботи з клієнтами та проведення освітніх заходів, тоді як інші функціонують в умовах обмежених ресурсів.

Проблемним аспектом залишається також фінансування діяльності юридичних клінік. У більшості випадків вони не мають окремих стабільних джерел фінансового забезпечення та функціонують за рахунок ресурсів закладів вищої освіти або міжнародної грантової підтримки. Така ситуація ускладнює довгострокове планування діяльності та стримує реалізацію окремих напрямів розвитку клінічного руху.

У науковій літературі неодноразово наголошується, що недостатній рівень фінансової автономії юридичних клінік є одним із факторів, які обмежують їх організаційне зростання та розширення функціональних можливостей [54, с. 50-52].

Окрему групу проблем становлять питання інтеграції клінічної юридичної освіти в освітній процес. Незважаючи на значне поширення клінічного навчання, його місце у структурі освітніх програм залишається неоднаковим у різних закладах вищої освіти. В окремих випадках діяльність юридичних клінік продовжує сприйматися як додаткова форма практичної підготовки, а не як повноцінна складова освітнього процесу.

О. Г. Дзьоба вважає, що однією з актуальних проблем сучасної правничої освіти є необхідність посилення інтеграції клінічних методів навчання в систему професійної підготовки майбутніх юристів [55, с. 126-127]. Йдеться насамперед про розширення практикоорієнтованих компонентів навчання та посилення ролі клінічної освіти у формуванні професійних компетентностей.

Певні труднощі виникають і у сфері кадрового забезпечення юридичних клінік. Ефективне функціонування клініки потребує залучення викладачів, які поєднують високий рівень теоретичної підготовки з практичним досвідом юридичної діяльності. Водночас підготовка таких фахівців потребує значних часових та організаційних ресурсів.

Крім того, діяльність викладачів-клініцистів нерідко пов'язана з додатковим професійним навантаженням, яке не завжди повною мірою враховується у системі планування та оцінювання науково-педагогічної роботи.

Серед сучасних викликів слід також виділити необхідність адаптації юридичних клінік до нових соціально-правових умов. Воєнний стан, збільшення кількості внутрішньо переміщених осіб, зростання потреб населення у правничій допомозі та поява нових категорій правових спорів обумовлюють необхідність розширення функціональних можливостей юридичних клінік та вдосконалення форм їх діяльності.

Попри наявність окремих проблем організаційного, нормативного та ресурсного характеру, проведене дослідження дає підстави стверджувати, що юридичні клініки України сформувалися як стійкий елемент системи правничої освіти та механізму забезпечення доступу до правосуддя. Сучасний стан клінічного

руху свідчить про його здатність до подальшого розвитку та адаптації до нових соціально-правових викликів.

Перспективи подальшої інституціоналізації юридичних клінік пов'язані насамперед із удосконаленням нормативно-правового забезпечення їх діяльності, зміцненням організаційної спроможності, розвитком професійної спільноти клініцистів, розширенням інтеграції у систему правничої освіти та використанням сучасних цифрових інструментів правничої допомоги. Важливим напрямом залишається також поглиблення взаємодії юридичних клінік із системою безоплатної правничої допомоги, органами державної влади, органами місцевого самоврядування та громадянським суспільством.

У межах авторського підходу сучасний етап розвитку юридичних клінік доцільно розглядати як перехід до стадії сталої інституційної інтеграції, що характеризується зміцненням їх ролі як самостійного соціально-правового інституту. Детальний аналіз проблем, перспектив та напрямів удосконалення діяльності юридичних клінік буде здійснено у наступному розділі дисертаційного дослідження.

Реалізація зазначених напрямів сприятиме подальшому зміцненню клінічного руху та завершенню процесу його повноцінної інституціоналізації як самостійного соціально-правового інституту.

Висновки до розділу 2

У другому розділі дисертації здійснено комплексне дослідження процесів становлення, інституціоналізації та функціонування юридичних клінік в Україні. Проведений аналіз дозволив простежити еволюцію клінічного руху від перших локальних ініціатив до формування розвиненої мережі юридичних клінік, інтегрованої в систему правничої освіти та механізм забезпечення доступу до правосуддя.

Встановлено, що виникнення юридичних клінік в Україні було зумовлене сукупністю соціально-правових, освітніх та інституційних чинників. Серед них

визначальне значення мали потреба у вдосконаленні практичної підготовки майбутніх правників, необхідність наближення юридичної освіти до міжнародних стандартів, розвиток демократичних інститутів та зростання суспільного запиту на доступну правничу допомогу. Перші юридичні клініки, створені наприкінці 1990-х років, заклали основу для подальшого формування клінічного руху та започаткували процес його інституціоналізації.

Доведено, що важливим етапом розвитку юридичних клінік стало формування організаційних засад клінічного руху упродовж 2003-2014 років. Саме в цей період відбулося створення Асоціації юридичних клінік України, розширення мережі юридичних клінік, формування професійної спільноти клініцистів та вироблення перших стандартів діяльності. Організаційна консолідація стала необхідною передумовою подальшого нормативного оформлення та функціонального розвитку юридичних клінік.

З'ясовано, що нормативне закріплення діяльності юридичних клінік стало одним із ключових чинників їх інституціоналізації. Важливу роль у цьому процесі відіграли Типове положення про юридичну клініку закладу вищої освіти України, Стандарти діяльності юридичних клінік України, а також нормативно-правові акти, що регулюють сферу правничої освіти та надання безоплатної правничої допомоги. Водночас проведений аналіз свідчить про збереження потреби у подальшому вдосконаленні законодавчого регулювання діяльності юридичних клінік та посиленні гарантій їх функціонування.

Обґрунтовано авторський підхід до періодизації процесу інституціоналізації юридичних клінік в Україні, відповідно до якого виділено етап виникнення клінічних ініціатив, етап організаційного становлення, етап нормативного закріплення та етап функціональної зрілості. Запропонована періодизація дозволяє комплексно охарактеризувати еволюцію юридичних клінік як соціально-правового інституту та відобразити логіку їх розвитку в українській правовій системі.

Проведене дослідження сучасного стану інституціоналізації юридичних клінік України засвідчило наявність розвиненої організаційної структури, яка включає мережу юридичних клінік закладів вищої освіти, професійну спільноту

клініцистів та координаційний центр у вигляді Асоціації юридичних клінік України. Встановлено, що сучасна модель організації клінічного руху забезпечує стабільність функціонування юридичних клінік та сприяє поширенню єдиних професійних стандартів діяльності.

Значну увагу приділено аналізу освітньої функції юридичних клінік. Доведено, що клінічна юридична освіта стала важливою складовою системи підготовки правників та ефективним механізмом формування професійних компетентностей майбутніх юристів. Її особливість полягає у поєднанні теоретичного навчання з практичною діяльністю, що забезпечує набуття студентами навичок правозастосування, професійної комунікації, юридичної аргументації та дотримання етичних стандартів професії.

Встановлено, що юридичні клініки виконують важливу роль у забезпеченні доступу до правосуддя. Через надання безоплатної правничої допомоги, правове консультування, підготовку документів та здійснення правопросвітницької діяльності вони сприяють реалізації права громадян на правову допомогу та подоланню окремих бар'єрів у доступі до механізмів захисту прав людини.

На основі авторської методики оцінювання інституціональної зрілості здійснено комплексний аналіз сучасного стану розвитку юридичних клінік України. Встановлено, що вони характеризуються високим рівнем нормативної, організаційної, функціональної та легітимаційної зрілості. Водночас окремі аспекти професійної та нормативної інституціоналізації потребують подальшого вдосконалення, що свідчить про незавершеність окремих складових інституціоналізаційного процесу.

У межах дослідження функціонування юридичних клінік визначено основні напрями їх діяльності, серед яких провідне місце займають освітня, консультативна, правозахисна та правопросвітницька діяльність. Встановлено, що сучасні юридичні клініки вже не обмежуються виконанням виключно освітніх завдань, а здійснюють комплексний вплив на розвиток правничої освіти, правової культури суспільства та забезпечення доступу до правосуддя.

З'ясовано, що правопросвітницька діяльність стала самостійним напрямом функціонування юридичних клінік та важливим інструментом підвищення рівня правової обізнаності населення. Через проведення освітніх заходів, підготовку інформаційних матеріалів та реалізацію соціально-правових проєктів юридичні клініки сприяють формуванню правосвідомості громадян та поширенню знань про механізми захисту прав людини.

Проведений аналіз проблем розвитку юридичних клінік дозволив виявити низку чинників, які стримують подальший розвиток клінічного руху. До них належать недостатня законодавча визначеність правового статусу юридичних клінік, обмеженість фінансових ресурсів, нерівномірність організаційного розвитку окремих клінік, а також необхідність подальшої інтеграції клінічної юридичної освіти в систему підготовки правників. Одночасно встановлено, що сучасний стан розвитку юридичних клінік створює значні перспективи для їх подальшої інституціоналізації, пов'язані з удосконаленням нормативного регулювання, цифровізацією діяльності, розвитком міжнародного співробітництва та зміцненням професійної спільноти клініцистів.

Узагальнення результатів дослідження дає підстави стверджувати, що юридичні клініки в Україні пройшли складний шлях становлення та досягли високого рівня інституціонального розвитку. На сучасному етапі вони виступають не лише формою практичної підготовки майбутніх правників, а й самостійним соціально-правовим інститутом, який виконує комплекс освітніх, правозахисних, соціальних та правопросвітницьких функцій. Саме ця обставина створює необхідне підґрунтя для подальшого порівняльно-правового аналізу американської моделі юридичних клінік та визначення можливостей використання її позитивного досвіду в Україні.

РОЗДІЛ 3

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ЮРИДИЧНИХ КЛІНІК У США

3.1. Історико-правові засади формування юридичних клінік у США

Дослідження сучасної моделі юридичних клінік у США неможливе без аналізу історичних передумов виникнення клінічної юридичної освіти, оскільки саме американський досвід став основою формування світового клінічного руху та справив вирішальний вплив на розвиток юридичних клінік у багатьох країнах світу, зокрема й в Україні. Сучасна клінічна юридична освіта, яка нині є невід'ємною складовою професійної підготовки правників у Сполучених Штатах Америки, формувалася поступово під впливом змін у системі юридичної освіти, трансформації юридичної професії та розвитку концепції доступу до правосуддя.

Історично американська юридична освіта тривалий час ґрунтувалася на переважно теоретичній моделі навчання. Наприкінці XIX століття провідні юридичні школи США використовували так званий кейс-метод (case method), розроблений деканом Гарвардської школи права Крістофером Лангделлом. Його сутність полягала у вивченні судових рішень та аналізі прецедентів як основного способу засвоєння права [141, с. 12-15].

Запровадження кейс-методу стало важливим етапом розвитку юридичної освіти, оскільки сприяло формуванню аналітичного мислення майбутніх правників та відходу від суто догматичного вивчення законодавства. Водночас поступово почали проявлятися й недоліки такої моделі. Студенти здобували ґрунтовні теоретичні знання, однак не отримували достатньої практичної підготовки для здійснення професійної діяльності після завершення навчання.

Перші ідеї щодо необхідності практикоорієнтованої юридичної освіти з'явилися ще на початку XX століття. Одним із найвідоміших представників цього напрямку став американський правознавець Джером Франк, який у праці «Why Not a Clinical Lawyer-School?» порушив питання про необхідність наближення

юридичної освіти до реальної правничої практики. Він наголошував, що майбутні юристи повинні навчатися не лише шляхом аналізу судових рішень, а й через безпосередню участь у вирішенні правових проблем клієнтів [142, с. 907-923].

Саме праця Дж. Франка традиційно розглядається в науковій літературі як одна з перших концептуальних основ майбутньої клінічної юридичної освіти. Учений проводив аналогію між підготовкою лікарів та юристів, підкреслюючи, що медична освіта неможлива без клінічної практики, тоді як юридична освіта тривалий час залишалася відірваною від професійної діяльності.

Подальший розвиток клінічної юридичної освіти у США був тісно пов'язаний із поширенням ідей правового реалізму (legal realism). Представники цього напрямку стверджували, що право не може розглядатися виключно як сукупність нормативних приписів та судових рішень. На їхню думку, право повинно вивчатися через аналіз реальних суспільних відносин та практики його застосування [143, с. 1930-1932].

У середині ХХ століття проблема недостатньої практичної підготовки випускників юридичних шкіл почала дедалі активніше обговорюватися в професійному середовищі. Роботодавці, судді та представники адвокатури неодноразово наголошували, що молоді юристи часто мають високий рівень теоретичних знань, проте не володіють навичками роботи з клієнтами, підготовки процесуальних документів або вирішення практичних правових питань [148, с. 24-27].

Важливу роль у становленні клінічної юридичної освіти відіграв суспільний контекст 1960-х років. Саме в цей період у США активно розвивалися рухи за громадянські права, соціальну справедливість та розширення доступу до правосуддя. Значна частина населення не мала можливості отримати кваліфіковану правничу допомогу через фінансові або соціальні бар'єри, що зумовило пошук нових механізмів надання юридичних послуг малозабезпеченим громадянам [145, с. 21-24].

У цих умовах юридичні школи почали створювати перші клінічні програми, які поєднували освітню діяльність із наданням безоплатної правової допомоги

населенню. Такі програми дозволяли студентам набувати практичного досвіду під керівництвом викладачів та одночасно виконувати важливу соціальну місію.

На думку Ф. Блоха, саме клініки стратегічного представництва найбільш повно відображають сучасний рівень розвитку американського клінічного руху, оскільки поєднують освітню функцію з активним впливом на розвиток права та правозастосовної практики [145, с. 51-54].

Важливим чинником поширення клінічної юридичної освіти стала підтримка з боку благодійних фондів та професійних організацій. Значну роль відіграли програми Фонду Форда (Ford Foundation), який у 1960-1970-х роках фінансував розвиток юридичних клінік у багатьох американських університетах [148, с. 35-37].

Завдяки такій підтримці клінічна освіта почала швидко поширюватися серед провідних юридичних шкіл США. Поступово клінічні програми перетворювалися з експериментальних освітніх проєктів на важливий елемент системи професійної підготовки правників.

Особливого значення набула діяльність Американської асоціації юристів (American Bar Association, АВА), яка поступово почала включати вимоги щодо практичної підготовки студентів до стандартів акредитації юридичних шкіл [8]. Це стало важливим кроком на шляху офіційного визнання клінічної юридичної освіти як складової професійної підготовки юристів.

Наприкінці ХХ століття клінічна юридична освіта вже стала невід'ємною частиною більшості американських юридичних шкіл. Як зазначає С. Візнер, клініки перетворилися на один із найефективніших інструментів підготовки майбутніх юристів, оскільки забезпечували поєднання навчання, професійного виховання та служіння суспільству [143, с. 1933-1935].

У контексті інституціонального підходу виникнення клінічної юридичної освіти у США можна розглядати як початковий етап формування нового соціально-правового інституту. Саме в цей період відбулося зародження базових ідей, принципів та моделей діяльності, які згодом стали підґрунтям для інституціоналізації юридичних клінік як самостійного елемента системи правничої освіти та механізму забезпечення доступу до правосуддя.

Одним із ключових чинників становлення та подальшого розвитку юридичних клінік у США став рух за забезпечення доступу до правосуддя (access to justice movement). Проблема доступу до правосуддя традиційно посідає важливе місце у правовій доктрині демократичних держав. Її сутність полягає у забезпеченні реальної можливості особи ефективно захищати свої права та законні інтереси незалежно від соціального статусу, матеріального становища чи інших обставин. У сучасному розумінні доступ до правосуддя охоплює не лише право на звернення до суду, але й можливість отримання правничої допомоги, доступ до правової інформації та існування ефективних механізмів реалізації прав людини [18].

М. Каппеллетті обґрунтовує, що доступ до правосуддя є одним із фундаментальних елементів сучасної правової держави, оскільки саме через нього забезпечується практична реалізація більшості інших прав людини [149, с. 8-12]. У другій половині ХХ століття ця концепція стала одним із провідних напрямів розвитку правової політики у США.

Особливої актуальності проблема доступу до правосуддя набула у 1960-х роках. У цей період американське суспільство зіткнулося з масштабними соціальними викликами, пов'язаними з дискримінацією, бідністю, нерівністю доступу до державних інституцій та обмеженими можливостями малозабезпечених громадян отримати професійну правничу допомогу. Значна частина населення фактично була позбавлена можливості ефективно захищати свої права через високу вартість юридичних послуг та складність правових процедур [145, с. 21-24].

В цих умовах сформувалася ідея використання юридичних клінік як інструменту забезпечення доступу до правосуддя. На відміну від традиційної юридичної освіти, яка була зосереджена переважно на академічній підготовці студентів, клінічні програми почали орієнтуватися на вирішення реальних правових проблем соціально вразливих категорій населення.

Розвиток клінічного руху у США був нерозривно пов'язаний із прагненням забезпечити соціальну справедливість та розширити доступ до правової допомоги для осіб, які не могли дозволити собі послуги адвокатів [145, с. 24-29]. Юридичні

клініки почали виконувати подвійне завдання: підготовку майбутніх юристів та надання правової допомоги малозабезпеченим громадянам.

Значний вплив на розвиток клінічної юридичної освіти справили програми так званої «Війни з бідністю» (War on Poverty), започатковані адміністрацією президента Ліндона Джонсона у середині 1960-х років. У межах цих програм активно підтримувалися ініціативи, спрямовані на розширення доступу до юридичних послуг для соціально незахищених верств населення [146, с. 82-84].

У результаті багато американських юридичних шкіл почали створювати клініки, діяльність яких була безпосередньо пов'язана із захистом прав осіб, які перебували у складному соціальному становищі. Найчастіше правова допомога надавалася з питань житлового права, соціального забезпечення, трудових прав, захисту прав споживачів та боротьби з дискримінацією.

Саме орієнтація на роботу з реальними соціальними проблемами, як зазначає С. Візнер, стала однією з найважливіших особливостей американської клінічної освіти та відрізняла її від інших форм практичної підготовки правників [143, с. 1933-1936].

Рух за доступ до правосуддя суттєво вплинув і на зміст юридичної освіти загалом. Поступово в американських юридичних школах почали формуватися нові підходи до професійної підготовки правників, у межах яких значна увага приділялася не лише правовим знанням і навичкам, але й питанням професійної відповідальності, етики та служіння суспільству.

Юридична освіта повинна формувати у майбутніх правників усвідомлення суспільної ролі юридичної професії та відповідальності за забезпечення справедливості й захист прав людини [146, с. 132-137]. Саме юридичні клініки стали одним із головних інструментів реалізації цього підходу.

Не менш важливим наслідком руху за доступ до правосуддя стало формування нових спеціалізованих клінічних програм. У другій половині ХХ століття у США активно створювалися клініки захисту прав людини, імміграційні клініки, клініки допомоги жертвам насильства, клініки захисту прав дітей, екологічні клініки, клініки громадських інтересів (public interest clinics). Їх

діяльність була спрямована не лише на індивідуальне консультування клієнтів, але й на вирішення ширших соціально-правових проблем.

У сучасній науковій літературі юридичні клініки нерідко розглядаються як один із механізмів реалізації концепції соціальної справедливості. На думку Дж. Гіддінгса, що клінічна юридична освіта дозволяє поєднати професійну підготовку студентів із практичним служінням суспільству, що робить її унікальним інструментом розвитку як юридичної освіти, так і системи доступу до правосуддя [148, с. 98-103].

Проблематика доступу до правосуддя активно досліджувалася й українськими науковцями. Так, С. В. Шевчук вважає, що право на доступ до правосуддя є складовою принципу верховенства права та виступає необхідною умовою реалізації конституційних прав людини [126, с. 42-48]. Аналогічної позиції дотримується М. І. Мельник, який підкреслює важливість розвитку механізмів безоплатної правничої допомоги як інструменту забезпечення реальної доступності правосуддя [63, с. 117-123].

Безпосередньо роль юридичних клінік у забезпеченні доступу до правосуддя досліджували А. О. Галай, О. Л. Головка та В. І. Бондар. Зокрема, А. О. Галай зазначає, що юридичні клініки стали важливим елементом правозахисної інфраструктури та сприяють реалізації права громадян на отримання правничої допомоги незалежно від їх матеріального становища [24, с. 58-64]. У О. Л. Головка соціальна місія юридичних клінік є одним із визначальних чинників їх сучасної інституціоналізації [54, с. 46-49]. Водночас В. І. Бондар розглядає клінічний рух як складову процесу демократизації правничої освіти та розширення доступу громадян до правових механізмів захисту своїх прав [131, с. 79-83].

З інституціонального погляду рух за доступ до правосуддя доцільно розглядати як один із головних факторів функціональної легітимації юридичних клінік у США. Саме завдяки участі у вирішенні суспільно значущих правових проблем юридичні клініки отримали широке професійне та суспільне визнання, що стало важливою передумовою їх подальшої інституціоналізації.

Серед інституцій, які справили визначальний вплив на становлення та розвиток клінічної юридичної освіти у Сполучених Штатах Америки, особливе місце належить Американській асоціації юристів (American Bar Association, ABA). Саме діяльність ABA стала одним із ключових чинників інституціоналізації юридичних клінік, оскільки забезпечила їх поступове визнання не лише як освітньої інновації, але й як необхідного елементу системи професійної підготовки правників.

Американська асоціація юристів була заснована у 1878 році та сьогодні є однією з найвпливовіших професійних організацій у правничій сфері США. Вона відіграє важливу роль у формуванні стандартів юридичної професії, акредитації юридичних шкіл, розвитку правничої освіти та вдосконаленні правової системи держави [8].

Упродовж тривалого часу діяльність ABA була зосереджена переважно на забезпеченні високих академічних стандартів юридичної освіти. Проте вже у середині ХХ століття в професійному середовищі почали активно обговорюватися проблеми недостатньої практичної підготовки випускників юридичних шкіл. Представники адвокатури, суддівського корпусу та роботодавці дедалі частіше наголошували, що молоді юристи мають належний рівень теоретичних знань, але не володіють достатніми практичними навичками для ефективного здійснення професійної діяльності [148, с. 41-45].

У відповідь на ці виклики Американська асоціація юристів поступово почала переглядати підходи до оцінювання якості юридичної освіти. Особливого значення набула ідея інтеграції практичної підготовки в освітній процес юридичних шкіл. Саме в цей період юридичні клініки починають розглядатися як перспективний інструмент удосконалення професійної підготовки майбутніх правників.

Підтримка клінічної юридичної освіти з боку ABA стала одним із вирішальних чинників її подальшого поширення у США [148, с. 53-56]. Якщо на початкових етапах юридичні клініки функціонували переважно як експериментальні освітні програми, то після визнання їх значення професійною спільнотою вони почали активно інтегруватися у структуру юридичних шкіл.

Важливим етапом розвитку клінічного руху стало поступове включення вимог щодо практичної підготовки студентів до системи акредитаційних стандартів АВА. Американська асоціація юристів, здійснюючи акредитацію юридичних шкіл, почала приділяти дедалі більше уваги наявності програм, які забезпечують формування професійних навичок майбутніх юристів [8].

Особливе значення має Стандарт 303 Стандартів і правил акредитації юридичних шкіл АВА (Standards and Rules of Procedure for Approval of Law Schools), відповідно до якого юридичні школи повинні забезпечувати студентам можливість набуття практичних професійних навичок через участь у клінічних програмах, стажуваннях та інших формах практичного навчання [8].

Фактично включення клінічної освіти до системи акредитаційних вимог означало її офіційне визнання як необхідного компоненту підготовки правників. Саме після цього юридичні клініки почали швидко поширюватися в американських юридичних школах та поступово стали невід'ємною частиною освітнього процесу.

Не менш важливим напрямом діяльності АВА стала підтримка розвитку професійних стандартів клінічної освіти. Американська асоціація юристів сприяла формуванню єдиних підходів до організації клінічного навчання, визначенню ролі викладачів-клініцистів та розробленню критеріїв оцінювання якості клінічних програм.

Саме завдяки участі АВА клінічна юридична освіта отримала необхідну інституційну підтримку та змогла перейти від стадії освітнього експерименту до стадії професійного визнання [143, с. 1935-1937].

Важливу роль Американська асоціація юристів відіграла й у поширенні ідеї соціальної відповідальності юридичної професії. У численних рекомендаціях та програмних документах АВА наголошувалося на необхідності підготовки юристів, здатних не лише здійснювати професійну діяльність, але й сприяти забезпеченню доступу до правосуддя та захисту прав людини [20].

У цьому контексті юридичні клініки розглядалися як ефективний механізм поєднання професійної підготовки студентів із виконанням суспільно корисних функцій. Підтримка клінічної освіти з боку професійних організацій дозволила

сформувані нове бачення ролі юридичної школи як інституції, відповідальної не лише за навчання студентів, але й за служіння суспільству [145, с. 32-35].

Значний вплив АВА справила також на розвиток спеціалізованих клінічних програм. У процесі вдосконалення стандартів юридичної освіти активно підтримувалися програми, спрямовані на розвиток практичних навичок у конкретних галузях права. Саме тому в американських юридичних школах почали активно створюватися клініки кримінального права, цивільного судочинства, імміграційного права, захисту прав людини, екологічного права та інші спеціалізовані клінічні підрозділи [147, с. 201-205].

У науковій літературі вплив АВА на розвиток клінічного руху оцінюється переважно позитивно. Так, Дж. Гіддінгс вважає, що саме акредитаційна політика АВА забезпечила системне поширення клінічної юридичної освіти у США та сприяла підвищенню її якості [148, с. 57-60]. Подібної позиції дотримується і Ф. Блох, який наголошує, що без інституційної підтримки з боку професійної спільноти клінічний рух навряд чи зміг би досягти сучасного рівня розвитку [145, с. 36-38].

Проблематика ролі Американської асоціації юристів у розвитку клінічної освіти привертала увагу й українських дослідників. Досвід АВА демонструє важливість участі професійних правничих організацій у формуванні стандартів юридичної освіти та забезпеченні її практичної спрямованості [24, с. 69-71]. Аналогічну позицію висловлює В. І. Бондар, який розглядає діяльність АВА як приклад ефективної взаємодії професійної спільноти та освітніх інституцій у процесі розвитку клінічного руху [131, с. 82-84].

У межах проведеного дослідження діяльність Американської асоціації юристів доцільно розглядати як один із ключових механізмів професійної та нормативної легітимації юридичних клінік. Саме через підтримку АВА клінічний рух отримав офіційне визнання професійної правничої спільноти, що стало важливою передумовою його подальшої інституціоналізації.

Дослідження історії становлення та розвитку юридичних клінік у Сполучених Штатах Америки дозволяє дійти висновку, що їх сучасний стан є

результатом тривалого процесу інституціоналізації, який охоплював не лише зміни в системі юридичної освіти, але й трансформацію суспільного розуміння ролі юридичної професії, доступу до правосуддя та механізмів правового захисту людини. На відміну від багатьох країн, де юридичні клініки виникли як запозичення вже сформованої американської моделі, у США цей процес мав органічний характер і пройшов усі класичні стадії інституціонального розвитку.

У науковій літературі історія клінічної юридичної освіти зазвичай розглядається крізь призму розвитку юридичної освіти або руху за доступ до правосуддя [145; 148]. Водночас з позицій інституціонального підходу доцільно аналізувати юридичні клініки як самостійний соціально-правовий інститут, формування якого відбувалося поетапно.

Спираючись на концепції інституціоналізації, розроблені П. Селзніком [136], Дж. Марчем і Й. Олсеном [134], а також Дж. Мейєром і Б. Роуеном [135], пропонується авторський підхід до періодизації процесу інституціоналізації юридичних клінік у США.

На нашу думку, розвиток юридичних клінік у США пройшов п'ять основних етапів:

1. Концептуальне зародження (1900-1960 рр.).
2. Організаційне становлення (1960-1975 рр.).
3. Нормативна легітимація (1975-1990 рр.).
4. Функціональна диференціація та професіоналізація (1990-2010 рр.).
5. Інституційна зрілість та глобальний вплив (з 2010 р. до сьогодні).

Перший етап характеризується формуванням теоретичних передумов клінічної юридичної освіти та виникненням критики традиційної моделі підготовки юристів.

У цей період юридичні клініки ще не існували як самостійний інститут. Водночас саме тоді були закладені ідеї, які згодом стали концептуальним фундаментом клінічного руху.

Особливе значення мали праці Джерома Франка, який обґрунтовував необхідність наближення юридичної освіти до практики та впровадження моделі

навчання через безпосередню роботу з клієнтами [142, с. 907-923]. Вагомий вплив справили також представники школи правового реалізму, які наголошували на необхідності вивчення права через аналіз його практичного застосування. З позицій інституціональної теорії цей період відповідає стадії формування нових інституційних ідей та цінностей, які ще не набули організаційного оформлення [136, с. 17-22].

Другий етап пов'язаний із появою перших повноцінних юридичних клінік та формуванням клінічного руху як окремого напрямку розвитку правничої освіти. Вирішальне значення мали суспільні процеси 1960-х років, зокрема рух за громадянські права, боротьба з бідністю та розвиток концепції доступу до правосуддя [145, с. 21-29].

В цей період юридичні школи почали створювати клініки, які поєднували освітню діяльність із наданням безоплатної правової допомоги населенню. Виникають перші організаційні моделі клінік, формуються базові принципи їх функціонування та професійна спільнота викладачів-клініцистів. На цьому етапі юридичні клініки ще не мали повсюдного поширення, проте вже набули ознак самостійної організаційної структури.

Третій етап характеризується офіційним визнанням клінічної юридичної освіти професійною правничою спільнотою. Ключову роль у цьому процесі відіграла Американська асоціація юристів (АВА), яка поступово включала вимоги щодо практичної підготовки студентів до системи акредитаційних стандартів юридичних шкіл [8].

Підтримка АВА забезпечила перехід клінічної освіти від експериментального статусу до загальноновизнаної складової юридичної підготовки [148, с. 53-60].

У межах інституціонального підходу цей період можна розглядати як стадію легітимації, коли новий інститут отримує нормативне визнання та інтегрується в існуючу систему суспільних відносин [134, с. 734-738]. На цьому етапі юридичні клініки стали обов'язковим або рекомендованим компонентом освітнього процесу в більшості американських юридичних шкіл.

Четвертий етап пов'язаний із поглибленням спеціалізації юридичних клінік та розширенням сфер їх діяльності. Якщо раніше більшість клінік надавала загальні юридичні консультації, то наприкінці ХХ століття почали активно розвиватися спеціалізовані клініки: кримінально-правові, імміграційні, екологічні, податкові, правозахисні, підприємницькі, міжнародно-правові. Якраз спеціалізація дозволила значно підвищити якість клінічного навчання та забезпечити більш глибоку професійну підготовку студентів [145, с. 37-42].

Одночасно відбувалося формування професійних стандартів клінічної діяльності, розширення наукових досліджень та інституційне зміцнення професійної спільноти клініцистів. З точки зору теорії інституціоналізації цей період відповідає стадії функціональної диференціації, коли інститут розширює сфери діяльності та ускладнює внутрішню структуру [135, с. 344-348].

П'ятий етап характеризується досягненням юридичними клініками високого рівня інституційної зрілості та їх трансформацією на один із ключових елементів американської моделі правничої освіти. На сучасному етапі юридичні клініки функціонують практично в усіх акредитованих юридичних школах США [8]. Вони інтегровані в систему професійної підготовки юристів, мають розвинену нормативну базу, професійні стандарти діяльності та високий рівень суспільного визнання.

Крім того, американська модель юридичних клінік стала взірцем для багатьох держав світу. Клінічний рух перетворився на глобальне явище, а американський досвід став основою розвитку клінічної юридичної освіти в Європі, Азії, Латинській Америці та країнах пострадянського простору [145, с. 3-7].

Важливою особливістю сучасного етапу є також цифровізація клінічної діяльності, розвиток дистанційного консультування, міжнародних клінічних програм та міждисциплінарних форм роботи.

3.2. Сучасна модель функціонування юридичних клінік у США

Сучасна модель юридичних клінік у Сполучених Штатах Америки характеризується високим рівнем інституціональної зрілості, що виявляється насамперед у наявності розвиненої нормативної та організаційної основи їх функціонування. На відміну від багатьох держав, де юридичні клініки існують переважно як окремі освітні ініціативи або структурні підрозділи закладів вищої освіти, у США вони інтегровані в систему юридичної освіти та професійної підготовки правників, а їх діяльність регулюється сукупністю нормативних, професійних та інституційних механізмів.

Особливістю американської моделі є відсутність єдиного спеціального федерального закону, який би регламентував діяльність юридичних клінік. Водночас це не свідчить про недостатність правового регулювання. Навпаки, функціонування юридичних клінік забезпечується через систему освітніх стандартів, акредитаційних вимог, професійних правил та внутрішніх нормативних документів юридичних шкіл [8].

У сучасній правовій доктрині США юридичні клініки розглядаються передусім як складова юридичної освіти, а тому основним регулятором їх діяльності виступає система стандартів Американської асоціації юристів (American Bar Association - ABA). ABA здійснює акредитацію юридичних шкіл та визначає мінімальні вимоги до організації освітнього процесу.

Особливе значення має Стандарт 303, який передбачає необхідність формування у студентів практичних професійних навичок через участь у клінічних програмах, стажуваннях та інших формах практичного навчання [8]. У чинній редакції стандартів ABA юридичні школи повинні забезпечувати студентам можливість отримання досвіду професійної діяльності, що фактично закріплює клінічну юридичну освіту як невід'ємний елемент підготовки правників.

Включення клінічної освіти до акредитаційних вимог ABA стало одним із найважливіших етапів інституціоналізації юридичних клінік у США, оскільки забезпечило їх офіційне визнання в системі юридичної освіти [148, с. 55-58].

Поряд із стандартами АВА важливу роль у регулюванні діяльності юридичних клінік відіграють професійні правила здійснення юридичної діяльності. Оскільки студенти юридичних клінік працюють із реальними клієнтами, виникає необхідність забезпечення належного рівня професійної відповідальності та дотримання етичних стандартів.

У цьому контексті особливого значення набувають АВА Model Rules of Professional Conduct, які визначають основні принципи юридичної етики та поширюються на діяльність викладачів-керівників клінік [8]. Завдяки цьому клінічна діяльність максимально наближена до реальної адвокатської практики та водночас відповідає вимогам професійної етики.

Важливим елементом нормативного регулювання є так звані Student Practice Rules - спеціальні правила, що діють у більшості штатів США та дозволяють студентам старших курсів брати участь у наданні правничої допомоги під наглядом ліцензованих адвокатів або викладачів [145, с. 45-47].

Запровадження таких правил мало принципове значення для розвитку клінічного руху. Вони створили правові підстави для безпосередньої участі студентів у роботі з клієнтами та фактично забезпечили можливість практичної реалізації клінічної юридичної освіти.

На відміну від України, де діяльність студентів юридичних клінік здебільшого обмежується консультуванням та підготовкою документів, у США в окремих випадках студенти можуть представляти інтереси клієнтів у суді або адміністративних органах за умови дотримання встановлених процедур та наявності відповідного нагляду з боку викладача чи адвоката [143, с. 1934-1935].

Організаційна структура американських юридичних клінік також має певні особливості. Більшість клінік функціонує як структурні підрозділи юридичних шкіл, проте характеризується високим рівнем автономії.

Однією з характерних ознак американської моделі є наявність постійних викладачів-клініцистів, для яких робота у клініці становить основний напрям професійної діяльності [145, с. 39-42]. Це суттєво відрізняє американські юридичні

клініки від багатьох європейських моделей, де клінічна робота часто виконується викладачами додатково до основного педагогічного навантаження.

Важливою особливістю організаційної моделі є високий рівень спеціалізації юридичних клінік. Сучасні американські юридичні школи нерідко мають декілька клінік різного профілю, кожна з яких працює у конкретній сфері права. Найбільш поширеними є клініки кримінального захисту, клініки цивільного судочинства, імміграційні клініки, клініки прав людини, підприємницькі клініки, екологічні клініки, податкові клініки, сімейно-правові клініки. Спеціалізація дозволяє забезпечити більш якісну підготовку студентів та підвищити ефективність правничої допомоги клієнтам [143, с. 1935-1936].

Значну роль у функціонуванні юридичних клінік відіграє фінансування. На відміну від багатьох інших країн, американські клініки мають більш диверсифіковану систему фінансового забезпечення. Основними джерелами фінансування виступають кошти юридичних шкіл, університетські бюджети, гранти благодійних фондів, державні програми, приватні пожертви, фінансування дослідницьких проєктів. Фінансова підтримка з боку Фонду Форда та інших благодійних організацій відіграла вирішальну роль у становленні клінічного руху на початкових етапах його розвитку [148, с. 35-38].

Українські дослідники також звертають увагу на значення належної нормативної та організаційної бази для розвитку юридичних клінік. Так, А. О. Галай наголошує, що американська модель демонструє важливість поєднання професійного саморегулювання та освітніх стандартів як механізму забезпечення стабільності клінічного руху [24, с. 70-72]. З позицій авторської концепції інституціоналізації нормативно-організаційні засади діяльності юридичних клінік у США є результатом тривалого процесу нормативної легітимації та професійної інтеграції клінічного руху. Вони забезпечують стабільність функціонування юридичних клінік, високий рівень якості клінічної освіти та ефективність надання правничої допомоги.

Однією з характерних особливостей американської системи клінічної юридичної освіти є відсутність єдиної організаційної моделі функціонування

юридичних клінік. Розвиток американського клінічного руху супроводжувався постійним пошуком оптимальних організаційних форм, здатних забезпечити одночасне досягнення освітніх, професійних та соціальних цілей [145, с. 41-44]. У результаті сформувалася система різноманітних моделей юридичних клінік, які відрізняються структурою, порядком управління, ступенем автономії та характером практичної діяльності.

Найбільш поширеною в американських юридичних школах є модель In-house Clinic (внутрішньоуніверситетська клініка). За цією моделлю юридична клініка функціонує як структурний підрозділ юридичної школи та повністю інтегрована в її організаційну систему. Клініка має власне приміщення, адміністративний персонал, штатних викладачів-клініцистів та окремий бюджет. Робота з клієнтами здійснюється безпосередньо на базі університету.

Саме така модель використовується багатьма провідними юридичними школами США, зокрема Harvard Law School, Yale Law School та Stanford Law School. Перевагою внутрішньої моделі є можливість забезпечення постійного контролю за якістю освітнього процесу та високий рівень інтеграції клінічної діяльності у структуру підготовки правників [148, с. 72-75].

Поряд із внутрішньоуніверситетськими клініками значного поширення набула модель Externship Clinic. Її особливість полягає в тому, що студенти проходять клінічну практику за межами університету - у судах, прокуратурах, адвокатських об'єднаннях, державних установах або громадських організаціях. Юридична школа здійснює академічний супровід та оцінювання результатів навчання, тоді як безпосередня практична діяльність відбувається у зовнішньому професійному середовищі. Externship-програми дозволяють максимально наблизити процес підготовки студентів до реальних умов юридичної практики та сприяють професійній адаптації майбутніх юристів [143, с. 1936-1937]. Водночас така модель потребує ефективної координації між юридичною школою та організаціями-партнерами.

У сучасних умовах дедалі більшого поширення набуває гібридна модель (Hybrid Clinic), яка поєднує елементи внутрішньої клініки та зовнішньої практики.

Студенти частину часу працюють безпосередньо у клініці юридичної школи, а частину - у партнерських організаціях. Такий підхід дозволяє поєднати переваги академічного контролю та реального професійного досвіду.

Розвиток клінічного руху в США сприяв також виникненню великої кількості спеціалізованих клінік. Якщо на початкових етапах більшість юридичних клінік мала універсальний характер, то наприкінці ХХ століття почали активно формуватися вузькоспеціалізовані клінічні програми.

Найбільш поширеними є Immigration Clinics (імміграційні клініки), Human Rights Clinics (клініки захисту прав людини), Environmental Clinics (екологічні клініки), Entrepreneurship Clinics (клініки підприємницького права), Tax Clinics (податкові клініки), Veterans Clinics (клініки правового захисту ветеранів), Family Law Clinics (клініки сімейного права), Criminal Defense Clinics (клініки кримінального захисту).

Спеціалізація стала закономірним наслідком інституційної зрілості клінічного руху, оскільки дозволила поглибити професійну підготовку студентів та підвищити якість правничої допомоги клієнтам [148, с. 89-93].

Особливий інтерес для порівняльно-правового дослідження становить модель Impact Litigation Clinics (клініки стратегічного судового представництва). Їх діяльність виходить за межі традиційного консультування клієнтів та спрямовується на ведення справ, здатних впливати на судову практику, формування правових позицій судів або навіть зміну законодавства.

Подібні клініки функціонують при Yale Law School, Georgetown University Law Center, New York University School of Law та інших провідних юридичних школах. Вони беруть участь у стратегічних справах щодо захисту прав людини, боротьби з дискримінацією, захисту навколишнього середовища та інших суспільно значущих питань.

На думку Ф. Блоха, саме клініки стратегічного представництва найбільш повно відображають сучасний рівень розвитку американського клінічного руху, оскільки поєднують освітню функцію з активним впливом на розвиток права та правозастосовної практики [145, с. 51-54]. Для американської системи характерним

є високий рівень автономії юридичних шкіл у визначенні організаційної структури клінічних програм, що створює умови для постійного розвитку та модернізації клінічної освіти [24, с. 72-74]. Спеціалізація юридичних клінік є одним із чинників підвищення ефективності клінічної діяльності та професійної підготовки студентів [54, с. 51-53].

Різноманіття організаційних моделей юридичних клінік свідчить про досягнення високого рівня функціональної диференціації американського клінічного руху. Якщо на ранніх етапах розвитку юридичні клініки виконували переважно універсальні функції, то на сучасному етапі вони утворюють складну систему спеціалізованих інституцій, здатних адаптуватися до потреб юридичної освіти, професійної практики та суспільства.

Однією з найважливіших функцій сучасних юридичних клінік у США є забезпечення доступу до правосуддя для соціально вразливих категорій населення. Саме ця функція значною мірою визначила соціальну місію клінічного руху та стала одним із головних чинників його інституціонального розвитку. Якщо на початкових етапах юридичні клініки розглядалися переважно як інструмент практичної підготовки майбутніх правників, то з другої половини XX століття вони поступово перетворилися на важливий елемент системи забезпечення прав людини та реалізації принципу верховенства права [145, с. 21-29].

У сучасній правовій доктрині доступ до правосуддя розглядається як фундаментальна умова реалізації прав людини, що охоплює не лише можливість звернення до суду, а й доступ до правничої допомоги та ефективних механізмів захисту прав [118, с. 214-217; 126, с. 44-49]. У США ця проблематика набула особливої актуальності у 1960-х роках, коли юридичні клініки почали розглядатися як інструмент подолання правової ізоляції соціально незахищених груп населення [145, с. 21-29; 149, с. 8-12].

Сучасні американські юридичні клініки здійснюють діяльність у різних напрямках забезпечення доступу до правосуддя. До найбільш поширених належать надання безоплатної правничої допомоги, представництво інтересів клієнтів у судах, захист прав мігрантів, правова допомога малозабезпеченим особам, захист

прав дітей, захист прав ветеранів, допомога жертвам домашнього насильства, підтримка осіб з інвалідністю, правовий супровід громадських ініціатив.

На відміну від української моделі, де юридичні клініки переважно здійснюють консультативну діяльність, у США значна кількість клінік бере безпосередню участь у судових та адміністративних процедурах через механізми студентської практики, передбачені законодавством окремих штатів [145, с. 47-49].

Особливе місце у забезпеченні доступу до правосуддя посідають так звані *public interest clinics* та *impact litigation clinics*. Їх діяльність спрямовується не лише на захист індивідуальних інтересів окремих осіб, але й на вирішення системних соціально-правових проблем. Через участь у стратегічних судових справах такі клініки можуть впливати на формування судової практики та сприяти вдосконаленню законодавства [148, с. 101-106].

У цьому контексті юридичні клініки виконують не лише освітню чи консультативну функцію, а фактично стають елементом правозахисної інфраструктури держави.

Цікавим є те, що американська доктрина дедалі частіше розглядає юридичні клініки як складову ширшої системи *Access to Justice Infrastructure*. До цієї системи поряд із судами входять організації безоплатної правової допомоги, громадські правозахисні організації, адвокатура та університетські юридичні клініки [16].

В українській науці подібний підхід підтримують М. В. Савчин та С. В. Шевчук, які наголошують, що доступ до правосуддя слід розглядати як комплексний правовий механізм, до якого належать усі інституції, здатні забезпечувати захист прав людини [126, с. 52-57].

Важливим наслідком участі юридичних клінік у забезпеченні доступу до правосуддя стало формування нової професійної культури майбутніх юристів. Працюючи з клієнтами, які стикаються з реальними правовими проблемами, студенти починають усвідомлювати соціальне значення юридичної професії та роль права як інструменту забезпечення справедливості. Саме тому у доповіді *Carnegie Foundation Educating Lawyers* клінічна освіта розглядається як один із

найефективніших механізмів формування професійної ідентичності юриста [146, с. 132-137].

У межах авторської концепції інституціоналізації забезпечення доступу до правосуддя доцільно розглядати як один із ключових чинників легітимації юридичних клінік у США. Саме завдяки виконанню суспільно значущої функції юридичні клініки отримали підтримку професійної спільноти, державних інституцій та громадянського суспільства. Вони перестали сприйматися виключно як навчальні підрозділи юридичних шкіл і набули статусу важливого елемента механізму реалізації прав людини.

У сучасній інституціональній теорії рівень зрілості соціального або правового інституту визначається ступенем його нормативного закріплення, організаційної стабільності, функціональної ефективності, професійного визнання та суспільної легітимності [134; 135; 136]. Як зазначають Дж. Марч і Й. Олсен, інститути досягають зрілості тоді, коли їх діяльність починає сприйматися як природна та необхідна складова суспільного порядку [134, с. 734-739]. Подібної позиції дотримується П. Селзнік, який пов'язує інституціональну зрілість із процесом перетворення організації на суспільно визнану систему цінностей і практик [136, с. 16-24].

Спираючись на наведені теоретичні положення, а також на результати попередніх досліджень, пропонується авторська методика оцінювання рівня інституціональної зрілості юридичних клінік. На відміну від існуючих підходів, які переважно аналізують окремі аспекти діяльності юридичних клінік, запропонована методика передбачає комплексне оцінювання за п'ятьма взаємопов'язаними критеріями:

1. нормативна зрілість;
2. організаційна зрілість;
3. функціональна зрілість;
4. професійна зрілість;
5. легітимаційна зрілість.

Кожен із зазначених критеріїв відображає окремий вимір інституціоналізації та дозволяє оцінити рівень розвитку юридичних клінік як самостійного соціально-правового інституту. Нормативна зрілість передбачає наявність стійкої системи правового та професійного регулювання діяльності юридичних клінік. Проведене дослідження свідчить, що американська модель характеризується високим рівнем нормативної зрілості. Незважаючи на відсутність спеціального федерального закону про юридичні клініки, їх діяльність забезпечується через систему стандартів Американської асоціації юристів (АВА), правила професійної етики, нормативні акти окремих штатів та внутрішні регламенти юридичних шкіл [8].

Важливою ознакою нормативної зрілості є також офіційне визнання клінічної юридичної освіти як складової професійної підготовки правників, що закріплено в акредитаційних стандартах АВА [8].

Організаційна зрілість характеризує рівень структурованості, стабільності та самостійності функціонування юридичних клінік. Як показав проведений аналіз, сучасні юридичні клініки США функціонують у межах розвиненої мережі юридичних шкіл та представлені різноманітними організаційними моделями: внутрішньоуніверситетськими, зовнішніми, гібридними та спеціалізованими клініками [145, с. 41-54].

Наявність власних клінічних програм, штатних клінічних професорів, адміністративної інфраструктури та стабільних джерел фінансування свідчить про високий рівень організаційної зрілості американського клінічного руху.

Функціональна зрілість визначається здатністю інституту виконувати широкий спектр суспільно значущих функцій. На сучасному етапі юридичні клініки США реалізують не лише освітню функцію, а й функції забезпечення доступу до правосуддя, правового захисту соціально вразливих груп населення, правопросвітництва, стратегічного судового представництва та участі у формуванні правозастосовної практики [145, с. 54-60]. Багатофункціональний характер діяльності є однією з головних ознак зрілої клінічної системи [148, с. 98-103]. Особливого значення набуває діяльність спеціалізованих клінік, які

працюють у сферах імміграційного права, захисту прав людини, екологічного права та соціального захисту окремих категорій населення.

Професійна зрілість відображає рівень інтеграції юридичних клінік у професійну правничу спільноту.

У США юридичні клініки є загально визнаним компонентом юридичної освіти та підтримуються провідними професійними організаціями. Значну роль у цьому процесі відіграє Американська асоціація юристів, яка фактично легітимувала клінічну освіту як необхідний елемент підготовки майбутніх юристів [8].

Сучасна клінічна юридична освіта у США фактично сформувала окремий професійний напрям у межах правничої освіти [145, с. 60-63].

Легітимаційна зрілість характеризує рівень суспільного визнання та довіри до інституту. Результати дослідження свідчать, що юридичні клініки США користуються високим рівнем легітимності як серед професійної спільноти, так і серед населення. Їх діяльність сприймається як невід'ємна складова правничої освіти та механізму забезпечення доступу до правосуддя [146, с. 132-137].

Особливого значення набуває той факт, що юридичні клініки не лише навчають студентів, але й виконують суспільно корисні функції, пов'язані із захистом прав людини та підтримкою соціально вразливих категорій населення. Саме це забезпечує високий рівень суспільної підтримки клінічного руху.

На відміну від традиційних описових підходів, запропонована методика дозволяє оцінювати юридичні клініки як цілісний соціально-правовий інститут. Результати дослідження підтверджують, що юридичні клініки США досягли високого рівня інституціональної зрілості за всіма визначеними критеріями. Вони пройшли повний цикл інституціоналізації - від виникнення окремих освітніх ініціатив до формування стійкого інституту, інтегрованого в систему правничої освіти, професійну юридичну спільноту та механізм забезпечення доступу до правосуддя.

Запропонований авторський підхід створює методологічну основу для подальшого порівняння рівня інституціональної зрілості юридичних клінік США

та України. Окремі елементи запропонованої моделі оцінювання інституціональної зрілості юридичних клінік були нами апробовані у попередніх наукових публікаціях, присвячених проблемам інституціоналізації клінічної юридичної освіти та розвитку юридичних клінік в Україні [5-8].

3.3. Особливості функціонування юридичних клінік у США

Освітня функція є первинною та системоутворюючою функцією юридичних клінік у США, оскільки саме в межах освітнього середовища виникли перші клінічні програми та сформувалися основні принципи клінічної юридичної освіти. Водночас сучасне розуміння освітньої функції юридичних клінік істотно відрізняється від традиційного підходу до професійної підготовки правників. Якщо класична юридична освіта тривалий час була орієнтована переважно на засвоєння нормативного матеріалу та аналіз судової практики, то клінічна модель навчання передбачає формування професійної компетентності через безпосередню участь студента у вирішенні реальних правових проблем.

У сучасній педагогічній та правничій науці дедалі більшого поширення набуває компетентнісний підхід до професійної освіти. Його сутність полягає у зміщенні акценту з накопичення знань на розвиток здатності застосовувати ці знання в конкретних професійних ситуаціях. Як зазначає Дж. Гіддінгс, клінічна юридична освіта є одним із найбільш послідовних проявів компетентнісного підходу в підготовці правників, оскільки дозволяє поєднати інтелектуальне опанування права з формуванням професійних умінь та цінностей [148, с. 115-118].

У цьому контексті юридичні клініки виконують значно ширшу роль, ніж традиційна виробнича практика або стажування. Їх освітня функція полягає не лише у набутті досвіду роботи з клієнтами, а й у формуванні цілісної професійної ідентичності майбутнього юриста. Саме через клінічну діяльність студент починає усвідомлювати соціальне значення права, межі професійної відповідальності та етичні стандарти юридичної діяльності.

Клінічна освіта створює унікальне навчальне середовище, в якому студент перестає бути пасивним споживачем інформації та стає активним учасником правничої діяльності [145, с. 65-68]. На відміну від аудиторного навчання, де правові ситуації моделюються викладачем, у юридичній клініці студент працює з реальними людьми, реальними конфліктами та реальними правовими наслідками своїх рішень.

Особливістю освітньої функції юридичних клінік є її багатовимірний характер. Аналіз американського досвіду дозволяє виділити кілька взаємопов'язаних компонентів клінічного навчання.

Насамперед йдеться про формування професійно-практичних компетентностей. Водночас освітній результат клінічної діяльності не обмежується лише розвитком прикладних навичок. Ефективна підготовка правника повинна поєднувати три складові: знання права, професійні навички та професійну ідентичність [146, с. 87-92]. Саме юридичні клініки створюють умови для інтеграції цих елементів у єдиний освітній процес.

Особливого значення набуває розвиток професійного мислення майбутнього юриста. У традиційній системі навчання студент переважно аналізує вже вирішені справи та готові правові конструкції. Натомість клінічна освіта змушує працювати в умовах невизначеності, коли необхідно самостійно оцінювати факти, визначати правові ризики та обирати оптимальну стратегію захисту інтересів клієнта. Здатність приймати професійні рішення в умовах невизначеності є однією з найважливіших компетентностей сучасного правника, яку складно сформувати виключно через аудиторне навчання [143, с. 1937-1939].

Важливою складовою освітньої функції юридичних клінік виступає розвиток професійної рефлексії. Однією з особливостей американської клінічної моделі є систематичний аналіз студентами власного досвіду, допущених помилок та способів удосконалення професійної діяльності. Такий підхід дозволяє формувати навички самооцінювання та безперервного професійного розвитку.

У сучасній правничій освіті дедалі більше уваги приділяється також розвитку так званих *soft skills*, або універсальних професійних компетентностей. Юридичні

клініки створюють сприятливі умови для формування комунікативних навичок, навичок переговорів, уміння працювати в команді, лідерських якостей, емоційної стійкості, навичок вирішення конфліктів.

Сучасний правник, на думку М. Савчина, повинен бути не лише фахівцем у сфері права, але й ефективним комунікатором та посередником у суспільних відносинах [94, с. 201-204]. Клінічна освіта дозволяє забезпечити розвиток цих якостей у максимально наближених до професійної діяльності умовах.

У контексті освітньої функції особливого значення набуває питання формування професійної етики. На відміну від лекційного вивчення правил професійної поведінки, клінічне навчання дає можливість безпосередньо зіткнутися з етичними дилемами юридичної практики. Студенти навчаються забезпечувати конфіденційність інформації, уникати конфлікту інтересів, дотримуватися принципів добросовісності та професійної відповідальності. Клінічна освіта створює умови для формування інтегрованої професійної компетентності, яка поєднує знання, навички та професійні цінності [24, с. 73-76], а через клінічну діяльність забезпечується ефективне поєднання теоретичної та практичної складових юридичної освіти [54, с. 54-57].

Результати проведених досліджень дають підстави розглядати юридичні клініки як механізм професійної соціалізації майбутніх правників, у межах якого відбувається не лише засвоєння професійних знань, а й формування професійних цінностей та моделей поведінки [9-10].

З позицій авторської концепції інституціоналізації освітня функція юридичних клінік є не просто одним із напрямів їх діяльності, а механізмом відтворення самого інституту клінічної юридичної освіти. Через підготовку нових поколінь правників забезпечується передача професійних знань, цінностей, стандартів поведінки та моделей правничої діяльності, що створює необхідні умови для стабільного функціонування та подальшого розвитку клінічного руху.

Соціальна та правозахисна діяльність належить до найбільш характерних особливостей сучасної моделі юридичних клінік у Сполучених Штатах Америки. Саме завдяки поєднанню освітніх завдань із вирішенням суспільно значущих

правових проблем юридичні клініки змогли вийти за межі суто навчальних підрозділів юридичних шкіл та перетворитися на важливий елемент правозахисної інфраструктури американського суспільства. На відміну від традиційних форм практичної підготовки, клінічна діяльність із самого початку орієнтувалася на роботу з особами та соціальними групами, які через різні обставини не могли повною мірою реалізувати свої права та законні інтереси.

Соціальна місія юридичних клінік сформувалася під впливом ідей соціальної справедливості та доступності правничої допомоги. Саме соціальна складова забезпечила широке суспільне визнання клінічного руху в США [145, с. 29-34].

У сучасній правовій державі ефективність захисту прав людини значною мірою залежить від функціонування інституцій, здатних забезпечувати реальну доступність правових механізмів. Рабінович наголошує, що права людини набувають реального змісту лише за умови існування дієвих гарантій їх реалізації та захисту [118, с. 214-218]. У цьому контексті юридичні клініки виступають одним із додаткових інструментів забезпечення таких гарантій.

Особливістю американської моделі є орієнтація значної частини клінічних програм на роботу із соціально вразливими категоріями населення. Насамперед це стосується осіб, які не мають фінансової можливості скористатися послугами приватних адвокатів або стикаються з додатковими соціальними бар'єрами під час реалізації своїх прав.

До основних категорій клієнтів юридичних клінік США належать малозабезпечені громадяни, мігранти та біженці, ветерани військової служби, особи з інвалідністю, діти та неповнолітні, жертви домашнього насильства, представники етнічних і расових меншин, бездомні особи, а також особи, які відбувають покарання або звільнилися з місць позбавлення волі. Саме орієнтація на соціально незахищені групи населення є однією з головних відмінностей клінічної юридичної освіти від інших форм практичного навчання [148, с. 104-108].

Соціальна діяльність юридичних клінік охоплює широкий спектр напрямів. Вона не обмежується наданням юридичних консультацій, а включає також комплексну підтримку клієнтів у процесі вирішення їхніх правових проблем. У

багатьох випадках студенти-клініцисти працюють у міждисциплінарних командах разом із соціальними працівниками, психологами, медичними консультантами та представниками громадських організацій.

Особливо помітною така практика є у клініках, що спеціалізуються на захисті прав дітей, жертв насильства та осіб із психічними розладами. Як зазначає С. Візнер, сучасна юридична допомога дедалі частіше виходить за межі традиційного правового консультування і потребує комплексного врахування соціального контексту конкретної життєвої ситуації [143, с. 1940-1942].

Правозахисна функція юридичних клінік проявляється насамперед через безпосередню участь у захисті прав людини. В окремих клініках студенти під керівництвом викладачів беруть участь у підготовці процесуальних документів, здійснюють представництво інтересів клієнтів у судах та адміністративних органах, готують аналітичні висновки й правові позиції щодо суспільно значущих справ.

Особливе місце у структурі американського клінічного руху займають клініки захисту прав людини (Human Rights Clinics). Їх діяльність спрямована на забезпечення прав осіб, які постраждали від дискримінації, порушень громадянських свобод, незаконних дій державних органів або інших форм обмеження прав людини. Значного розвитку такі клініки набули в Гарвардському університеті, Єльській школі права, Колумбійському університеті та низці інших провідних юридичних шкіл США [147, с. 214-219].

Окремий напрям правозахисної діяльності становлять так звані Innocence Clinics або клініки встановлення невинуватості. Їх діяльність пов'язана з переглядом кримінальних справ осіб, які могли бути незаконно засуджені. Студенти аналізують матеріали справ, досліджують нові докази та готують процесуальні документи для ініціювання перегляду судових рішень. Подібні клініки стали одним із найвідоміших прикладів практичного впливу юридичних шкіл на систему кримінальної юстиції США [145, с. 71-74].

Значного поширення набули й імміграційні клініки (Immigration Clinics), які забезпечують правову підтримку біженців, шукачів притулку та інших категорій

мігрантів. У сучасних умовах зростання міграційних процесів їх діяльність набуває особливої актуальності та часто пов'язана із захистом фундаментальних прав людини.

У науковій літературі наголошується, що участь студентів у правозахисній діяльності має важливе освітнє значення. Робота над справами, пов'язаними із захистом прав людини, сприяє формуванню професійної відповідальності та усвідомлення соціальної ролі юридичної професії [145, с. 74-77]. Майбутній юрист починає сприймати право не лише як систему норм, а як інструмент забезпечення справедливості та захисту людської гідності.

Вагоме значення для розуміння правозахисного потенціалу юридичних клінік мають також праці С. В. Шевчука, М. В. Савчина та Н. М. Оніщенко, які пов'язують ефективність захисту прав людини з розвитком інституцій громадянського суспільства та механізмів практичної реалізації принципу верховенства права [94, с. 205-208; 126, с. 52-58; 78, с. 143-147].

У межах авторської концепції інституціоналізації соціальна та правозахисна діяльність юридичних клінік виступає одним із ключових механізмів їх легітимації. Саме через участь у вирішенні суспільно значущих проблем юридичні клініки отримують підтримку з боку держави, професійної спільноти та громадянського суспільства. Соціальна корисність клінічного руху перетворюється на важливий фактор його стійкості та подальшого розвитку.

Фінансове забезпечення є також одним із ключових чинників стабільного функціонування та подальшого розвитку юридичних клінік. Саме наявність належної матеріальної бази, кадрових ресурсів та фінансової підтримки значною мірою визначає можливості клінік щодо реалізації освітньої, правозахисної та соціальної функцій. У контексті дослідження інституціоналізації юридичних клінік питання фінансування набуває особливого значення, оскільки рівень фінансової автономії та ресурсного забезпечення виступає одним із показників інституційної зрілості відповідного правового інституту.

Американська модель юридичних клінік характеризується високим рівнем фінансової диверсифікації. На відміну від багатьох країн, де діяльність юридичних

клінік залежить переважно від фінансування закладів вищої освіти або міжнародної технічної допомоги, у США сформувалася багатоканальна система ресурсного забезпечення клінічного руху. Така модель дозволяє мінімізувати ризики фінансової залежності від одного джерела та забезпечує стабільність діяльності клінічних програм навіть в умовах змін освітньої або бюджетної політики.

У науковій літературі фінансування юридичних клінік розглядається як важливий елемент їх організаційної незалежності. Ф. Блох вказує на те, що довготривале функціонування клінічних програм можливе лише за умови створення стійкої фінансової основи, яка дозволяє підтримувати належний рівень кадрового забезпечення, матеріально-технічної бази та якості освітнього процесу [145, с. 78-81].

Основним джерелом фінансування юридичних клінік у США традиційно залишаються кошти юридичних шкіл та університетів. Більшість клінік функціонує як структурні підрозділи юридичних факультетів, а тому значна частина витрат покривається за рахунок загального бюджету закладу освіти. Таке фінансування забезпечує оплату праці клінічних професорів, утримання приміщень, технічне оснащення та адміністративний супровід діяльності клініки.

У провідних американських університетах клінічні програми часто розглядаються як стратегічний елемент освітньої діяльності, що обумовлює їх пріоритетне фінансування. Зокрема, клінічні центри Гарвардської школи права, Єльської школи права, Стенфордського університету та Нью-Йоркського університету мають окремі бюджети та розвинену інфраструктуру, яка дозволяє реалізовувати численні спеціалізовані клінічні програми [147, с. 226-231].

Важливе місце в системі фінансування займають благодійні фонди та приватні донори. Історично саме підтримка недержавного сектору стала одним із визначальних чинників розвитку клінічного руху в США. У другій половині XX століття значний вплив на становлення юридичних клінік мав Фонд Форда (Ford Foundation), який фінансував створення та розвиток багатьох клінічних програм у провідних юридичних школах [148, с. 35-38].

Надалі коло фінансових партнерів суттєво розширилося. Сьогодні фінансування окремих клінічних проєктів можуть здійснювати благодійні фонди, професійні правничі організації, громадські об'єднання, корпоративні донори, приватні меценати, випускники університетів. Особливе значення має практика формування цільових фондів (endowment funds), прибуток від яких використовується для підтримки клінічних програм. Така модель дозволяє забезпечувати довгострокове фінансування окремих напрямів діяльності та зменшує залежність клінік від поточних бюджетних рішень.

Окремим джерелом ресурсного забезпечення виступають грантові програми. Багато юридичних клінік беруть участь у конкурсах на отримання фінансування для реалізації конкретних дослідницьких, правозахисних або освітніх проєктів. Особливо поширеною є практика фінансування клінік, діяльність яких пов'язана із захистом прав людини, екологічним правом, підтримкою мігрантів або наданням допомоги соціально вразливим категоріям населення. Грантова підтримка відіграє важливу роль у розвитку інноваційних клінічних програм та дозволяє юридичним школам реагувати на нові суспільні виклики [148, с. 112-115].

Суттєве значення має також співпраця юридичних клінік із державними інституціями. Хоча американська модель не передбачає централізованого державного фінансування клінічного руху, окремі програми можуть отримувати підтримку через державні гранти, контракти або спеціальні проєкти у сфері доступу до правосуддя, захисту прав ветеранів, допомоги біженцям та інших соціально значущих напрямів діяльності.

Фінансове забезпечення безпосередньо впливає на організаційну структуру юридичних клінік. Наявність стабільних ресурсів дозволяє залучати штатних клінічних професорів, які спеціалізуються виключно на клінічній освіті. Професіоналізація клінічного викладання стала одним із найважливіших результатів інституційного розвитку американських юридичних клінік [143, с. 1942-1944]. У багатьох юридичних школах клінічні професори мають окремий академічний статус та здійснюють наукову, освітню й практичну діяльність у межах клінічних програм.

У ширшому контексті інституціональної теорії ресурсне забезпечення розглядається як одна з умов стабільності соціальних інститутів. Дж. Мейер та Б. Роуен зазначають, що ефективне функціонування інституцій залежить не лише від формального нормативного визнання, але й від наявності ресурсів, необхідних для реалізації їхніх функцій [135, с. 345-347]. Подібною позиції дотримувався і П. Селзнік, який пов'язував інституційну стійкість із здатністю організації підтримувати власний розвиток через мобілізацію внутрішніх та зовнішніх ресурсів [136, с. 20-23].

З інституціонального погляду фінансування юридичних клінік доцільно розглядати як один із критеріїв організаційної зрілості клінічного руху. Високий рівень диверсифікації джерел фінансування, наявність постійної кадрової основи, розвиток партнерських механізмів та здатність залучати додаткові ресурси свідчать про досягнення юридичними клініками США високого рівня інституційної стабільності.

Однією з характерних тенденцій розвитку юридичних клінік у XXI столітті стала їх поступова інтеграція до міжнародного освітнього та правового простору. Якщо на ранніх етапах свого розвитку клінічний рух мав переважно національний характер, то сучасні юридичні клініки дедалі активніше беруть участь у міжнародних академічних, правозахисних та дослідницьких проєктах. У результаті клінічна юридична освіта перетворилася на глобальне явище, що виходить далеко за межі окремих держав та правових систем.

У багатьох випадках результати діяльності клінік використовуються під час розгляду справ у міжнародних судових та квазісудових органах, зокрема в структурах Організації Об'єднаних Націй, Міжамериканської комісії з прав людини та інших міжнародних інституціях [145, с. 88-92].

Важливою формою міжнародної співпраці є участь юридичних клінік у діяльності професійних мереж та об'єднань. Однією з найбільш впливових організацій виступає Global Alliance for Justice Education (GAJE), яка об'єднує представників клінічної юридичної освіти з різних регіонів світу та сприяє поширенню кращих практик клінічного навчання.

Міжнародні мережі клінічної освіти стали одним із механізмів формування глобальної професійної спільноти клініцистів [145, с. 93-95]. Завдяки такій взаємодії відбувається обмін методиками навчання, досвідом організації клінічної роботи та підходами до вирішення актуальних правових проблем.

Окремим напрямом міжнародної діяльності виступає реалізація спільних клінічних проєктів між університетами різних держав. У межах таких програм студенти та викладачі працюють над спільними дослідженнями, готують аналітичні висновки, здійснюють порівняльно-правові дослідження та беруть участь у міжнародних правозахисних ініціативах.

У сучасних умовах дедалі більшого значення набувають цифрові форми міжнародної співпраці. Використання онлайн-платформ дозволяє організувати спільні клінічні програми без необхідності фізичної мобільності учасників. Це суттєво розширює можливості залучення студентів до міжнародної правничої діяльності та сприяє розвитку міжкультурної професійної комунікації.

У контексті інституціональної теорії міжнародна співпраця може розглядатися як один із проявів зовнішньої легітимації інституту. Дж. Мейер та Б. Роуен звертали увагу на те, що сучасні інституції набувають додаткової стабільності через включення до ширших професійних та організаційних мереж [135, с. 348-351]. Саме така інтеграція сприяє поширенню єдиних стандартів діяльності та підвищує рівень суспільної довіри до відповідного інституту.

Схожі підходи простежуються і в працях українських дослідників правової інтеграції [94, с. 214-218; 78, с. 152-156].

Особливий інтерес для цього дослідження становить той факт, що саме через міжнародні клінічні програми американська модель юридичних клінік отримала глобальне поширення. Значна частина клінічних проєктів у країнах Центральної та Східної Європи, Латинської Америки, Азії та Африки формувалася під безпосереднім впливом американських освітніх практик. У цьому контексті юридичні клініки США фактично виступили джерелом інституційної дифузії, тобто поширення організаційних моделей та професійних стандартів за межі національної правової системи.

Висновки до розділу 3

Проведене дослідження дозволило встановити особливості становлення, розвитку та сучасного функціонування юридичних клінік у Сполучених Штатах Америки як одного з найбільш успішних прикладів інституціоналізації клінічної юридичної освіти у світовій практиці. Аналіз історичних, організаційних, нормативних та функціональних аспектів діяльності юридичних клінік свідчить про те, що американська модель пройшла тривалий шлях еволюції - від окремих освітніх експериментів початку ХХ століття до формування зрілого соціально-правового інституту, інтегрованого у систему правничої освіти, професійну юридичну спільноту та механізм забезпечення доступу до правосуддя.

З'ясовано, що виникнення клінічної юридичної освіти у США було обумовлене критикою традиційної моделі підготовки правників, яка тривалий час орієнтувалася переважно на засвоєння теоретичних знань та аналіз судових прецедентів. Значний вплив на формування клінічного руху справили ідеї правового реалізму, праці Джерома Франка, розвиток руху за громадянські права та поширення концепції соціальної відповідальності юридичної професії [142; 145].

Встановлено, що ключову роль у процесі інституціоналізації юридичних клінік відіграла Американська асоціація юристів (АВА), діяльність якої забезпечила нормативну легітимацію клінічної юридичної освіти через систему акредитаційних стандартів юридичних шкіл. Включення клінічних програм до структури професійної підготовки правників сприяло перетворенню юридичних клінік на невід'ємний компонент американської правничої освіти [8; 148].

У межах дослідження запропоновано авторський підхід до періодизації процесу інституціоналізації юридичних клінік у США, який охоплює п'ять основних етапів: концептуальне зародження, організаційне становлення, нормативну легітимацію, функціональну диференціацію та професіоналізацію, а також етап інституційної зрілості та глобального впливу. Така періодизація дозволяє розглядати розвиток юридичних клінік не лише як історію окремого

освітнього явища, а як послідовний процес формування самостійного соціально-правового інституту.

Доведено, що сучасна модель юридичних клінік США характеризується високим рівнем організаційної різноманітності. Поряд із традиційними внутрішньоуніверситетськими клініками функціонують зовнішні, гібридні, спеціалізовані та стратегічні клінічні програми, що свідчить про досягнення високого рівня функціональної диференціації клінічного руху [145; 148].

Виявлено, що юридичні клініки займають особливе місце у структурі американської правничої освіти, виконуючи роль механізму інтеграції академічного навчання та професійної практики. Їх освітня функція виходить за межі традиційної практичної підготовки та охоплює формування професійних компетентностей, правничого мислення, етичної культури та професійної ідентичності майбутніх юристів [146; 148].

Обґрунтовано, що важливою складовою діяльності юридичних клінік виступає соціальна та правозахисна функція. Американські юридичні клініки забезпечують правову підтримку соціально вразливих категорій населення, сприяють реалізації принципу доступу до правосуддя та беруть участь у захисті прав людини. Особливого розвитку набули клініки захисту прав людини, імміграційні клініки, клініки стратегічного судового представництва та програми підтримки окремих соціальних груп [143; 145].

Дослідження показало, що одним із чинників високої інституційної стабільності американського клінічного руху є багатоканальна система фінансування, яка поєднує ресурси університетів, благодійних фондів, грантових програм, професійних організацій та приватних донорів. Така модель сприяє фінансовій незалежності клінічних програм та забезпечує умови для їх довгострокового розвитку.

Встановлено, що сучасні юридичні клініки США активно інтегруються до міжнародного освітнього та правового простору. Участь у міжнародних академічних мережах, спільних дослідницьких проєктах та правозахисних

ініціативах сприяє поширенню американської моделі клінічної юридичної освіти та формуванню глобальної професійної спільноти клініцистів.

Окрему увагу приділено оцінці рівня інституціональної зрілості юридичних клінік США. На основі інституціональної теорії Дж. Марча та Й. Олсена [134], Дж. Мейєра і Б. Роуєн [135], П. Селзніка [136], а також положень сучасної теорії правових інститутів, запропоновано авторську модель оцінювання за критеріями нормативної, організаційної, функціональної, професійної та легітимаційної зрілості. Результати проведеного аналізу свідчать, що юридичні клініки США досягли високого рівня розвитку за всіма визначеними критеріями та можуть розглядатися як інституційно зріла модель клінічної юридичної освіти.

У процесі дослідження підтверджено висновок, який ми послідовно відстоюємо, про доцільність розгляду юридичних клінік не лише як освітнього механізму практичної підготовки майбутніх правників, але й як самостійного соціально-правового інституту, інтегрованого в систему правничої освіти, професійну юридичну спільноту та механізм забезпечення доступу до правосуддя. Саме такий підхід дозволяє найбільш повно пояснити закономірності розвитку клінічного руху та визначити перспективи його подальшої еволюції.

Отримані результати створюють необхідне теоретико-методологічне підґрунтя для проведення подальшого порівняльно-правового аналізу процесів інституціоналізації юридичних клінік у США та Україні, визначення спільних закономірностей і відмінностей їх розвитку, а також формулювання пропозицій щодо вдосконалення української моделі клінічної юридичної освіти.

РОЗДІЛ 4

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ МОДЕЛЕЙ ЮРИДИЧНИХ КЛІНІК США ТА УКРАЇНИ

4.1. Порівняльний аналіз процесів інституціоналізації юридичних клінік

Порівняльний аналіз процесів інституціоналізації юридичних клінік у США та Україні дозволяє виявити як спільні закономірності розвитку клінічного руху, так і суттєві відмінності, зумовлені особливостями національних правових систем, освітніх традицій та соціально-політичного контексту. Вивчення етапів інституціоналізації має важливе значення для розуміння сучасного стану юридичних клінік, визначення рівня їх інституційної зрілості та прогнозування подальших напрямів розвитку.

У сучасній інституціональній теорії процес формування нового інституту розглядається як послідовний перехід від виникнення окремих практик до їх нормативного закріплення, суспільного визнання та інтеграції в систему соціальних відносин [134, с. 734-739; 136, с. 16-24]. Саме такий підхід покладено в основу порівняльного аналізу розвитку юридичних клінік у США та Україні.

Процес інституціоналізації юридичних клінік у США має більш тривалу історію та охоплює понад столітній період розвитку. Його витoki пов'язані з дискусіями щодо реформування юридичної освіти на початку ХХ століття та пошуком ефективних механізмів поєднання теоретичної підготовки з практичною діяльністю майбутніх правників [142, с. 907-912].

На відміну від США, український клінічний рух сформувався в умовах трансформації правової системи після здобуття незалежності. Виникнення перших юридичних клінік в Україні було зумовлене потребою модернізації юридичної освіти, розвитком громадянського суспільства та поширенням міжнародного досвіду клінічної юридичної освіти [24, с. 28-33].

Порівняння розвитку юридичних клінік у двох державах дозволяє виокремити спільну логіку інституціоналізації, хоча конкретний зміст окремих етапів істотно відрізняється.

Для США характерними були такі етапи:

1. концептуальне формування ідеї клінічної освіти;
2. організаційне становлення перших клінік;
3. нормативна легітимація через систему АВА;
4. функціональна спеціалізація;
5. досягнення інституційної зрілості та міжнародного впливу.

В Україні процес розвитку юридичних клінік відбувався за дещо іншою траєкторією:

1. зародження клінічного руху (1996-2003 рр.);
2. формування організаційних засад (2003-2014 рр.);
3. нормативне закріплення юридичних клінік у системі правничої освіти;
4. розширення мережі та функціональна диференціація;
5. сучасний етап професіоналізації та інтеграції до системи забезпечення доступу до правничої допомоги [24, с. 35-41; 54, с. 37-42].

Попри зовнішню схожість наведених етапів, їх зміст істотно різниться. У США формування юридичних клінік відбувалося переважно як внутрішня еволюція правничої освіти. Ініціаторами змін виступали університети, професійні об'єднання та представники юридичної науки. Натомість в Україні значну роль відіграли міжнародні організації, донорські програми та процеси адаптації зарубіжного досвіду до національних умов [131, с. 78-82].

Суттєвою відмінністю є також тривалість окремих етапів. Якщо в США процес переходу від перших ідей клінічної освіти до їх повноцінного нормативного визнання тривав кілька десятиліть, то в Україні багато інституційних змін відбувалися значно швидше. Це пояснюється можливістю використання вже апробованих зарубіжних моделей та накопиченого міжнародного досвіду.

Особливий інтерес становить порівняння процесів легітимації юридичних клінік. У США вирішальне значення мало професійне визнання з боку

Американської асоціації юристів, яка інтегрувала клінічну освіту в систему акредитаційних стандартів [8]. В Україні нормативна легітимація значною мірою пов'язана з прийняттям Типового положення про юридичну клініку закладу вищої освіти та поступовим закріпленням клінічної освіти у структурі підготовки правників [20].

З позицій інституціональної теорії важливим показником розвитку інституту виступає його здатність до функціональної диференціації. Як зазначав П. Селзнік, зрілі інститути характеризуються розширенням функцій та ускладненням внутрішньої структури [136, с. 21-23]. Проведений аналіз свідчить, що в США цей процес призвів до формування великої кількості спеціалізованих клінік, тоді як в Україні функціональна спеціалізація юридичних клінік лише поступово набуває системного характеру.

У працях О. Ф. Скакун наголошується, що рівень розвитку правового інституту значною мірою визначається ступенем його інтеграції в систему права та суспільних відносин [122, с. 418-421]. З цієї точки зору американська модель демонструє вищий рівень інституційної інтеграції, оскільки юридичні клініки стали не лише елементом освіти, але й важливою складовою механізму забезпечення доступу до правосуддя.

Схожі критерії оцінювання інституційного розвитку простежуються у працях О. В. Петришина, який пов'язує зрілість правового інституту з рівнем його нормативної визначеності, організаційної стабільності та суспільної значущості [87, с. 112-117]. Застосування цих критеріїв до юридичних клінік свідчить про те, що українська модель перебуває на етапі активного інституційного розвитку, тоді як американська вже досягла високого рівня інституціональної зрілості.

У межах авторської концепції доцільно розглядати процеси інституціоналізації юридичних клінік у США та Україні як такі, що розвиваються за спільною логікою, але різняться швидкістю, механізмами легітимації та ступенем функціональної диференціації. Американська модель демонструє завершений цикл інституціонального розвитку, тоді як українська продовжує

проходити етапи професіоналізації, спеціалізації та зміцнення свого місця у правовій системі.

Для узагальнення результатів порівняльного аналізу доцільно представити основні характеристики процесів інституціоналізації у вигляді таблиці (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Порівняння етапів інституціоналізації юридичних клінік у США та Україні

Критерій	США	Україна
Початок формування	Початок ХХ ст.	Друга половина 1990-х рр.
Джерело розвитку	Внутрішня еволюція юридичної освіти	Поєднання внутрішніх реформ та міжнародного впливу
Нормативна легітимація	Стандарти АВА	Типове положення про юридичну клініку
Функціональна спеціалізація	Висока	Середня
Рівень інституційної зрілості	Високий	Стадія активного розвитку

Одним із ключових критеріїв оцінки рівня інституціоналізації юридичних клінік є характер їх нормативного забезпечення. Саме нормативна модель визначає ступінь правової визначеності діяльності юридичних клінік, межі їх автономії, особливості взаємодії з іншими інститутами правової системи та перспективи подальшого розвитку. Порівняння нормативних моделей США та України дозволяє виявити не лише відмінності у правовому регулюванні клінічного руху, але й особливості функціонування двох різних механізмів інституціоналізації.

У теорії права нормативне забезпечення розглядається як одна з фундаментальних передумов існування правового інституту. Як зазначає О. Ф. Скакун, стабільність будь-якого правового інституту значною мірою залежить від рівня його нормативної визначеності та системності правового регулювання [122, с. 412-417]. Схожий підхід простежується і в працях Ю. С. Шемшученка, який наголошує, що ефективність функціонування правових інститутів безпосередньо пов'язана зі здатністю правової системи забезпечувати належне нормативне оформлення суспільно значущих відносин [129, с. 97-101].

Проведений аналіз свідчить, що нормативні моделі юридичних клінік у США та Україні сформувалися на принципово різних концептуальних засадах.

Для американської моделі характерною є децентралізована система нормативного регулювання. У США відсутній спеціальний федеральний закон, який би комплексно визначав правовий статус юридичних клінік. Водночас це не означає відсутності належного правового регулювання. Нормативна база діяльності юридичних клінік формується через поєднання кількох рівнів регулювання: стандартів Американської асоціації юристів (АВА), правил професійної етики, законодавства окремих штатів, правил студентської юридичної практики, внутрішніх нормативних актів юридичних шкіл [8].

Фактично американська модель базується на принципі професійного саморегулювання. Вирішальна роль у формуванні нормативних стандартів належить не державі, а професійній юридичній спільноті. Саме Американська асоціація юристів через систему акредитаційних вимог забезпечує інтеграцію клінічної освіти в структуру підготовки правників.

На думку Д. Норта, подібна модель є характерною для інституцій, які досягли високого рівня розвитку та здатні забезпечувати власне регулювання через професійні правила та усталені практики [137, с. 48-52].

Українська модель формувалася за іншою логікою. З моменту виникнення перших юридичних клінік основний акцент робився саме на нормативному закріпленні їх статусу через механізми державного регулювання. Центральне місце в цій системі посідає Типове положення про юридичну клініку закладу вищої освіти, затверджене Міністерством освіти і науки України [20].

На відміну від американської моделі, де нормативне регулювання значною мірою здійснюється професійною спільнотою, українська система характеризується переважанням адміністративно-нормативного підходу. Держава виступає основним суб'єктом легітимації юридичних клінік та визначає базові правила їх функціонування.

Подібна особливість певною мірою пояснюється історичними умовами розвитку правової системи України. Як зазначає Н. М. Оніщенко, для

пострадянських правових систем характерним є більш високий рівень ролі держави у формуванні та регулюванні соціально значущих інститутів [78, с. 138-142].

Важливою відмінністю є також співвідношення нормативної визначеності та організаційної автономії юридичних клінік.

У США юридичні школи мають широкі можливості самостійно визначати організаційну структуру клінік, напрями діяльності, спеціалізацію клінічних програм, порядок залучення студентів, механізми взаємодії з клієнтами.

Завдяки цьому виникла велика кількість організаційних моделей, які адаптуються до потреб конкретного університету та регіону.

В Україні рівень уніфікації залишається суттєво вищим. Більшість юридичних клінік функціонує відповідно до схожих організаційних принципів, закріплених у нормативних документах Міністерства освіти і науки та Асоціації юридичних клінік України [54, с. 39-44].

Ще однією важливою відмінністю є характер взаємодії між юридичними клініками та професійною юридичною спільнотою.

У США клінічна освіта інтегрована в систему професійної підготовки через механізми акредитації юридичних шкіл. Відповідність стандартам АВА фактично визначає легітимність освітньої програми та впливає на можливість випускників реалізувати професійну кар'єру [8].

В українській моделі подібний рівень інституційного впливу професійних організацій поки що відсутній. Асоціація юридичних клінік України відіграє важливу координаційну та методичну роль, однак не має тих регулятивних повноважень, які здійснює АВА у США.

У контексті інституціональної теорії цікавою є оцінка механізмів легітимації юридичних клінік. Дж. Мейєр та Б. Роуєн підкреслювали, що сучасні інститути можуть отримувати легітимність як через формальне нормативне закріплення, так і через професійне визнання та суспільне схвалення [135, с. 344-348].

Саме ця теза дозволяє пояснити принципову різницю між американською та українською моделями. У США домінує професійно-інституційний механізм легітимації, тоді як в Україні переважає нормативно-адміністративний механізм.

Значний інтерес становить і питання співвідношення нормативного регулювання та практики функціонування юридичних клінік. Як зазначає С. В. Шевчук, ефективність правового регулювання визначається не лише змістом правових норм, але й їх здатністю забезпечувати реальне функціонування відповідних інститутів [126, с. 57-61].

У цьому аспекті американська модель демонструє високий рівень гнучкості та адаптивності. Відсутність надмірної формалізації дозволяє швидко реагувати на зміни у сфері правничої освіти та потреби суспільства. Українська система забезпечує вищий рівень нормативної визначеності, однак водночас характеризується меншою гнучкістю щодо впровадження нових організаційних рішень.

Організаційний механізм є одним із визначальних елементів інституціоналізації будь-якого соціально-правового інституту. Саме через систему організаційних зв'язків, процедур управління, розподілу повноважень та взаємодії із зовнішнім середовищем забезпечується практична реалізація функцій інституту. Тому порівняння організаційних механізмів юридичних клінік у США та Україні дозволяє більш глибоко оцінити особливості їх функціонування та рівень інституційного розвитку.

У сучасній інституціональній теорії організаційний аспект посідає важливе місце серед критеріїв зрілості інституту. Дж. Мейер та Б. Роуен зазначають, що ефективність діяльності інституцій значною мірою залежить від здатності створювати стійкі організаційні структури, які забезпечують відтворення встановлених правил та практик [135, с. 345-349]. Подібної позиції дотримується і П. Селзнік, який розглядав організацію як матеріальну основу процесу інституціоналізації та наголошував на значенні внутрішньої структури для забезпечення стабільності інституту [136, с. 18-22].

Проведений аналіз свідчить, що організаційні механізми юридичних клінік США та України формувалися в різних історичних та правових умовах, що обумовило суттєві відмінності у способах їх функціонування.

Американська модель характеризується високим рівнем організаційної автономії. Юридичні клініки функціонують як складові юридичних шкіл, однак мають значну самостійність у питаннях визначення структури, кадрової політики, спеціалізації та організації освітнього процесу. Більшість провідних юридичних шкіл самостійно формують мережу клінічних програм відповідно до власної освітньої стратегії та потреб регіону [147, с. 231-238].

Важливою особливістю американської моделі є відсутність уніфікованої організаційної структури. У різних університетах можуть функціонувати десятки клінік із різними напрямками діяльності, системами управління та формами взаємодії зі студентами. Така різноманітність стала наслідком тривалого процесу функціональної диференціації клінічного руху.

На думку Д. Норта, інститути, які досягають високого рівня розвитку, поступово відходять від жорстко централізованих моделей управління та переходять до більш гнучких форм організації діяльності [137, с. 54-58]. Саме ця тенденція простежується у розвитку американських юридичних клінік.

Організаційна структура більшості американських клінік включає директора клініки, клінічних професорів, адміністративний персонал, студентів-клініцистів, запрошених практикуючих юристів та експертів.

Важливою ознакою є наявність окремої категорії академічних працівників-клінічних професорів, для яких клінічна діяльність становить основний напрям професійної роботи. Така кадрова модель сприяє професіоналізації клінічної освіти та забезпечує високий рівень спеціалізації [145, с. 66-69].

Українська модель має іншу організаційну логіку. Більшість юридичних клінік функціонує як структурні підрозділи закладів вищої освіти та діє відповідно до єдиних організаційних підходів, визначених нормативними та методичними документами [20].

Організаційна структура юридичних клінік України зазвичай включає керівника клініки, кураторів із числа науково-педагогічних працівників, студентів-консультантів, адміністративний персонал (за наявності).

Порівняно з американською моделлю українські клініки характеризуються нижчим рівнем кадрової спеціалізації. У більшості випадків викладачі поєднують клінічну діяльність із викладанням інших навчальних дисциплін, науковою роботою та адміністративними обов'язками.

Відмінності простежуються і в механізмах управління клінічними програмами. У США рішення щодо відкриття нових клінік, визначення напрямів діяльності або зміни організаційної структури приймаються переважно на рівні юридичної школи. Це забезпечує високу адаптивність системи та можливість швидкого реагування на нові суспільні потреби.

В Україні розвиток юридичних клінік значною мірою координується через діяльність Асоціації юридичних клінік України, яка виконує методичну, консультативну та координаційну функції. Подібна модель сприяє поширенню єдиних стандартів діяльності, однак водночас зумовлює вищий рівень організаційної уніфікації.

Особливого значення набуває питання взаємодії юридичних клінік із зовнішнім середовищем. Американські клініки активно співпрацюють із судами, адвокатурою, органами влади, правозахисними організаціями та міжнародними інституціями. У багатьох випадках така співпраця набуває довгострокового та інституціоналізованого характеру.

Як зазначає Н. М. Оніщенко, відкритість інституту до взаємодії із зовнішнім середовищем виступає важливим показником його адаптивності та життєздатності [78, с. 145-148]. Саме ця характеристика значною мірою пояснює здатність американських юридичних клінік постійно розширювати сфери діяльності та освоювати нові напрями правничої практики.

У контексті порівняльного аналізу заслуговує на увагу також питання спеціалізації клінічних програм. Американська модель демонструє високий рівень організаційної диференціації, що проявляється у функціонуванні імміграційних, екологічних, правозахисних, підприємницьких, податкових та багатьох інших спеціалізованих клінік.

В Україні процес спеціалізації поки що перебуває на стадії становлення. Більшість юридичних клінік здійснює діяльність за універсальною моделлю, поєднуючи консультування з різних галузей права, правопросвітництво та освітню діяльність.

Зрілість правового інституту виявляється через здатність створювати складні організаційні форми та спеціалізовані механізми реалізації своїх функцій [87, с. 118-122]. Саме з цієї точки зору американська модель демонструє вищий рівень організаційного розвитку.

Можемо стверджувати, що основна відмінність між організаційними механізмами юридичних клінік США та України полягає у співвідношенні автономії та уніфікації. Американська модель ґрунтується на принципах децентралізації, спеціалізації та організаційної гнучкості. Українська система орієнтована на забезпечення єдиних стандартів діяльності та координацію розвитку клінічного руху на національному рівні.

Функціональне призначення правового інституту відображає його місце у системі суспільних відносин та визначає коло завдань, для реалізації яких він створюється і функціонує. Саме через систему функцій проявляється соціальна цінність інституту, його практичне значення та рівень інтегрованості у правову систему держави. Тому порівняння функціонального призначення юридичних клінік у США та Україні дозволяє більш повно оцінити особливості їх інституціонального розвитку та ступінь реалізації потенціалу клінічного руху.

У теорії права функції правового інституту розглядаються як основні напрями його впливу на суспільні відносини. Як зазначає М. В. Цвік, саме функціональне навантаження дозволяє визначити реальне місце інституту в системі права та його значення для забезпечення стабільності правового регулювання [127, с. 284-288]. Подібної позиції дотримується і Ю. С. Шемшученко, який наголошує, що розвиток інституту супроводжується поступовим розширенням кола його функцій та ускладненням механізмів їх реалізації [129, с. 102-105].

Виявлено, що юридичні клініки в обох державах виконують низку спільних функцій. До них належать: освітня, соціальна, правопросвітницька, правозахисна, комунікативна, виховна.

Наявність спільного функціонального ядра пояснюється єдиною природою клінічної юридичної освіти, яка незалежно від національних особливостей орієнтована на поєднання професійної підготовки майбутніх правників із наданням правничої допомоги населенню.

Водночас зміст та співвідношення окремих функцій у США та Україні істотно відрізняються. Для американської моделі характерним є багатофункціональний характер діяльності юридичних клінік. Освітня функція хоча й залишається базовою, однак фактично реалізується у взаємозв'язку з низкою інших напрямів діяльності. Сучасні юридичні клініки США беруть участь у захисті прав людини, реалізації програм доступу до правосуддя, стратегічному судовому представництві, підготовці аналітичних матеріалів для державних органів та громадських організацій, а в окремих випадках – навіть у формуванні правозастосовної практики [145, с. 84-90].

Особливе місце займає функція забезпечення доступу до правосуддя. У США юридичні клініки розглядаються як складова ширшої системи *Access to Justice*, яка включає суди, адвокатуру, правозахисні організації та механізми безоплатної правової допомоги. У результаті клінічна діяльність виходить за межі освітнього процесу та набуває самостійного суспільного значення [148, с. 101-108].

Для української моделі домінуючою залишається освітня функція. Саме підготовка майбутніх правників виступає головною метою діяльності юридичних клінік, що безпосередньо відображено у нормативних документах, які регулюють їх функціонування [20].

Водночас розвиток клінічного руху в Україні сприяв поступовому розширенню функціонального спектра юридичних клінік. Сьогодні вони активно залучаються до правопросвітницької діяльності, надання первинної правничої допомоги, реалізації соціальних проєктів та поширення правових знань серед

населення. Проте масштаби цієї діяльності поки що суттєво поступаються американській моделі.

Значний інтерес становить порівняння правозахисної функції юридичних клінік. У США клініки нерідко беруть участь у судових процесах, стратегічних справах та правозахисних кампаніях. В Україні правозахисний компонент переважно реалізується через консультивання громадян, підготовку процесуальних документів та правопросвітницьку роботу.

Подібна відмінність значною мірою пов'язана з особливостями нормативного регулювання та рівнем інтеграції юридичних клінік у систему правничої діяльності.

На думку П. М. Рабіновича, ефективність правозахисного механізму визначається не лише діяльністю спеціалізованих державних органів, але й функціонуванням інститутів громадянського суспільства, які забезпечують практичну реалізацію прав людини [118, с. 219-223]. У цьому контексті американські юридичні клініки виконують більш активну роль у правозахисній системі держави.

Відмінності простежуються і в реалізації суспільної функції юридичних клінік. У США клініки дедалі частіше виступають учасниками суспільних дискусій щодо реформування законодавства, захисту вразливих груп населення та вдосконалення правової політики. Подібна діяльність характерна насамперед для клінік стратегічного судового представництва та правозахисних клінік.

Українські юридичні клініки поки що меншою мірою залучені до процесів формування правової політики. Їх внесок переважно зосереджується у сфері правової освіти населення та розвитку правової культури.

У працях Н. М. Оніщенко наголошується, що рівень розвитку правового інституту визначається не лише якістю виконання базових функцій, але й здатністю реагувати на нові суспільні потреби [78, с. 150-154]. Саме ця характеристика дозволяє пояснити поступове розширення функціонального призначення юридичних клінік у США.

У контексті інституціональної теорії важливим показником розвитку інституту виступає його функціональна диференціація. Дж. Марч та Й. Олсен підкресливали, що зрілі інститути поступово переходять від виконання одного домінуючого завдання до реалізації комплексу взаємопов'язаних функцій [134, с. 738-740]. Проведений аналіз підтверджує, що саме такий процес відбувся в американському клінічному русі.

У межах розроблюваної нами концепції інституціоналізації функціональне призначення юридичних клінік доцільно розглядати як один із найбільш показових критеріїв оцінки рівня їх розвитку. Якщо українська модель переважно зберігає освітню спрямованість із поступовим розширенням соціального компоненту, то американська модель демонструє високий рівень функціональної диверсифікації та інтеграції у різні сфери правового життя.

Хоч обидві моделі мають спільну освітню основу, проте відрізняються рівнем функціональної диференціації та ступенем інтеграції у правову систему. Американський клінічний рух еволюціонував у напрямі багатфункціонального соціально-правового інституту, тоді як українська модель продовжує розширювати коло своїх функцій, поступово виходячи за межі суто освітньої діяльності.

Одним із центральних завдань порівняльно-правового дослідження юридичних клінік є визначення рівня їх інституціональної зрілості. Саме цей показник дозволяє комплексно оцінити ступінь розвитку клінічного руху, його місце у правовій системі держави та перспективи подальшої еволюції. На відміну від традиційних підходів, які зосереджуються на окремих аспектах діяльності юридичних клінік, оцінювання рівня інституціональної зрілості передбачає аналіз сукупності нормативних, організаційних, функціональних та соціально-правових характеристик.

У сучасній інституціональній теорії зрілість інституту пов'язується зі ступенем його нормативного закріплення, організаційної стабільності, суспільного визнання та здатності забезпечувати реалізацію покладених на нього функцій [134, с. 734-740; 136, с. 16-27]. Як зазначає П. Селзнік, інституціоналізація завершується лише тоді, коли організація набуває власної соціальної цінності та починає

сприйматися суспільством як необхідний і легітимний елемент соціального порядку [136, с. 22-24].

Схожий підхід простежується і в працях Д. Норта, який розглядає інститути як систему формальних і неформальних правил, ефективність яких визначається ступенем їх інтеграції в суспільну практику [137, с. 46-53].

Спираючись на результати попередніх розділів дослідження, а також на положення інституціональної теорії, пропонується авторська методика оцінювання рівня інституціональної зрілості юридичних клінік.

На відміну від існуючих підходів, запропонована методика передбачає аналіз п'яти взаємопов'язаних критеріїв: нормативна зрілість; організаційна зрілість; функціональна зрілість; професійна зрілість; легітимаційна зрілість.

Кожен із критеріїв відображає окремий вимір інституціоналізації та дозволяє комплексно оцінити ступінь розвитку юридичних клінік як соціально-правового інституту.

Нормативна зрілість характеризує рівень правового закріплення діяльності юридичних клінік, стабільність нормативного регулювання та ступінь інтеграції клінічного руху в систему правового регулювання.

Проведений аналіз свідчить, що обидві держави мають сформовану нормативну основу функціонування юридичних клінік. Водночас способи досягнення нормативної зрілості є різними.

У США нормативне забезпечення базується переважно на професійних стандартах, акредитаційних вимогах Американської асоціації юристів та нормативних актах штатів [8]. В Україні провідну роль відіграють акти Міністерства освіти і науки України та документи Асоціації юридичних клінік України [20].

За критерієм нормативної зрілості американська та українська моделі можуть бути оцінені як такі, що досягли високого рівня розвитку, хоча використовують різні механізми правової легітимації.

Організаційна зрілість визначається стабільністю структури інституту, рівнем його автономії, кадрового забезпечення та здатністю до саморозвитку.

У США сформована розгалужена мережа юридичних клінік із високим рівнем спеціалізації та кадрової професіоналізації. Більшість провідних юридичних шкіл має власні клінічні центри, які функціонують як стійкі структурні елементи освітнього процесу [145, с. 65-70].

Українська система також характеризується наявністю стабільної мережі юридичних клінік, однак рівень спеціалізації, кадрової автономії та ресурсного забезпечення залишається нижчим.

За цим критерієм США демонструють високий рівень організаційної зрілості, тоді як Україна перебуває на рівні сформованої, але такої, що продовжує розвиватися, організаційної моделі.

Функціональна зрілість відображає здатність інституту реалізовувати широкий спектр суспільно значущих функцій.

Як було встановлено у попередніх підрозділах, юридичні клініки США виконують не лише освітню, але й правозахисну, соціальну, дослідницьку, консультативну та навіть правотворчу функції [148, с. 101-107].

В Україні домінуючою залишається освітня функція, хоча поступово посилюється роль клінік у сфері правової освіти населення, безоплатної правничої допомоги та правозахисної діяльності.

Отже, американська модель характеризується високим рівнем функціональної диференціації, тоді як українська демонструє стійку тенденцію до розширення функціонального призначення.

Професійна зрілість пов'язана зі ступенем інтеграції юридичних клінік у систему правничої освіти та професійну юридичну спільноту.

У США клінічна юридична освіта давно стала невід'ємною складовою професійної підготовки правників. Клінічні професори мають окремий академічний статус, а клінічна діяльність визнається важливим напрямом професійної підготовки [145, с. 70-74].

В Україні процес професіоналізації триває. Юридичні клініки посідають важливе місце у структурі підготовки правників, однак клінічна освіта поки що не набула такого рівня інституційної інтеграції, як у США.

Легітимаційна зрілість характеризує рівень суспільного та професійного визнання інституту. У працях С. В. Шевчука наголошується, що легітимність правового інституту визначається не лише його нормативним закріпленням, але й рівнем суспільної довіри та фактичного визнання його соціальної цінності [126, с. 59-63].

Юридичні клініки США користуються високим рівнем підтримки з боку університетів, професійних організацій, громадянського суспільства та державних інституцій. Вони сприймаються як невід'ємний елемент системи правничої освіти та доступу до правосуддя.

В Україні процес суспільної легітимації продовжується. Попри значне зростання авторитету клінічного руху протягом останніх двох десятиліть, його потенціал ще не повністю реалізований.

Для узагальнення результатів оцінювання доцільно представити результати оцінювання за авторською методикою визначення рівня інституціональної зрілості (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Порівняння рівнів інституціональної зрілості юридичних клінік США та України (авторська методика)

Критерій	США	Україна
Нормативна зрілість	Висока	Висока
Організаційна зрілість	Висока	Середня-висока
Функціональна зрілість	Висока	Середня
Професійна зрілість	Висока	Середня
Легітимаційна зрілість	Висока	Середня-висока
Загальний рівень	Інституційна зрілість	Інституційне становлення та розвиток

Джерело: сформовано автором

Отримані результати свідчать, що юридичні клініки США та України розвиваються відповідно до спільної логіки інституціоналізації, однак перебувають на різних стадіях інституційного розвитку. Американська модель демонструє завершений цикл інституціоналізації та характеризується високими показниками за всіма визначеними критеріями. Український клінічний рух досяг значного прогресу в нормативному та організаційному становленні, проте продовжує

проходити етап професіоналізації, функціональної диференціації та зміцнення суспільної легітимності.

У межах авторської концепції саме рівень інституціональної зрілості виступає інтегральним показником ефективності розвитку юридичних клінік. Запропонована методика дозволяє не лише оцінювати сучасний стан клінічного руху, але й визначати пріоритетні напрями його подальшого вдосконалення, що набуває особливого значення для розвитку юридичних клінік в Україні в умовах модернізації правничої освіти та реформування системи доступу до правосуддя.

4.2. Переваги та недоліки української і американської моделей

Сила американської моделі полягає не в окремих організаційних рішеннях чи нормативних механізмах, а насамперед у її здатності забезпечувати стійке поєднання освітньої, правозахисної та суспільної функцій. Саме така інтеграція дозволила юридичним клінікам вийти за межі допоміжного елемента навчального процесу та набути самостійного значення у структурі правової системи.

Однією з найважливіших переваг американської моделі є високий рівень інституціональної автономії. Юридичні школи самостійно визначають структуру клінічних програм, напрями діяльності, форми організації освітнього процесу та механізми взаємодії з професійним середовищем. Така автономія створює сприятливі умови для впровадження інноваційних освітніх практик та оперативного реагування на нові суспільні виклики.

У працях Д. Нортона підкреслюється, що стійкі інститути здатні ефективно функціонувати саме завдяки поєднанню стабільних правил із достатнім рівнем організаційної гнучкості [137, с. 54-58]. Американські юридичні клініки демонструють успішну реалізацію такого підходу, оскільки зберігають загальні стандарти професійної діяльності, водночас маючи широкі можливості для адаптації до потреб конкретного освітнього середовища.

Наступною перевагою є високий рівень функціональної спеціалізації. У США сформувалася розгалужена система клінік, які працюють у різних сферах

права: від захисту прав людини та імміграційного права до екологічного, податкового, підприємницького та міжнародного права. Така спеціалізація сприяє підвищенню якості правничої допомоги та створює можливості для поглибленої професійної підготовки студентів [145, с. 67-72].

Особливе значення має інтеграція юридичних клінік у систему забезпечення доступу до правосуддя. Американська модель передбачає активну участь клінік у наданні правової допомоги соціально вразливим категоріям населення, захисті прав людини та реалізації програм соціальної підтримки. Завдяки цьому юридичні клініки виконують не лише освітню, але й важливу соціальну місію [148, с. 101-108].

На думку П. М. Рабіновича, ефективність правової системи значною мірою залежить від наявності інституцій, які забезпечують реальну доступність механізмів захисту прав людини [118, с. 221-223]. У цьому аспекті юридичні клініки відіграють важливу роль у забезпеченні реальної доступності правового захисту.

Серед сильних сторін американської моделі слід також відзначити високий рівень професіоналізації клінічної освіти. У більшості юридичних шкіл функціонують окремі клінічні професори, для яких робота у клініках є основним видом академічної діяльності. Це сприяє формуванню спеціалізованих методик навчання, розвитку клінічної науки та підвищенню якості підготовки майбутніх правників.

Важливою перевагою є й тісний зв'язок юридичних клінік із професійною юридичною спільнотою. Через систему стандартів Американської асоціації юристів (АВА) клінічна освіта інтегрована в механізми акредитації юридичних шкіл та професійної підготовки правників [8]. Такий підхід забезпечує узгодженість освітніх програм із потребами юридичної практики.

Суттєвою перевагою американської моделі виступає диверсифікована система фінансування. Поєднання університетської підтримки, грантових програм, благодійних фондів, приватних пожертв та партнерських проєктів створює стабільну ресурсну базу для розвитку клінічного руху. Наявність кількох джерел

фінансування зменшує ризики залежності від окремих суб'єктів та сприяє довгостроковому плануванню діяльності клінік.

У контексті інституціональної теорії важливим показником зрілості інституту виступає його здатність до самовідтворення та розвитку. Як зазначав П. Селзнік, інститути досягають високого рівня розвитку тоді, коли починають формувати власні професійні стандарти, традиції та механізми передачі накопиченого досвіду [136, с. 24-27]. Американський клінічний рух демонструє саме такий тип розвитку.

На окрему увагу заслуговує міжнародний вплив американської моделі. Протягом останніх десятиліть саме США стали одним із головних центрів поширення клінічної юридичної освіти у світі. Значна кількість сучасних клінічних програм у країнах Європи, Азії, Африки та Латинської Америки формувалася під безпосереднім впливом американського досвіду [148, с. 143-147].

У працях С. В. Шевчука наголошується, що успішність правового інституту визначається не лише його внутрішньою ефективністю, але й здатністю впливати на розвиток інших правових систем через поширення правових ідей та практик [126, с. 64-67]. Американська модель юридичних клінік є яскравим прикладом такого впливу.

Проведений аналіз дозволяє виділити кілька системних переваг американської моделі: високий рівень інституціональної автономії, професійне саморегулювання, розвинену функціональну спеціалізацію та інтеграцію у систему доступу до правосуддя. Важливими характеристиками також є професіоналізація клінічної освіти, диверсифіковане фінансування, міжнародне співробітництво та високий рівень суспільної й професійної легітимності.

Сукупність зазначених характеристик свідчить про те, що американська модель юридичних клінік досягла високого рівня інституціональної зрілості та може розглядатися як орієнтир для подальшого вдосконалення національних моделей клінічної юридичної освіти. Водночас її запозичення не повинно мати механічного характеру, оскільки ефективність окремих елементів американської

системи значною мірою обумовлена особливостями правової культури, організації юридичної освіти та функціонування правничої професії у США.

Попри відносно коротку історію розвитку порівняно з американською моделлю, український клінічний рух сформував низку власних особливостей, які можуть розглядатися як його конкурентні переваги. Проведений порівняльно-правовий аналіз свідчить, що українська модель юридичних клінік не є спрощеним відтворенням зарубіжних зразків, а являє собою самостійний результат адаптації ідей клінічної юридичної освіти до національних правових, освітніх та соціальних умов.

Однією з головних переваг української моделі виступає її нормативна визначеність. На відміну від багатьох держав, де діяльність юридичних клінік регулюється переважно локальними або професійними правилами, в Україні сформовано відносно цілісну систему нормативного забезпечення функціонування клінічного руху. Важливу роль у цьому процесі відіграло прийняття Типового положення про юридичну клініку закладу вищої освіти, яке створило єдині організаційні та методичні засади діяльності юридичних клінік [20].

Нормативна визначеність є важливою передумовою стабільності правового інституту та забезпечує його інтеграцію в систему правового регулювання [129, с. 101-104]. Саме завдяки наявності спільних нормативних стандартів українському клінічному руху вдалося уникнути надмірної фрагментації на початкових етапах розвитку.

Важливою перевагою є сформована система координації діяльності юридичних клінік на загальнодержавному рівні. Значний внесок у розвиток клінічного руху здійснює Асоціація юридичних клінік України, яка забезпечує методичну підтримку, сприяє поширенню кращих практик та формуванню єдиних професійних стандартів діяльності [54].

На відміну від більш децентралізованої американської системи, українська модель характеризується вищим рівнем інституційної взаємодії між окремими клініками. Це створює сприятливі умови для реалізації спільних проєктів,

професійного обміну досвідом та вироблення узгоджених підходів до організації клінічної діяльності.

Наступною перевагою виступає соціальна орієнтованість українських юридичних клінік. Від самого початку свого розвитку вони формувалися не лише як інструмент практичної підготовки студентів, але й як механізм надання правничої допомоги соціально вразливим категоріям населення.

Ефективність правової системи визначається не лише якістю нормативного регулювання, але й здатністю забезпечувати реальну доступність правового захисту для людини [118, с. 224-227]. Саме в цьому контексті діяльність українських юридичних клінік набуває особливого значення.

Суттєвою перевагою української моделі є її висока адаптивність до суспільних викликів. За останнє десятиліття юридичні клініки активно реагували на зміни соціального середовища, пов'язані з внутрішнім переміщенням населення, захистом прав ветеранів, військовослужбовців та осіб, які постраждали внаслідок збройної агресії.

Подібна здатність швидко адаптувати напрями діяльності до актуальних потреб суспільства свідчить про наявність значного потенціалу подальшого розвитку клінічного руху. Юридичні клініки стали одним із небагатьох інструментів, які дозволили забезпечити реальне поєднання теоретичної підготовки студентів із практичною діяльністю.

Сучасна правнича освіта повинна орієнтуватися на формування практичних компетентностей та здатності застосовувати право для вирішення конкретних життєвих ситуацій [126, с. 71-74]. Саме клінічна юридична освіта найбільшою мірою відповідає такому підходу.

Важливим досягненням українського клінічного руху є інтеграція освітньої та правопросвітницької діяльності. Значна кількість юридичних клінік реалізує програми правової освіти населення, проводить тренінги, семінари, консультаційні кампанії та інші заходи, спрямовані на підвищення рівня правової культури громадян.

Як зазначає Н. М. Оніщенко, формування правової культури виступає однією з необхідних умов розвитку демократичної правової держави [78, с. 154-156]. У цьому аспекті українські юридичні клініки виконують важливу суспільну функцію, яка виходить за межі освітнього процесу.

Ще однією перевагою є відносно висока інтегрованість юридичних клінік у структуру закладів вищої освіти. У більшості університетів клініки сприймаються як невід'ємний елемент освітнього середовища та важливий компонент професійної підготовки майбутніх правників.

У контексті інституціональної теорії це свідчить про поступове закріплення клінічної освіти як усталеної практики професійної підготовки. Дж. Марч та Й. Олсен підкреслювали, що зрілі інститути формуються тоді, коли відповідні практики починають сприйматися як природна та необхідна складова функціонування соціальної системи [134, с. 738-740]. Саме така тенденція простежується в розвитку українського клінічного руху.

Попри суттєві досягнення у сфері розвитку клінічної юридичної освіти як у США, так і в Україні, діяльність юридичних клінік супроводжується низкою проблем, які впливають на ефективність реалізації їх освітньої, соціальної та правозахисної функцій. Виявлення таких проблем має важливе значення для оцінки рівня інституціонального розвитку клінічного руху та визначення перспектив його подальшого вдосконалення.

У сучасній інституціональній теорії вважається, що жоден соціально-правовий інститут не досягає абсолютної завершеності розвитку. Як зазначав П. Селзнік, навіть зрілі інститути постійно стикаються з викликами, пов'язаними зі змінами суспільного середовища, трансформацією соціальних потреб та необхідністю адаптації до нових умов функціонування [136, с. 24-27]. Саме тому аналіз проблем юридичних клінік повинен охоплювати як інституційно зрілі моделі, так і системи, що перебувають на етапі активного розвитку.

Однією з найбільш поширених проблем є забезпечення балансу між освітньою та соціальною функціями юридичних клінік. У процесі розвитку клінічного руху поступово розширюється обсяг соціально значущих завдань, які

виконують клініки. Це створює ризик зміщення акценту з навчальної діяльності на надання правничої допомоги.

Для американської моделі така проблема проявляється насамперед у діяльності спеціалізованих правозахисних клінік, які беруть участь у складних судових процесах та реалізації масштабних соціальних проєктів [145, с. 97-101]. В окремих випадках виникає необхідність забезпечення належного співвідношення між освітніми цілями та практичними результатами клінічної діяльності.

Для України ця проблема має дещо інший характер. Значна кількість юридичних клінік функціонує в умовах обмежених ресурсів, що нерідко ускладнює одночасне виконання освітніх, правопросвітницьких та консультативних завдань.

Наступною проблемою є недостатній рівень ресурсного забезпечення клінічної діяльності. У США питання фінансування здебільшого вирішується через диверсифіковану систему джерел підтримки, однак навіть провідні юридичні школи стикаються з необхідністю постійного залучення додаткових ресурсів для підтримки спеціалізованих програм [148, с. 158-162].

Для української моделі ресурсне забезпечення залишається одним із найбільш складних питань. Багато юридичних клінік функціонують за умов обмеженого фінансування, недостатнього матеріально-технічного забезпечення та значної залежності від підтримки закладів вищої освіти або міжнародних проєктів.

Серйозним викликом виступає проблема кадрового забезпечення клінічного руху. Американська система значною мірою вирішила це питання шляхом формування окремого інституту клінічних професорів. Водночас навіть у США тривають дискусії щодо професійного статусу клінічних викладачів та їх місця у структурі юридичних шкіл [145, с. 73-76].

В Україні проблема кадрового забезпечення залишається більш відчутною. У більшості випадків керівники юридичних клінік поєднують клінічну діяльність із викладанням навчальних дисциплін, науковою роботою та виконанням адміністративних обов'язків. Це обмежує можливості розвитку спеціалізованих клінічних програм та впровадження інноваційних освітніх методик.

Одним із викликів сучасного етапу розвитку є необхідність адаптації юридичних клінік до цифрової трансформації правничої діяльності. Поширення електронного правосуддя, цифрових державних сервісів та дистанційних форм комунікації потребує перегляду традиційних підходів до організації клінічної роботи.

Розвиток цифрового суспільства вимагає модернізації багатьох правових інститутів та їх пристосування до нових технологічних умов [94, с. 233-236]. Юридичні клініки не є винятком із цього процесу.

Окрему проблему становить забезпечення однаково високих стандартів діяльності юридичних клінік. У США значну роль у цьому процесі відіграє система акредитації юридичних шкіл та професійних стандартів АВА [8]. В Україні функції координації та методичного забезпечення значною мірою здійснює Асоціація юридичних клінік України, однак рівень розвитку окремих клінік може суттєво відрізнятись залежно від ресурсних та кадрових можливостей конкретного закладу вищої освіти.

У контексті післявоєнного розвитку України виникають нові категорії правових проблем, пов'язаних із захистом прав ветеранів, військовослужбовців, внутрішньо переміщених осіб, осіб, які постраждали від воєнних злочинів та руйнування майна. Це обумовлює необхідність перегляду традиційних напрямів діяльності юридичних клінік та розширення їх функціонального потенціалу.

Н. М. Оніщенко пов'язує ефективність правового інституту з його здатністю реагувати на нові суспільні виклики та забезпечувати вирішення актуальних соціальних проблем [78, с. 157-160]. Саме ця вимога сьогодні набуває особливого значення для українського клінічного руху.

Ще однією проблемою є недостатній рівень інтеграції юридичних клінік у ширшу систему надання правничої допомоги. Попри позитивні приклади співпраці із системою безоплатної правничої допомоги, органами місцевого самоврядування та громадськими організаціями, потенціал такої взаємодії далеко не вичерпаний.

Проведений порівняльно-правовий аналіз американської та української моделей юридичних клінік свідчить про наявність значного потенціалу

використання окремих елементів американського досвіду для подальшого розвитку клінічного руху в Україні. Водночас ефективність такого запозичення залежить від здатності забезпечити його адаптацію до особливостей національної правової системи, організації правничої освіти та сучасних суспільних потреб.

У сучасній компаративістиці визнаним є підхід, відповідно до якого успішне правове запозичення передбачає не механічне копіювання іноземних моделей, а творче використання найбільш ефективних інституційних рішень. Як зазначає Д. Норт, результативність інституційних реформ визначається здатністю нових механізмів узгоджуватися з уже сформованими правилами, організаційними структурами та соціальними практиками [137, с. 63-68].

Саме тому американський досвід доцільно розглядати не як модель для прямого відтворення, а як джерело інституційних практик, які можуть бути адаптовані до українських умов.

Одним із найбільш перспективних напрямів імплементації є посилення практикоорієнтованого характеру правничої освіти. Американська клінічна модель переконливо демонструє, що ефективна професійна підготовка майбутніх правників неможлива без безпосередньої участі студентів у вирішенні реальних правових проблем. У зв'язку з цим доцільним видається подальше розширення ролі юридичних клінік у структурі освітніх програм українських закладів вищої освіти.

На думку С. В. Шевчука, сучасна юридична освіта повинна формувати здатність застосовувати право в конкретних життєвих ситуаціях, а не обмежуватися засвоєнням теоретичних знань [126, с. 71-74]. Саме клінічна юридична освіта найбільшою мірою відповідає таким вимогам.

Другим перспективним напрямом є розвиток спеціалізації юридичних клінік. Американська практика свідчить, що функціональна спеціалізація сприяє підвищенню якості правничої допомоги та створює умови для формування поглиблених професійних компетентностей студентів [145, с. 69-73].

Для України найбільш актуальними можуть стати спеціалізовані клініки, діяльність яких буде пов'язана із захистом прав ветеранів, військовослужбовців, внутрішньо переміщених осіб, осіб з інвалідністю, дітей, а також із питаннями

цифрових прав та соціального забезпечення. Подібні напрями безпосередньо відповідають сучасним потребам українського суспільства та викликам післявоєнного відновлення.

Значний інтерес становить американський досвід професіоналізації клінічної освіти. Важливою особливістю американської моделі є наявність спеціально підготовлених клінічних професорів, які поєднують педагогічну діяльність із практичною правничою роботою та спеціалізуються саме на клінічному навчанні [148, с. 121-125].

Для української системи перспективним видається поступове формування професійної спільноти клінічних викладачів, розроблення програм підвищення кваліфікації керівників юридичних клінік та впровадження сучасних методик клінічного викладання.

Окрему увагу слід приділити механізмам співпраці юридичних клінік із професійною правничою спільнотою. У США клінічна освіта тісно пов'язана з діяльністю адвокатури, судових установ, громадських організацій та професійних асоціацій. Подібна взаємодія забезпечує високий рівень практичної спрямованості навчання та сприяє професійній соціалізації студентів.

На думку О. В. Петришин, ефективність функціонування правових інститутів значною мірою залежить від рівня їх інтегрованості у систему суспільних та професійних відносин [87, с. 118-121]. У цьому аспекті розширення співпраці юридичних клінік із адвокатурою, системою безоплатної правничої допомоги, органами місцевого самоврядування та громадськими організаціями може стати важливим чинником розвитку української моделі.

Перспективним напрямом імплементації є використання американського досвіду оцінювання ефективності клінічної діяльності. У провідних юридичних школах США значна увага приділяється оцінюванню не лише освітніх результатів, але й соціального впливу клінічних програм, якості надання правничої допомоги та рівня сформованості професійних компетентностей студентів [145, с. 83-86].

Запровадження подібних підходів в Україні могло б сприяти підвищенню якості клінічної освіти та формуванню більш ефективних механізмів внутрішнього

моніторингу діяльності юридичних клінік. Важливе значення має також досвід диверсифікації джерел фінансування клінічного руху. Повне відтворення американської моделі фінансового забезпечення в українських умовах є малоімовірним, однак окремі її елементи можуть бути успішно використані. Насамперед це стосується активнішого залучення грантових програм, міжнародних освітніх проєктів, благодійних фондів та програм технічної допомоги.

У працях Н. М. Оніщенко підкреслюється, що сучасні правові інститути повинні володіти достатнім рівнем організаційної та ресурсної автономії для забезпечення власного розвитку [78, с. 158-161]. Саме тому диверсифікація джерел підтримки може розглядатися як один із напрямів зміцнення інституційної стійкості юридичних клінік України.

Особливої актуальності набуває досвід міжнародного співробітництва. Американські юридичні клініки активно беруть участь у міжнародних академічних мережах, правозахисних проєктах та спільних освітніх програмах. Для України важливим завданням є поглиблення інтеграції юридичних клінік до європейського освітнього та правового простору, розвиток партнерства з університетами держав-членів Європейського Союзу та участь у міжнародних дослідницьких ініціативах.

У контексті інституціональної теорії важливо підкреслити, що імплементація зарубіжного досвіду повинна відбуватися з урахуванням національної специфіки. Дж. Марч та Й. Олсен наголошували, що ефективність інституційних змін залежить від їх узгодженості з існуючими соціальними структурами та усталеними практиками [134, с. 739-741].

Отже, використання американського досвіду має ґрунтуватися на адаптації найбільш ефективних інституційних механізмів до особливостей національної правової системи.

4.3. Напрями вдосконалення інституціоналізації юридичних клінік в Україні

Однією з ключових передумов подальшого розвитку юридичних клінік в Україні є вдосконалення нормативно-правового забезпечення їх діяльності. Проведений аналіз процесів інституціоналізації клінічного руху засвідчив, що саме нормативна визначеність виступає важливим чинником стабільності правового інституту, забезпечує його легітимність та створює умови для довгострокового розвитку.

Попри наявність нормативної основи функціонування юридичних клінік, сучасна система правового регулювання залишається фрагментарною та не повною мірою відповідає сучасним потребам розвитку клінічної юридичної освіти. Нормативний статус юридичних клінік переважно визначається підзаконними актами та локальними документами закладів вищої освіти, що обмежує можливості їх інституційного розвитку та ускладнює інтеграцію в систему правничої освіти і доступу до правосуддя.

У теорії права нормативна визначеність розглядається як одна з основних ознак сформованого правового інституту. Як зазначає О. В. Петришин, ефективність функціонування правового інституту значною мірою залежить від чіткості його нормативного закріплення та узгодженості відповідних правових механізмів [87, с. 126-129]. Подібної позиції дотримується і Ю. С. Шемшученко, який пов'язує стабільність інституційного розвитку із наявністю системного правового регулювання суспільно значущих відносин [129, с. 112-115].

Результати дослідження дозволяють стверджувати, що подальше вдосконалення нормативно-правового забезпечення юридичних клінік повинно здійснюватися за кількома взаємопов'язаними напрямами.

Першочергового значення набуває питання законодавчого закріплення місця юридичних клінік у системі правничої освіти. На сьогодні юридичні клініки фактично стали невід'ємним елементом практичної підготовки майбутніх

правників, однак їх роль залишається недостатньо відображеною на рівні базового законодавства.

У зв'язку з цим доцільним видається внесення відповідних положень до законодавства про вищу освіту та правничу освіту, які б визначали правовий статус юридичних клінік, закріплювали їх освітнє призначення, встановлювали загальні принципи організації клінічної діяльності, гарантували можливість використання клінічних форм навчання в освітньому процесі.

Другим напрямом удосконалення є нормативне визначення місця юридичних клінік у системі забезпечення доступу до правосуддя.

Проведений аналіз американського досвіду свідчить, що ефективне функціонування юридичних клінік значною мірою залежить від їх інтеграції у ширшу систему надання правничої допомоги. В Україні потенціал такої взаємодії використовується не повною мірою.

Забезпечення доступу до правосуддя потребує залучення широкого кола інституцій, здатних сприяти реалізації прав людини на практиці [118, с. 228-231]. У цьому контексті юридичні клініки можуть розглядатися як важливий елемент інфраструктури правової допомоги населенню. Перспективним видається нормативне врегулювання механізмів співпраці юридичних клінік із системою безоплатної правничої допомоги, органами місцевого самоврядування, судами, центрами надання адміністративних послуг, громадськими правозахисними організаціями.

Окремої уваги потребує питання стандартизації діяльності юридичних клінік. Сучасний рівень розвитку клінічного руху обумовлює необхідність формування єдиних вимог до організації клінічної освіти, якості правничого консультування, професійної підготовки студентів та оцінювання результатів клінічної діяльності.

У працях О. Ф. Скакун наголошується, що ефективність функціонування правового інституту значною мірою залежить від наявності зрозумілих та стабільних стандартів його діяльності [122, с. 421-424]. Саме тому перспективним є розроблення оновлених національних стандартів функціонування юридичних клінік із урахуванням сучасних міжнародних практик.

Значний потенціал має і нормативне закріплення можливостей використання цифрових технологій у діяльності юридичних клінік. Сучасні умови розвитку правничої діяльності обумовлюють необхідність правового врегулювання дистанційного консультування, електронного документообігу, використання цифрових платформ та інших інноваційних форм роботи.

Як зазначає М. В. Савчин, цифровізація правової сфери поступово трансформує механізми реалізації багатьох правових інститутів, що потребує відповідного нормативного реагування [94, с. 236-239]. Юридичні клініки повинні бути інтегровані в ці процеси на рівні правового регулювання.

У межах авторської концепції інституціоналізації вдосконалення нормативно-правового забезпечення юридичних клінік повинно здійснюватися на засадах системності, правової визначеності та інституційної автономії. Йдеться не про надмірне нормативне регулювання клінічної діяльності, а про створення правових умов для її стабільного розвитку та ефективної реалізації освітньої, соціальної і правозахисної функцій.

Ефективність функціонування юридичних клінік значною мірою залежить не лише від якості нормативно-правового регулювання, але й від рівня розвитку організаційної інфраструктури, яка забезпечує їх діяльність. Проведене дослідження засвідчило, що одним із важливих чинників інституціональної зрілості юридичних клінік є наявність стабільних організаційних механізмів координації, професійної взаємодії, обміну досвідом та ресурсної підтримки. Саме тому подальший розвиток клінічного руху в Україні потребує вдосконалення його організаційної основи.

У сучасній інституціональній теорії організаційна інфраструктура розглядається як необхідна умова стабільного функціонування будь-якого соціального інституту. Як зазначав П. Селзнік, інститути досягають зрілості лише тоді, коли створюють власну систему організаційних зв'язків, здатну забезпечувати відтворення основних цінностей та практик незалежно від окремих учасників процесу [136, с. 25-27].

Результати проведеного порівняльного аналізу свідчать, що американська модель юридичних клінік значною мірою спирається на розвинену систему професійних та організаційних зв'язків між університетами, професійними асоціаціями, правозахисними організаціями, судами та іншими суб'єктами правничої діяльності. В Україні відповідна інфраструктура перебуває на стадії активного розвитку, однак її потенціал використовується не повною мірою.

Одним із пріоритетних напрямів удосконалення організаційної інфраструктури є подальше зміцнення мережевої взаємодії між юридичними клініками.

Важливу роль у цьому процесі вже сьогодні відіграє Асоціація юридичних клінік України, яка забезпечує координацію діяльності клінічного руху, сприяє впровадженню єдиних стандартів роботи та підтримує професійні комунікації між юридичними клініками [54]. Водночас сучасні виклики потребують розширення функціональних можливостей такої взаємодії. Тому доцільним є створення постійно діючих тематичних платформ співробітництва юридичних клінік за окремими напрямами діяльності.

Подібні мережі могли б об'єднувати клініки, які спеціалізуються на питаннях соціального захисту, захисту прав ветеранів, сімейного права, захисту прав дітей, цифрових прав або інших актуальних напрямів правничої діяльності.

Наступним напрямом розвитку виступає формування регіональних центрів підтримки клінічного руху. Проведений аналіз показав, що рівень розвитку юридичних клінік в окремих регіонах України може істотно відрізнятись залежно від ресурсного забезпечення, кадрового потенціалу та рівня підтримки з боку закладів вищої освіти. Створення регіональних координаційних центрів сприяло б поширенню кращих практик, організації спільних освітніх заходів та підвищенню якості клінічної діяльності.

Розвиток сучасних правових інститутів потребує формування багаторівневих механізмів координації, які поєднують загальнонаціональні та локальні форми організації діяльності [78, с. 160-163]. Саме такий підхід може бути ефективним і для подальшого розвитку юридичних клінік.

Важливим елементом організаційної інфраструктури повинна стати система стратегічного партнерства. Йдеться про розширення співпраці юридичних клінік із адвокатурою, органами місцевого самоврядування, судами, системою безоплатної правничої допомоги, правозахисними організаціями, міжнародними фондами та проектами, професійними об'єднаннями правників. Подібна взаємодія дозволить не лише підвищити якість практичної підготовки студентів, але й розширити можливості юридичних клінік щодо виконання їх соціальної та правозахисної місії.

Особливого значення набуває формування сучасного цифрового середовища діяльності юридичних клінік. Сучасні тенденції цифровізації правничої діяльності обумовлюють необхідність створення єдиного інформаційного середовища для юридичних клінік. М. В. Савчин зазначає, що цифрова трансформація поступово стає одним із визначальних чинників модернізації сучасних правових інститутів [94, с. 237-240]. Тому розвиток цифрової інфраструктури повинен розглядатися як стратегічний напрям подальшої інституціоналізації юридичних клінік.

Важливим завданням є створення системи обміну професійним досвідом та поширення інноваційних практик клінічної діяльності. У цьому контексті доцільним є проведення регулярних національних форумів юридичних клінік, спеціалізованих тренінгів, шкіл клінічної освіти та науково-практичних конференцій. Розвиток правового інституту значною мірою залежить від його здатності накопичувати та передавати професійний досвід між поколіннями учасників відповідних правовідносин [87, с. 129-132]. Саме тому механізми професійної комунікації повинні стати одним із пріоритетів розвитку клінічного руху.

У межах авторської концепції інституціоналізації розвиток організаційної інфраструктури юридичних клінік доцільно розглядати як процес формування єдиного професійного середовища, що забезпечує взаємодію освітніх, правозахисних та громадських компонентів клінічної діяльності.

Подальший розвиток клінічного руху в Україні потребує переходу від моделі функціонування окремих юридичних клінік до моделі інтегрованої професійної мережі, здатної забезпечувати координацію діяльності, обмін ресурсами,

підтримку інновацій та формування єдиних стандартів якості. Саме розвиток організаційної інфраструктури створює необхідні передумови для підвищення рівня інституціональної зрілості юридичних клінік та зміцнення їх ролі у системі правничої освіти і доступу до правосуддя.

Одним із ключових напрямів подальшого вдосконалення інституціоналізації юридичних клінік в Україні є підвищення рівня їх професіоналізації. Проведене дослідження засвідчило, що ефективність клінічної юридичної освіти залежить не лише від нормативно-правового регулювання чи організаційної структури клінічного руху, але й від якості професійного середовища, у межах якого здійснюється підготовка майбутніх правників. Саме тому професіоналізація юридичних клінік повинна розглядатися як стратегічний напрям їх подальшого розвитку.

У сучасній інституціональній теорії рівень професіоналізації виступає одним із критеріїв зрілості соціального інституту. П. Селзнік зазначає, що інститути досягають стійкого розвитку лише за умови формування власних професійних стандартів, механізмів відтворення професійної культури та системи підготовки фахівців [136, с. 24-27]. З цієї точки зору професіоналізація юридичних клінік означає не лише підвищення якості освітнього процесу, але й зміцнення їх статусу як самостійного правового інституту.

Результати проведеного порівняльного аналізу свідчать, що однією з важливих переваг американської моделі є існування сформованої професійної спільноти клінічних викладачів. У юридичних школах США клінічна освіта давно перестала бути допоміжним елементом навчального процесу і перетворилася на окремий напрям академічної діяльності. Клінічні професори здійснюють викладацьку, методичну, дослідницьку та практичну роботу, формуючи специфічну професійну культуру клінічного навчання [145, с. 72-76].

В Україні процес професіоналізації юридичних клінік триває. Значна частина керівників клінік успішно поєднує викладацьку діяльність із практичною правничою роботою, однак спеціалізована система підготовки клінічних

викладачів фактично відсутня. Це обмежує можливості впровадження сучасних методик клінічної освіти та ускладнює поширення інноваційних форм навчання.

У зв'язку з цим одним із пріоритетних завдань є формування національної системи підготовки та підвищення кваліфікації керівників юридичних клінік. З огляду на це доцільним видається впровадження спеціалізованих програм професійного розвитку, які охоплювали б методику клінічного навчання, організацію правничого консультування, юридичну етику, психологію роботи з клієнтами, технології медіації, цифрові інструменти правничої діяльності, управління клінічними проектами.

На думку С. В. Шевчука, якість сучасної правничої освіти визначається не лише змістом навчальних програм, але й здатністю викладача формувати практичні професійні компетентності майбутнього правника [126, с. 73-76]. Саме тому розвиток кадрового потенціалу юридичних клінік повинен розглядатися як ширший напрям, що охоплює не лише підготовку керівників клінік, а й формування професійної спільноти клінічних викладачів.

Важливим напрямом професіоналізації є вдосконалення стандартів клінічної освіти. Сучасний рівень розвитку юридичних клінік потребує формування єдиних підходів до визначення результатів навчання, оцінювання професійних компетентностей студентів та організації практичної діяльності. Такі стандарти повинні враховувати не лише академічні вимоги, але й особливості реальної правничої практики.

О. Ф. Скакун наголошує, що ефективність будь-якого правового інституту значною мірою залежить від чіткості професійних стандартів та механізмів їх реалізації [122, с. 423-425]. У контексті клінічної освіти це означає необхідність вироблення спільних критеріїв якості діяльності юридичних клінік.

Наступним напрямом є розвиток системи оцінювання професійних результатів клінічної діяльності.

Традиційні форми контролю знань не завжди дозволяють об'єктивно оцінити рівень сформованості практичних компетентностей студентів. У зв'язку з цим перспективним є використання комплексних механізмів оцінювання, які

враховують якість консультивання клієнтів, рівень юридичного аналізу, навички правничого письма, здатність працювати в команді, дотримання професійної етики, ефективність комунікації з клієнтами.

Подібний підхід відповідає сучасним тенденціям розвитку компетентнісної моделі правничої освіти та дозволяє забезпечити більш тісний зв'язок між навчальним процесом і майбутньою професійною діяльністю.

Особливого значення набуває формування професійної культури клінічного руху. Професіоналізація правової діяльності передбачає не лише набуття спеціальних знань, але й засвоєння цінностей правової держави, принципів верховенства права та поваги до прав людини [129, с. 115-118]. Юридичні клініки мають унікальні можливості для формування таких професійних орієнтирів через безпосередню роботу студентів із реальними правовими проблемами.

У цьому контексті важливою складовою професіоналізації виступає розвиток клінічної етики. Робота з клієнтами, які потребують правничої допомоги, формує у студентів навички відповідального ставлення до професійних обов'язків, конфіденційності, добросовісності та дотримання стандартів правничої професії.

Значний потенціал має і розвиток наукової складової клінічної діяльності. Сучасні юридичні клініки можуть виступати не лише освітніми та консультативними центрами, але й осередками прикладних правових досліджень. Аналіз типових правових проблем, вивчення практики застосування законодавства та підготовка аналітичних матеріалів сприяють підвищенню якості як освітньої, так і правозахисної діяльності.

У межах авторської концепції інституціоналізації професіоналізація юридичних клінік повинна охоплювати кадровий, освітній, етичний та науковий компоненти. Лише комплексний розвиток цих складових здатний забезпечити подальше зміцнення клінічного руху та підвищення його ролі у системі правничої освіти.

Одним із найбільш перспективних напрямів подальшої інституціоналізації юридичних клінік в Україні є розширення їх ролі у системі забезпечення доступу до правосуддя. Проведене дослідження засвідчило, що сучасні юридичні клініки

вже давно вийшли за межі виключно освітньої діяльності та поступово перетворюються на важливих учасників механізму реалізації права людини на правничу допомогу. У зв'язку з цим актуалізується питання переосмислення їх місця в системі правових інститутів та визначення нових напрямів їх участі у забезпеченні доступності правосуддя.

У сучасній правовій доктрині доступ до правосуддя розглядається як необхідна умова реалізації принципу верховенства права та ефективного захисту прав людини [126, с. 77-81; 118, с. 230-233].

У цьому контексті юридичні клініки виконують важливу соціальну місію, забезпечуючи можливість отримання первинної правничої допомоги особами, які через соціальні, економічні або територіальні чинники мають обмежений доступ до професійних правничих послуг.

Результати проведеного порівняльного аналізу свідчать, що в США юридичні клініки вже давно інтегровані до ширшої системи забезпечення доступу до правосуддя. Вони активно співпрацюють із судами, правозахисними організаціями, адвокатурою та іншими інституціями, беручи участь у вирішенні соціально значущих правових проблем [148, с. 108-114].

Українська модель поки що зберігає переважно освітню спрямованість, однак сучасні суспільні виклики створюють передумови для поступового розширення функціонального потенціалу юридичних клінік.

Особливого значення це питання набуло в умовах повномасштабної війни та післявоєнного відновлення України. Значна кількість громадян стикається зі складними правовими проблемами, пов'язаними із захистом соціальних прав, отриманням компенсацій, відновленням документів, оформленням статусу внутрішньо переміщених осіб, реалізацією прав ветеранів та членів їх сімей.

У цих умовах юридичні клініки можуть виступати важливим інструментом розширення доступу населення до правничої допомоги.

Одним із перспективних напрямів є посилення співпраці юридичних клінік із системою безоплатної правничої допомоги.

На сьогодні така взаємодія вже існує, однак її масштаби залишаються недостатніми. Більш тісна координація діяльності дозволила б забезпечити ефективніше перенаправлення клієнтів, підвищити якість консультування та розширити можливості практичної підготовки студентів.

Сучасна система забезпечення прав людини повинна функціонувати як комплекс взаємопов'язаних інституцій, кожна з яких виконує власну роль у механізмі правового захисту [129, с. 118-121]. Юридичні клініки можуть стати важливою складовою такого механізму.

Перспективним напрямом розвитку є також розширення участі юридичних клінік у правопросвітницькій діяльності. Підвищення рівня правової культури населення безпосередньо впливає на доступність правосуддя, оскільки дозволяє громадянам більш ефективно реалізовувати свої права та використовувати передбачені законом механізми захисту. Як підкреслює Н. М. Оніщенко, правова культура виступає необхідною передумовою функціонування демократичної правової держави [78, с. 161-164]. У цьому аспекті юридичні клініки можуть відігравати роль осередків правової освіти громадян, особливо в територіальних громадах та серед соціально вразливих груп населення.

Окремого значення набуває розвиток цифрових форм забезпечення доступу до правосуддя. Поширення електронного урядування, цифрових сервісів та дистанційних засобів комунікації створює нові можливості для діяльності юридичних клінік. Впровадження онлайн-консультування, дистанційних правопросвітницьких заходів та цифрових платформ взаємодії з клієнтами дозволить значно розширити коло осіб, які можуть отримати правничу допомогу.

М. В. Савчин стверджує, що цифровізація правової сфери є одним із ключових напрямів модернізації механізмів реалізації прав людини у XXI столітті [94, с. 240-243]. Саме тому юридичні клініки повинні активно інтегруватися у процеси цифрової трансформації правничої діяльності.

Важливим напрямом розвитку є також поглиблення співпраці юридичних клінік із територіальними громадами. У багатьох випадках саме місцевий рівень є найбільш наближеним до громадян та їх повсякденних правових потреб.

Організація виїзних консультацій, правопросвітницьких заходів та спільних проєктів із органами місцевого самоврядування сприятиме підвищенню доступності правничої допомоги для населення.

У працях О. Ф. Скакун підкреслюється, що ефективність правових інститутів визначається їх здатністю забезпечувати реальний зв'язок між правовими нормами та повсякденними потребами людини [122, с. 425-428]. Саме юридичні клініки можуть виступати одним із механізмів такого зв'язку.

У межах авторської концепції інституціоналізації юридичні клініки доцільно розглядати як допоміжний, але соціально значущий елемент системи забезпечення доступу до правосуддя. Їх діяльність не повинна підміняти функції адвокатури, судової системи чи органів безоплатної правничої допомоги. Натомість юридичні клініки здатні ефективно доповнювати існуючі механізми правового захисту, забезпечуючи первинний рівень правничої підтримки, правопросвітництва та правового консультування.

Подальше розширення ролі юридичних клінік у системі доступу до правосуддя є закономірним етапом їх інституціонального розвитку. Посилення взаємодії із системою безоплатної правничої допомоги, використання цифрових технологій, розвиток співпраці з територіальними громадами та розширення правопросвітницької діяльності створюють передумови для зміцнення соціальної значущості юридичних клінік та підвищення їх внеску у забезпечення прав людини в Україні.

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що подальший розвиток юридичних клінік в Україні повинен здійснюватися не шляхом фрагментарного вдосконалення окремих напрямів їх діяльності, а в межах цілісної концепції інституціонального розвитку. Йдеться про необхідність переходу від сприйняття юридичної клініки переважно як навчально-практичного підрозділу закладу вищої освіти до її розуміння як самостійного соціально-правового інституту, що поєднує освітню, правозахисну, правопросвітницьку, соціальну та інтеграційну функції.

Авторська концепція подальшого розвитку юридичних клінік в Україні ґрунтується на результатах порівняльно-правового аналізу української та

американської моделі, положеннях сучасної інституціональної теорії, а також на висновку про те, що юридичні клініки є не лише інструментом практичної підготовки майбутніх правників, але й важливим елементом механізму забезпечення доступу до правосуддя.

У межах цієї концепції юридичну клініку пропонується розглядати як багатофункціональний інститут, який реалізує кілька взаємопов'язаних напрямів діяльності: забезпечує практичну підготовку здобувачів правничої освіти; сприяє реалізації права людини на правничу допомогу; формує правову культуру населення; підтримує соціально вразливі категорії громадян; інтегрує заклад вищої освіти у правове життя громади.

Першим елементом авторської концепції є нормативна модернізація юридичних клінік. Вона передбачає не надмірне зарегулювання їх діяльності, а створення чітких правових умов для стабільного функціонування. Доцільним є закріплення юридичних клінік у законодавстві про вищу та правничу освіту як обов'язкового або рекомендованого елемента практичної підготовки правників. Таке закріплення має поєднувати єдині базові стандарти діяльності з достатнім рівнем автономії закладів вищої освіти.

Другим елементом є організаційна диференціація клінічного руху. Українська модель не повинна механічно копіювати американську систему численних спеціалізованих клінік, однак поступове формування профільних напрямів діяльності є необхідним. Особливо перспективними є клініки або клінічні програми, орієнтовані на захист прав ветеранів, військовослужбовців, внутрішньо переміщених осіб, дітей, осіб з інвалідністю, а також на питання соціального забезпечення, цифрових прав, відновлення документів і компенсації шкоди, завданої збройною агресією.

Третім елементом концепції є професіоналізація клінічної освіти. Юридична клініка не може ефективно функціонувати лише на ентузіазмі окремих викладачів чи студентів. Необхідним є формування професійної спільноти клінічних викладачів, розроблення програм підвищення кваліфікації керівників клінік, запровадження методик клінічного навчання та створення системи оцінювання

практичних компетентностей студентів. Саме професіоналізація є тією умовою, яка дозволяє перетворити клінічну діяльність із допоміжної форми навчання на повноцінний компонент правничої освіти.

Четвертим елементом є посилення соціальної ролі юридичних клінік. В умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення України потреба населення у доступній правничій допомозі істотно зростає. Юридичні клініки можуть стати важливим первинним рівнем правової підтримки, особливо для осіб, які не мають достатніх ресурсів для звернення до професійних юридичних послуг. При цьому їх діяльність не повинна підміняти адвокатуру чи систему безоплатної правничої допомоги, а має доповнювати їх через консультування, правопросвітництво, перенаправлення клієнтів і супровід нескладних правових питань.

П'ятим елементом є цифрова трансформація юридичних клінік. Сучасна правнича діяльність дедалі більше переходить у цифрове середовище, що потребує відповідної адаптації клінічної освіти. Перспективним є створення онлайн-платформ юридичних клінік, розвиток дистанційного консультування, електронного документообігу, цифрових баз типових правових питань та інтерактивних правопросвітницьких матеріалів. Це дозволить розширити доступ до правничої допомоги для мешканців віддалених територіальних громад та осіб, які не можуть особисто звернутися до юридичної клініки.

Шостим елементом авторської концепції є партнерська інтеграція юридичних клінік. Їх подальший розвиток повинен відбуватися через системну співпрацю із закладами вищої освіти, органами місцевого самоврядування, системою безоплатної правничої допомоги, адвокатурою, судами, громадськими організаціями та міжнародними партнерами. Така модель дозволить юридичним клінікам не ізолюватися в межах університету, а стати активними учасниками правового життя громади.

Сьомим елементом є європейська інтеграція клінічного руху. Подальший розвиток юридичних клінік в Україні має відбуватися з урахуванням європейських стандартів правничої освіти, доступу до правосуддя та захисту прав людини. Участь українських юридичних клінік у міжнародних освітніх мережах, спільних

дослідницьких проєктах та програмах академічної мобільності сприятиме підвищенню якості клінічної освіти та інтеграції України до європейського правового простору.

Узагальнюючи зазначене, авторська концепція подальшого розвитку юридичних клінік в Україні може бути представлена як модель поступового переходу від навчально-консультативної юридичної клініки до багатофункціонального соціально-правового інституту. Такий інститут повинен поєднувати практичну підготовку студентів, первинну правничу допомогу, правопросвітництво, соціальну підтримку, цифрові сервіси та партнерську взаємодію з іншими суб'єктами правового захисту.

Наукове значення запропонованої концепції полягає в тому, що вона дозволяє розглядати юридичні клініки не як периферійне явище правничої освіти, а як важливий інституційний механізм модернізації юридичної професії, підвищення правової культури суспільства та забезпечення доступу до правосуддя.

Практичне значення цієї концепції полягає у можливості її використання для оновлення нормативного регулювання діяльності юридичних клінік, удосконалення освітніх програм за спеціальністю 081 «Право», розвитку системи підготовки клінічних викладачів, створення спеціалізованих клінічних програм та посилення взаємодії юридичних клінік із громадами.

У підсумку подальший розвиток юридичних клінік в Україні доцільно пов'язувати з їх переходом до вищого рівня інституціональної зрілості. Такий перехід можливий за умови одночасного вдосконалення нормативної бази, організаційної інфраструктури, професійних стандартів, соціальної функції та цифрових інструментів діяльності. Саме в такій моделі юридичні клініки здатні стати не лише важливим елементом правничої освіти, але й дієвим інститутом правової підтримки людини, громади та держави в умовах сучасних трансформацій.

Висновки до розділу 4

Проведений у четвертому розділі порівняльно-правовий аналіз моделей юридичних клінік США та України дозволив виявити закономірності їх інституціонального розвитку, визначити спільні та відмінні риси функціонування, оцінити рівень інституціональної зрілості клінічного руху в обох державах, а також сформулювати авторські пропозиції щодо подальшого вдосконалення юридичних клінік в Україні.

Встановлено, що інституціоналізація юридичних клінік у США та Україні відбувалася в різних соціально-правових умовах, що зумовило відмінності в темпах, механізмах і результатах їх розвитку. Американська модель формувалася поступово протягом більш ніж століття та пройшла повний цикл інституціонального становлення – від експериментальної освітньої практики до повноцінного соціально-правового інституту, інтегрованого у систему правничої освіти та забезпечення доступу до правосуддя. Українська модель має значно коротшу історію розвитку, однак за відносно невеликий проміжок часу змогла пройти основні етапи нормативного та організаційного становлення, сформувавши власну систему клінічної юридичної освіти.

Порівняння нормативних моделей засвідчило, що американська система характеризується переважанням професійного саморегулювання та значною роллю Американської асоціації юристів у формуванні стандартів клінічної освіти. Натомість для України більш характерною є модель нормативного закріплення діяльності юридичних клінік через акти органів державної влади та документи Асоціації юридичних клінік України. Обидва підходи забезпечують належний рівень легітимності клінічного руху, хоча використовують різні механізми нормативного впливу.

Дослідження організаційних механізмів функціонування юридичних клінік показало, що американська модель вирізняється високим рівнем спеціалізації, професіоналізації та ресурсної автономії. В Україні сформувалася більш уніфікована система організації клінічної діяльності, орієнтована на забезпечення

базових освітніх та соціальних функцій. Водночас український клінічний рух демонструє значний потенціал до подальшої диференціації та розвитку спеціалізованих напрямів діяльності.

Встановлено, що юридичні клініки в обох державах виконують спільні базові функції - освітню, правопросвітницьку, соціальну та правозахисну. Разом із тим американська модель характеризується вищим рівнем функціональної диференціації та активнішою участю у забезпеченні доступу до правосуддя, реалізації правозахисних проєктів і стратегічному представництві суспільних інтересів. Українська модель зберігає домінування освітньої функції, поступово розширюючи свою соціально-правову складову.

На підставі розробленої авторської методики здійснено порівняння рівнів інституціональної зрілості юридичних клінік США та України за критеріями нормативної, організаційної, функціональної, професійної та легітимаційної зрілості. Встановлено, що американський клінічний рух досяг високого рівня інституціональної зрілості та характеризується завершеністю основних процесів інституціоналізації. Українська модель перебуває на стадії сформованого, але такого, що продовжує активно розвиватися, правового інституту, який демонструє позитивну динаміку розвитку за всіма визначеними критеріями.

У результаті аналізу переваг і недоліків досліджуваних моделей встановлено, що сильними сторонами американської системи є високий рівень професіоналізації клінічної освіти, функціональна спеціалізація, диверсифіковане фінансування, тісний зв'язок із правничою професією та інтеграція у механізми забезпечення доступу до правосуддя. Перевагами української моделі виступають нормативна визначеність, розвинена система координації клінічного руху, висока соціальна орієнтованість, адаптивність до суспільних викликів та активна правопросвітницька діяльність.

З'ясовано, що основними проблемами функціонування юридичних клінік на сучасному етапі є недостатній рівень ресурсного забезпечення, потреба у професіоналізації клінічної освіти, необхідність удосконалення механізмів оцінювання результатів діяльності, нерівномірність розвитку окремих клінік та

потреба адаптації до нових соціальних і технологічних викликів. Для України додаткового значення набувають проблеми, пов'язані з післявоєнним відновленням держави та зростанням попиту на правничу допомогу з боку соціально вразливих категорій населення.

Доведено, що використання американського досвіду повинно здійснюватися не шляхом механічного копіювання окремих організаційних моделей, а через адаптацію найбільш ефективних інституційних механізмів до особливостей української правової системи. Найбільший потенціал для імплементації мають професіоналізація клінічного викладання, розвиток спеціалізованих клінічних програм, удосконалення системи оцінювання діяльності юридичних клінік, розширення співпраці з правничою спільнотою та диверсифікація джерел фінансування.

Обґрунтовано, що подальше вдосконалення інституціоналізації юридичних клінік в Україні повинно здійснюватися за такими основними напрямками: модернізація нормативно-правового забезпечення, розвиток організаційної інфраструктури клінічного руху, підвищення рівня професіоналізації клінічної освіти, посилення ролі юридичних клінік у системі доступу до правосуддя та розширення партнерської взаємодії з іншими суб'єктами правничої діяльності.

У результаті дослідження сформульовано авторську концепцію подальшого розвитку юридичних клінік в Україні, відповідно до якої юридичні клініки розглядаються як багатофункціональний соціально-правовий інститут, що поєднує освітню, правозахисну, правопросвітницьку та соціальну функції. Запропонована концепція передбачає поступовий перехід від моделі навчально-консультативного підрозділу закладу вищої освіти до моделі інституційно зрілої юридичної клініки, інтегрованої у систему правничої освіти, доступу до правосуддя та розвитку громадянського суспільства.

Отже, проведений порівняльно-правовий аналіз підтвердив, що подальший розвиток юридичних клінік в Україні доцільно пов'язувати із комплексним удосконаленням нормативних, організаційних, професійних та соціально-правових засад їх діяльності. Реалізація запропонованих у дослідженні підходів сприятиме

підвищенню рівня інституціональної зрілості юридичних клінік та зміцненню їх ролі у процесах модернізації правничої освіти, забезпечення доступу до правосуддя та розвитку правової держави в Україні.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове вирішення наукового завдання, яке полягає у комплексному дослідженні процесів інституціоналізації юридичних клінік у США та Україні, визначенні закономірностей їх становлення і розвитку, виявленні особливостей функціонування, проведенні порівняльно-правового аналізу відповідних моделей та розробленні авторської концепції подальшого розвитку юридичних клінік в Україні.

За результатами проведеного дослідження сформульовано такі висновки.

1. Встановлено, що юридична клініка є складним соціально-правовим утворенням, яке поєднує ознаки освітнього, правозахисного та громадського інституту. У процесі історичного розвитку юридичні клініки трансформувалися від допоміжної форми практичної підготовки студентів до самостійного інституту правничої освіти та механізму забезпечення доступу до правосуддя. Теоретичною основою такого підходу виступають положення інституціональної теорії, розроблені Д. Нортон, П. Бергером, Т. Лукманом, Дж. Марчем, Й. Олсеном, В. Скоттом та іншими дослідниками, відповідно до яких формування стійких соціальних практик супроводжується їх нормативним закріпленням, організаційним оформленням, професіоналізацією та суспільною легітимацією.

2. Обґрунтовано доцільність застосування інституціонального підходу до дослідження юридичних клінік. Інституціоналізація юридичних клінік визначена як тривалий процес формування та закріплення системи правових норм, організаційних структур, професійних практик і соціальних механізмів, які забезпечують стабільне функціонування клінічної юридичної освіти та її інтеграцію у правову систему суспільства.

3. Визначено основні критерії інституціональної зрілості юридичних клінік, до яких віднесено нормативну визначеність, організаційну сталість, функціональну автономність, професіоналізацію діяльності, соціальну легітимність та інтегрованість у систему правничої освіти й механізми

забезпечення доступу до правосуддя. На основі зазначених критеріїв розроблено авторський підхід до оцінювання рівня інституціональної зрілості юридичних клінік.

4. Доведено, що становлення юридичних клінік в Україні відбувалося під впливом демократичних трансформацій правової системи, реформування юридичної освіти та пошуку нових форм забезпечення практичної підготовки майбутніх правників. Встановлено, що процес інституціоналізації українського клінічного руху пройшов кілька послідовних етапів: виникнення передумов формування юридичних клінік; становлення перших клінік; організаційне оформлення клінічного руху; нормативне закріплення юридичних клінік у системі правничої освіти; етап сучасної інституціональної модернізації.

5. З'ясовано, що сучасна модель юридичних клінік України характеризується сформованою нормативною базою, наявністю загальнонаціональної мережі юридичних клінік, координаційною роллю Асоціації юридичних клінік України, інтегрованістю у систему правничої освіти та поступовим розширенням соціально-правових функцій. Водночас подальший розвиток юридичних клінік потребує вдосконалення механізмів фінансування, професіоналізації клінічного викладання та розширення спеціалізації окремих напрямів діяльності.

6. Встановлено, що юридичні клініки США сформувалися як результат тривалого розвитку клінічної юридичної освіти, руху за доступ до правосуддя та діяльності професійної правничої спільноти. Вирішальне значення для інституціоналізації американських юридичних клінік мали реформи правничої освіти, діяльність Американської асоціації юристів (АВА), поширення концепції *experiential learning* та розвиток програм безоплатної правової допомоги.

7. Визначено, що сучасна американська модель юридичних клінік характеризується високим рівнем інституціональної зрілості, функціональною спеціалізацією, професіоналізацією клінічної діяльності, різноманітністю організаційних моделей та тісним зв'язком із системою забезпечення доступу до

правосуддя. Юридичні клініки США виконують не лише освітню, але й вагому соціальну, правозахисну та дослідницьку функції.

8. За результатами порівняльно-правового аналізу встановлено, що українська та американська моделі юридичних клінік мають спільну функціональну основу, однак відрізняються рівнем інституціонального розвитку, механізмами нормативного регулювання, ступенем професіоналізації, рівнем ресурсного забезпечення та масштабами участі у забезпеченні доступу до правосуддя. Американська модель демонструє більш високий рівень інституціональної зрілості, тоді як українська модель перебуває на етапі активного розвитку та структурного вдосконалення.

9. Виявлено сильні сторони американської моделі юридичних клінік, до яких належать високий рівень спеціалізації, розвинена система підготовки клінічних викладачів, диверсифіковані джерела фінансування, сталі механізми співпраці з професійною правничою спільнотою та активна участь у реалізації права на доступ до правосуддя. Водночас встановлено, що пряме запозичення окремих елементів американської моделі без урахування особливостей української правової системи є недоцільним.

10. Доведено, що перспективними напрямками адаптації американського досвіду в Україні є розвиток спеціалізованих юридичних клінік, підвищення рівня професіоналізації клінічного викладання, удосконалення системи оцінювання результатів діяльності юридичних клінік, розширення партнерської взаємодії із судами, адвокатурою та системою безоплатної правничої допомоги, а також впровадження сучасних цифрових форм надання правничих послуг.

11. Розроблено авторську модель оцінювання рівня інституціональної зрілості юридичних клінік, яка базується на сукупності нормативних, організаційних, функціональних, професійних та легітимаційних критеріїв. Застосування запропонованої моделі дозволило встановити, що юридичні клініки США перебувають на високому рівні інституціональної зрілості, тоді як український клінічний рух демонструє ознаки сформованого інституту, який продовжує процес подальшої інституціоналізації.

12. Сформульовано авторську концепцію подальшого розвитку юридичних клінік в Україні, відповідно до якої юридичні клініки пропонується розглядати як багатофункціональний соціально-правовий інститут, що поєднує освітню, правозахисну, правопросвітницьку, соціальну та інтеграційну функції. Концепція передбачає модернізацію нормативного регулювання, розвиток організаційної інфраструктури клінічного руху, професіоналізацію клінічної освіти, розширення участі юридичних клінік у забезпеченні доступу до правосуддя та їх інтеграцію у процеси цифрової трансформації правової системи.

13. Обґрунтовано, що в умовах сучасних суспільно-правових трансформацій, євроінтеграційних процесів та післявоєнного відновлення України юридичні клініки здатні відігравати значно ширшу роль, ніж традиційний інструмент практичної підготовки студентів. Вони можуть виступати важливим елементом механізму забезпечення прав людини, правопросвітницької діяльності, підтримки соціально вразливих категорій населення та розвитку правової культури суспільства.

Отже, результати проведеного дослідження підтверджують, що подальший розвиток юридичних клінік в Україні доцільно пов'язувати з поглибленням процесів їх інституціоналізації, підвищенням рівня інституціональної зрілості та використанням найбільш ефективних елементів зарубіжного досвіду з урахуванням особливостей національної правової системи. Реалізація запропонованих у дисертації підходів сприятиме модернізації правничої освіти, підвищенню ефективності механізмів доступу до правосуддя та зміцненню інституційних засад правової держави в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Авер'янов В. Б. Теорія держави і права : підручник. К. : Юрінком Інтер, 2014. 576 с.
2. Амджадін Л. М. Юридичні клініки в Україні: сучасний стан, діяльність та перспективи розвитку (за даними дослідження) [Текст] / Л. М. Амджадін ; Благод. фонд «Інтелект. перспектива». - К. : [б. в.], 2008. - 189 с.
3. Асоціація юридичних клінік України. Стандарти діяльності юридичних клінік України. Київ, 2014. URL: <https://legalclinics.in.ua>
4. Асоціація юридичних клінік України. Реєстр юридичних клінік України 2023. URL: <https://legalclinics.in.ua/biblioteka/>
5. Асоціація юридичних клінік України. Стандарти діяльності юридичних клінік України (редакція 2024 р.). URL: <https://legalclinics.in.ua/standarty-diyalnosti-yurydychnyh-klinik-ukrayiny-redaktsiya-2024-r/>
6. Бежевець А. М. Роль та місце юридичної клініки в сучасній системі безоплатної правової допомоги в Україні. Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса. 2023. № 1 (1). С. 14-21. URL: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2023.1.1.2>
7. Безклубий І. А. Правова відповідальність: теоретичні підходи. *Соціологія права*. 2011. № 2. С. 45-49.
8. Бігун В. С. Юридична професія та освіта. Досвід США у порівняльній перспективі / В.С. Бігун. К. : Юстініан, 2006. 272 с.
9. Білик Т. О. Юридична клініка в системі юридичної освіти України: становлення та розвиток. *Право і суспільство*. 2014. № 3. С. 14-21.
10. Бобровник С. В. Правова система та її інститути: теоретико-методологічний аналіз : монографія. К. : Наук. думка, 2018. 312 с.
11. Богатюк І. Г. Діяльність юридичних клінік в умовах воєнного стану. *Юридичний вісник*. 2022. Вип. 3 (64). С. 199-205. URL: <https://doi.org/10.18372/2307-9061.64.16892>

12. Бондар В. І. Розвиток клінічної юридичної освіти в Україні в умовах євроінтеграції. *Право і суспільство*. 2022. № 4. С. 78–85. URL: <http://pravoisuspilstvo.org.ua>
13. Бондаренко-Зелінська Н. Л. Правові засади функціонування юридичних клінік в Україні: проблеми та перспективи розвитку. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки». 2016. № 855. С. 3-9.
14. Ващук О. Л., Гера Р. Ю. Посібник для консультанта юридичної клініки. Львів: ПАІС, 2008. 248 с.
15. Волошин С., Грищенко К., Піскунова О., Шемелинець І. Вивчення права Європейського Союзу в українських правничих школах. ГО «Фундація ДЕЮРЕ». 2024. 44 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/1mfGzPD0anqLFb42fxnQumG1LB5yFsmzN/view>
16. Галай А. О. Адміністративно-правові засади діяльності громадських об'єднань юридичного спрямування в Україні : дис. ... д.ю.н. : 12.00.07 ; Національна академія прокуратури України. Київ, 2015. 446 с. URL: <http://dspace.tneu.edu.ua/handle/316497/3330>
17. Галай А. О. Основи юридичної клінічної практики : навч.-метод. посіб. / за ред. А. О. Галай, Я. В. Іваніщ, В. В. Стаднік. К. : Атіка, 2007. 204 с.
18. Галай А. О. Основні навчальні компоненти юридичної клінічної освіти: шляхи впровадження клінічного спецкурсу та практики студентів у навчальний процес вищих навчальних закладів в Україні. Навчальний посібник. К.: КНТ, 2009. 96 с.
19. Галай А. О. Організаційна та управлінська модель юридичної клініки в Україні : забезпечення якісного функціонування : навч. посіб. / А.О. Галай, В.В. Стаднік. К. : Атіка, 2005. 280 с.
20. Галай А. О. Педагогічна характеристика юридичної клінічної освіти [Текст] / А. О. Галай, Я. В. Іваніщ // Вісник Асоціації юридичних клінік України. - 2005. - № 2. - С. 2-3.
21. Гентош Р. Є. Діяльність юридичних клінік у сфері громадського

правознахисту: [посібник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів] / Р Є. Гентош, М. В. Дулеба, В. О. Козлов, О. С. Котуха. Львів, 2003. С. 5-6.

22. Головань Т. Г. 2023. Юридична клінічна освіта в контексті забезпечення якості вищої освіти в Україні: виклики сучасності. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. (Лип 2023), 46-52. URL: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2023.1.1.6>.

23. Головатий С. П. Верховенство права : у 3 кн. Кн. 1. К. : Фенікс, 2017. 624 с.

24. Голошко О. Л. Юридичні клініки в системі правничої освіти України. *Юридична освіта і наука*. 2021. № 2. С. 45-52.

25. Гончаренко В. О. Юридична клініка: історія і визначення. *Практика діяльності «юридичних клінік» України*. 2004. № 1. С. 3-5.

26. Гриценко В. В. Юридичні клініки: історія виникнення, становлення та розвитку / В. В. Гриценко // Шерешевські читання. Оновлення цивільного кодексу України: концептуальні засади : матер. Всеукр. наук.-практ. конфер. (Одеса, 11 груд. 2020 р.) / за заг. ред. Є. О. Харитонова. – Одеса : Фенікс, 2020. – С. 178-182. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/48278d3a-c85b-4c3f-a52b-85249ca1960b>

27. Гудима М. Формування стандартів якості юридичних клінік в Україні. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. № 1(21). С. 47-53.

28. Деякі питання розвитку юридичних клінік в Україні : аналітичний звіт / Асоціація юридичних клінік України. Київ, 2021. URL: <https://legalclinics.in.ua/diyalnist/zvity/>

29. Дзьоба О. Г. Клінічна юридична освіта: сучасний стан та перспективи розвитку. *Право України*. 2020. № 7. С. 120-128. URL: <https://pravoua.com.ua>

30. Довлатов Ш. Б. Роль, завдання та організаційно-правові засади юридичних клінік. *Правова позиція*. 2016. № 1(16). С. 33-37. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vamsup_2016_1_6

31. Дубчак Н. С. Досвід організації та діяльності юридичних клінік в країнах правової системи англо-американського типу. *Науковий вісник*

Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2013. № 21. Ч. II. Том 1. С. 36-38. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/cac7406c-1428-4c5e-af0c-dd8d5dbc9239/content>

32. Дубчак Н. С. Окремі питання становлення юридичних клінік в Україні. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер.: Економіка і право. 2010. Вип. 12. С. 144-160.*

33. Дубчак Н. С. Юридичні клініки в системі захисту прав і свобод людини та громадянина : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2014. 217 с. URL: <https://enpuirb.udu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d4267cd5-768d-4a51-8cca-a6e9113d755c/content>

34. Дулеба М. В. Діяльність «юридичних клінік» України: шляхи розвитку та вдосконалення : наук.-практ. посіб. / М.В. Дулеба. К: Атіка, 2004. 160 с.

35. Дулеба М. В. Мережа юридичних клінік України: ретроспективи та перспективи, К., 2006, с. 107.

36. Дулеба М. В. Сучасний «юридичний клінічний рух» на шляху до гармонізації та розширення. *Вісник Асоціації юридичних клінік України. 2005. № 2. С. 7-9.*

37. Дуліба Є., Теремецький В. Юридична клініка як форма навчання і забезпечення реалізації права на правову допомогу. *Приватне право і підприємництво. 2022. Вип. 21. С. 132–139. <https://doi.org/10.32849/2409-9201.2022.21.15>*

38. Єлов В. А. Юридична клініка : навчальний посібник / В.А. Єлов, С.І. Молибог, Д. Г. Павленко. К.: Школяр, 2004. 296 с.

39. Журавський В. С. Правові інститути в умовах трансформації суспільства. К. : Юрид. думка, 2019. 284 с.

40. Закон України «Про безоплатну правничу допомогу» від 02.06.2011 № 3460-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/3460-17?utm_source=chatgpt.com#Text

41. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18?utm_source=chatgpt.com#Text
42. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19?utm_source=chatgpt.com#Text
43. Заморська Л. І. Правова нормативність та її інституціоналізація в Україні : монографія. Одеса : Фенікс, 2013. 304 с. URL: https://jurkniga.ua/contents/pravova-normativnist-ta-yiyi-institucionalizaciya-v-ukrayini.pdf?srsltid=AfmBOopxU9Vv2udP6WwU4q-k_AovgqG1oWdJcG9rGM4psxEGdgS8VGIT
44. Зайчук О. В., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
45. Зайцева-Калаур І. Місце юридичних клінік в системі захисту прав людини. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. № 3. С. 123-127 URL: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1269>.
46. Кадала В. В., Гузенко О. П., Салоїд С. В. Юридична клінічна діяльність: правовий та рольовий аспект. *Актуальні проблеми інноваційної економіки та права*. 2023. № 19. С. 114-122. URL: <https://doi.org/10.36887/2524-0455-2023-4-19>
47. Калаченкова К. Діджиталізація та юридична клінічна освіта. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2023. URL: <https://jpchdnu.donnu.edu.ua/article/view/14115>
48. Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2013. 449 с.
49. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підручник. Київ : Кондор, 2020. 584 с.
50. Ківалов С. В. Правнича освіта в Україні: сучасні виклики та перспективи розвитку. Одеса : Юридична література, 2020.
51. Ковальський В. Концепція реформування правничої освіти. Чи остання?.. URL: <https://lexinform.com.ua/v-ukraini/kontseptsiya-reformuvannya-pravnychoyi-osvity-chy-ostannya/>

52. Колеснік Т. Вплив правової просвіти юридичних клінік на буденну правосвідомість людини. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2023. DOI: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2023.1.1.10>
53. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80?utm_source=chatgpt.com#Text
54. Концепція проекту Закону України про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії. URL: <https://kompravpol.rada.gov.ua/uploads/documents/34720.pdf>
55. Концепція розвитку юридичної освіти. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/kon-cep-ciya-vdoskonalennya-pravnichoyi-yuridichnoyi-osviti-dlya-fahovoyi-pidgotovki-pravnika>
56. Координаційний центр з надання правової допомоги. Правова допомога в умовах воєнного стану. Аналітичний звіт. Київ, 2023. URL: <https://legalaids.gov.ua>.
57. Копиленко О. Л., Кресіна І. О. Сучасні підходи до розуміння правових інститутів // *Право України*. 2020. № 3. С. 108–117. DOI: <https://doi.org/10.33498/louu-2020-03-108>
58. Кравчук М., Грицан О. Юридична клінічна освіта як ефективний спосіб підготовки майбутніх правників. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. № 4 (28). URL: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1206>
59. Кравчук М. В., Мудрак Р. М. Юридична клініка – інноваційний напрямок розвитку правової освіти в Україні. *Верховенство права у новітніх законодавчих реформах: доктрина та практика*. Матеріали міжнародної юридичної науково-практичної конференції на тему: «Актуальна юриспруденція». Київ, 11 грудня 2014 року. С. 7-30.
60. Кузьменко О. В. Інституціоналізація правових відносин у сучасному суспільстві // *Юридична наука*. 2021. № 2. С. 130–138. DOI: <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2021-2-15>

61. Литвин О. Сучасне значення правопросвітницької діяльності в роботі юридичних клінік. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2025. № 4 (86). DOI: 10.25313/2520-2308-2025-4-10880

62. Лоджук М. Т. Правове регулювання діяльності юридичних клінік в Україні: загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2014. 22 с.

63. Лоджук М. Т. Правове регулювання діяльності юридичних клінік в Україні : загальнотеоретичне дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Максим Тарасович Лоджук; Наук. кер. Ю. М. Оборотов; НУ ОЮА. - Одеса, 2014. - 313 с. URL: <http://hdl.handle.net/11300/443>

64. Лоджук М. Юридична клініка: від ідей професора Фроммгольда до їх реалізації в сучасній Україні. *Юридичний вісник*. 2011. № 4. С. 143-149.

65. Лоджук М. Юридичний клінічний рух в Україні: особливості становлення та перспективи розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2013. Вип. 22. Ч. 2. Т. 1. С. 68-73.

66. Лоджук М. Т. Юридичні клініки в Україні: освіта та правнича допомога. Одеса : Фенікс, 2015. 328 с. URL: https://legalclinics.in.ua/wp-content/uploads/Lodzhluk_monografiya.pdf

67. Лоджук М. Юридичні клініки як суб'єкти надання безоплатної правничої допомоги в контексті положень Закону України «Про безоплатну правову допомогу». Права людини та механізм їх забезпечення в Україні : матеріали міжвуз. наук.-теорет. конф., м. Київ, 4 грудня 2009 р. Київ, 2009. С. 60-62.

68. Ломжець Ю. В. Юридична клініка як база практичної підготовки майбутніх правників. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 770-773. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-11/195>

69. Лотюк О. С. Інституціоналізація як метод наукового пізнання громадянського суспільства. *Публічне право*. 2014. № 3. С. 184-191.

70. Маньгора В. В. Роль юридичних клінік у професійній підготовці майбутніх юристів. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер.: Економіка і право. 2012. Вип. 17. С. 167-173.
71. Мельник М. І. Правова допомога в Україні: теоретико-правові засади. Київ : Юрінком Інтер, 2019.
72. Мельник М. І. Юридичні клініки в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку // Вісник Національної академії правових наук України. 2020. № 4. С. 3–12. DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2020-27-4-3>
73. Міловська Н. В. Юридичні клініки у системі практичної підготовки фахівців у галузі права. Нове українське право. 2021. № 4. С. 144-150. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2021.4.22>
74. Молибог С. Юридична клініка / С. Молибог, Д. Павленко, Д. Браун - К.: Центр комерційного права. 2002. 104 с.
75. Молдован В. В., Кацавець Р. С. Юридична клініка: навч. посібник / В.Молодован, В. Кацавець. – К: Центр учбової літератури, 2007. – 224 с. URL: <http://library.nlu.edu.ua/>
76. Москалюк Н. Б., Слома В. М. Роль юридичних клінік у механізмі захисту прав людини. Прикарпатський юридичний вісник. 2022. Випуск 1 (42). С. 50-53. URL: https://pjuv.nuoua.od.ua/v1_2022/11.pdf
77. Москалюк Н., Слома В. Міжнародно-правові стандарти у сфері захисту прав людини та їх вплив на законодавство України. Актуальні проблеми правознавства. 2022. Вип. 1. С. 37-42. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/47651>
78. Мочульська М. Реформа вищої правничої освіти в Україні: куди далі? Український часопис конституційного права. 3/2023. С. 79-87. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2023-3/pdfs/5-marta-mochulska-reforma-vyshchoi-pravnychoi-osvity-ukraini-kudy-dali.pdf>
79. Мудрак Р. М. Генеза становлення інституту юридичних клінік у світі та Україні. Актуальні проблеми правознавства. 2017. Випуск 3 (11). С. 31-35. URL: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/161>

80. Мудрак Р. М. Інституціоналізація правових інститутів: етапи, механізми та критерії сформованості. *Національні інтереси України*. 2026. № 4. С. 1475-1483. URL: [https://doi.org/10.52058/3041-1793-2026-4\(21\)-1475-1484](https://doi.org/10.52058/3041-1793-2026-4(21)-1475-1484)

81. Мудрак Р. М. Інституціоналізація правових інститутів як теоретико-методологічна основа дослідження юридичних клінік. *Актуальні проблеми правознавства*. 2026. № 1 (45). С. 12-16. DOI: 10.35774/app2026.01.012 URL: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/2254/2273>

82. Мудрак Р. М. Компаративістика клінічної юридичної освіти: досвід США та трансформаційна модель України. Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід : *збірник матеріалів ІХ Міжнародної наукової студентської конференції* (Тернопіль, ЗУНУ, 24-25 квітня 2026 року). URL: <https://confuf.wunu.edu.ua/index.php/confuf/article/view/1753/1730>

83. Мудрак Р. М. Моделі інституціоналізації юридичних клінік: порівняльно-правовий аналіз досвіду США та України. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2026. № 4 (46) 2026. С. 2186-2200. URL: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2026-4\(46\)-2186-2200](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2026-4(46)-2186-2200)

84. Мудрак Р. М. Нормативно-правова база організації та діяльності юридичних клінік. Україна в умовах реформування правової системи : сучасні реалії та міжнародний досвід : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. [м. Тернопіль, 5-6 квіт. 2019 р.]. - Тернопіль : Економічна думка, 2019. - С. 166. URL: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=aoKKuykAAAAJ&citation_for_view=aoKKuykAAAAJ:2osOgNQ5qMEC

85. Мудрак Р. М. Організаційні умови гуманістично спрямованого освітнього процесу в юридичній клініці. Інновації в освіті: реалії та перспективи розвитку : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 20 травня 2022 р.). Тернопіль : ЗУНУ, 2022. 297 с. С.163-167. URL: <https://api.dspace.wunu.edu.ua/api/core/bitstreams/bc674d1e-1291-41c2-a770-6a55973c07cf/content>

86. Мудрак Р. М. Правовий статус юридичних клінік в Україні. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. Випуск 4 (28). С. 11-17.

DOI:10.35774/app2021.04.011

URL:

<https://api.dspace.wunu.edu.ua/api/core/bitstreams/3ba15b18-d5da-418b-a407-bf91e8c001ea/content>

87. Мудрак Р. М. Проблеми правової природи юридичних клінік в механізмі захисту прав і свобод людини та громадянина. *Guarantee and protection of fundamental human rights as an integral element of the integration of Ukraine in the EU* / Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie; ред. колегія Mieczysław Różański, Serhiy Banakh, Oksana Koval. – Olsztyn: Zakład Poligraficzny Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, 2019. 412 с. - С. 249-259. ISBN 978-83-65992-40-6

88. Мудрак Р. М. Розвиток юридичних клінік у Сполучених Штатах Америки. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 6 (34), vol. 1, P. 258-262. URL: <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.6.1.41>

89. Мудрак Р. М. Юридична клініка як інноваційний засіб професіоналізації майбутніх правників. Україна в умовах реформування правової системи : сучасні реалії та міжнародний досвід : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. [м. Тернопіль, 21-22 квіт. 2017 р.]. - Тернопіль : Економічна думка, 2017. - С. 102-104. URL: <http://dspace.tneu.edu.ua/handle/316497/21355>

90. Мудрак Р. М. Юридична клінічна освіта в системі правової освіти України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 9. С. 26-28. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-9/4>

91. Мудрак Р. М., Кравчук М. В. Юридичний клінічний рух в системі правової освіти України. Новації та виклики юридичної освіти: збірник матеріалів Міжнародної наукової студентської конференції, м. Тернопіль. – Т., 2017. – 316 с. – С. 53-58. URL: <https://api.dspace.wunu.edu.ua/api/core/bitstreams/3c2a5a7d-6d9c-4243-b6ad-639df655a00b/content>

92. Новосад І. Юридична клініка як елемент системи надання безоплатної правової допомоги в Україні. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2025. № 74. С. 4-8. URL: <https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc74/3.pdf>

93. Новосад І. Роль медіації в діяльності юридичної клініки. *Історико-правовий часопис*. 2023. № 2 (21). С. 49-53. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ff61b7a2-6ea1-43f1-b410-633fa85cee25/content>
94. Павлюк Н. Роль правової (юридичної) освіти у формуванні професійної правової культури та правосвідомості майбутніх юристів. *Право та державне управління*. 2024. DOI: <https://doi.org/10.32782/pdu.2024.4.74>
95. Палійчук Г. Клінічний випадок: про інститут юридичних клінік та клінічну юридичну освіту. *Український адвокат*. 2009. № 6(34). С. 10-11.
96. Петришин О. В. Правова система України: сучасні тенденції розвитку. Харків : Право, 2012. 256 с.
97. План дій Ради Європи для України на 2023-2026 роки «Стійкість, відновлення та відбудова», затверджений Комітетом міністрів Ради Європи 14 грудня 2022 року. URL: <https://rm.coe.int/action-plan-ukraine-2023-2026-ukr/1680aa8282>
98. Поляков А. О. Порівняльно-правовий аналіз регулювання діяльності юридичних клінік в країнах європейського союзу. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «Право»*, п. 40, р. 350-358, 2024. URL: <https://journals.hnpu.edu.ua/index.php/law/article/view/16423> DOI: <https://doi.org/10.34142/23121661.2024.40.41>
99. Пометун О. І., Ремех Т. О., Гейко І. М. Практичне право : навчальний посібник / за ред. О.І. Пометун. Київ : Генеза, 2001. 168 с.
100. Пономарьова Я. О., Кобець Н. В. Окремі етичні аспекти функціонування юридичних клінік закладів вищої освіти. *Форум права*. 2025. № 84 (4). С. 93-99. URL: https://forumprava.pp.ua/files/093-099-2025-4-FP-Ponomarova,Kobets_13.pdf
101. Правнича клінічна освіта в Україні: Навчальний посібник / за заг. ред. В. М. Сущенка. К.: Ваїте, 2020. 274 с. URL: <https://legalclinics.in.ua/navchalnyj-posibnyk-pravnycha-klinichna-osvita-v-ukrayini/>

102. Право на доступ до правосуддя: кращі практики ЄС та виклики для України : матер. науково-практичного круглого столу (Суми, 6 червня 2025 р.). Суми : Сумський державний університет, 2025. 113 с. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8f064d02-f4a7-4955-95d3-77c0c7fba3e9/content>
103. Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку індивідуальних освітніх траєкторій та вдосконалення освітнього процесу: Закон України від 23 квітня 2024 року No 3642-IX. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2024. № 29. Ст. 204. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3642-20#Text>
104. Проект Закону України № 9525 «Про внесення змін до Закону України «Про безоплатну правову допомогу» (щодо юридичних клінік)» URL: https://ips.ligazakon.net/document/jf7c100a?ed=2011_11_29&utm_source=chatgpt.com
105. Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України : Наказ МОН України від 03.08.2006 № 592. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/z0956-06?utm_source=chatgpt.com#Text
106. Про організацію та діяльність юридичних клінік у вищих навчальних закладах України : Наказ Міністерства освіти і науки України від 3 серп. 2006 р. № 592. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0958-06>.
107. Про схвалення Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 лютого 2022 р. № 286-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#Text>
108. Рабінович П.М. Методологія юридичної науки. Юридична енциклопедія : у 6 т. Київ : Укр. енцикл., 2001. Т. 3. 789 с.
109. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Львів : Край, 2007. 192 с.
110. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Львів : Світ, 2016. 320 с.
111. Рогозіннікова К. Особливості взаємодії юридичних клінік з системою надання безоплатної правової допомоги. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 245-249. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.41> URL:

<https://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/282165>

112. Рогозіннікова К.С. Сучасні методи та форми організації діяльності юридичних клінік у закладах вищої освіти. *Управління та інновації в освіті: досвід, проблеми та перспективи*: збірник матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса 27-28 жовтня 2022 року Одеса: Видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2022. С. 154-158.

113. Руденко Л.Д. Ціннісно-орієнтований підхід у юридичній клінічній світі. *Ціннісно-орієнтований підхід в освіті і виклики євроінтеграції*: матер. II Міжнар. наук.-метод. конф. (Суми, 28-29 травня 2021 р.). Суми : Сумський державний університет, 2021. С.135-138.

114. Руденко Л.Д., О. А. Швагер О.А., Мурач Д.В. Місце юридичних клінік у забезпеченні захисту прав споживачів фінансових послуг. *Правова позиція*. - 2021. № 4 (33). С. 60-65. DOI: <https://doi.org/10.32836/2521-6473.2021-4.11>

115. Руденко Л.Д., Швагер О.А., Мурач Д.В. Роль юридичних клінік у забезпеченні доступу до правосуддя. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2023. № 1 (3). С. 165-176. URL: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2023.1.3.16>

116. Савелова Ю.М. Історико-правовий аспект виникнення та розвитку юридичної клінічної освіти. *Малий і середній бізнес (право, держава, економіка)*. 2013. № 1. С. 36-42.

117. Савчин М., Менджул М., Навроцький В. Основи юридичної клінічної практики : навчально-методичний посібник. Ужгород : Видавництво Олександра Гаркуші, 2007. 68 с. URL: <http://repository.dnu.dp.ua:1100/upload/50c14b6268ebe7f98a4018a45c308d0cYUridichna-klinika.pdf>

118. Святун О. В. Система безоплатної правової допомоги в Україні: інституційний вимір. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 1 (17). С. 22-31.

119. Серeda О.Г. До питання визначення правового аутопоезису. *Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України*. 2017. № 2. С. 40-45.

120. Сич В. О. Юридичні клініки як суб'єкти надання правової допомоги громадянам у кримінальних справах. *Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право)*. 2011. № 3 (54). С. 250-254.

121. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. Харків : Консум, 2018. 520 с.

122. Стандарти забезпечення якості вищої освіти за спеціальністю 081 «Право». Київ : МОН України, 2019. URL: <https://mon.gov.ua>

123. Терлюк І., Терлюк О. Надання безоплатної правової допомоги населенню у процесі здійснювання навчальної діяльності: аспекти міжнародного та українського історичного досвіду. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2024. DOI: <http://doi.org/10.23939/law2024.43.254>

124. Типовий договір між органом виконавчої влади та юридичною клінікою щодо надання первинної безоплатної правової допомоги. Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 28 лист. 2012 р. № 1136. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>

125. Фігель Ю.О. Роль юридичних клінік у формуванні вмінь реалізації права студентами юридичних спеціальностей : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень» / Фігель Ю. О. Львів, 2011. 198 с.

126. Хорошковська В.С. Особливості становлення та розвитку юридичної клінічної науки в Україні. *Правова позиція*. 2021. № 4 (33) URL: <http://biblio.umsf.dp.ua/jspui/bitstream/123456789/4549/1/15%20%D0%A5%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0.pdf>

127. Хрестоматія юридичної клінічної освіти: Збірка текстів для читання : навчальний посібник / авт.-укл. А.О. Галай. Київ : Асоціація юридичних клінік України, 2011. С. 293. URL: <https://legalclinics.in.ua/wp-content/uploads/2017/07/Hrestomatiya-yurydychnoyi-klinichnoyi-osvity.pdf>

128. Цвік М. В., Петришин О. В., Авраменко Л. В. та ін. Загальна теорія держави і права : підручник / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.

129. Чудик Н.О. Правові стандарти клінічної юридичної освіти в контексті євроінтеграції України. *Наше право*. 2026. № 2. С. 601-609. DOI: [10.71404/NP.2026.2.78](https://doi.org/10.71404/NP.2026.2.78) URL: <https://doi.org/10.71404/NP.2026.2.78>

130. Чудик Н.О. Юридичні клініки як механізм забезпечення права на правову допомогу: міжнародний досвід та Україна. *Європейські перспективи*. 2026. № 2 ч. 1. С. 260-268. DOI: [10.71404/EP.2026.2-1.33](https://doi.org/10.71404/EP.2026.2-1.33)

131. Шевчук О., Юркевич І. (2021). Юридичні клініки у механізмі дуальної освіти. URL: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/apl/article/view/1185>

132. Шемшученко Ю. С. (ред.) Юридична енциклопедія : у 6 т. К. : Укр. енцикл., 2011. Т. 3. 792 с.

133. Юридична клініка [Текст] : навчальний посібник / В. А. Єлов, С. І. Молібог, Д. Г. Павленко. - К. : Школяр, 2004.

134. Юридичні клініки в Україні: роль, завдання та організаційно-правові засади: Посібник / За ред. М. В. Дуліби. К. : «МП Леся», 2003. 120 с.

135. Юридичні клініки в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку [Текст] : матеріали Всеукр. круглого столу з представниками юрид. клінік України, м. Одеса, 28 жовт. 2011 р. / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.» ; [упоряд.: Пашковський М. І., Лоджук М. Т. ; редкол.: С. В. Ківалов та ін.]. - О. : Фенікс, 2011. - 176 с.

136. Юркевич І. Правове регулювання діяльності юридичних клінік в Україні та зарубіжних країнах. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 2. С. 187-192. URL: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1250/1296>

137. Юркевич І. Роль юридичних клінік у підготовці професійних юристів. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. Вип. 2. С. 131-135. URL: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1010/pdf>

138. ABA Standards for Clinical Legal Education URL: https://www.americanbar.org/groups/legal_education/accreditation/standards/

139. Berger P. L., Luckmann T. The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge. New York : Anchor Books, 1966. 219 p.
140. Bloch F. (Ed.). The Global Clinical Movement: Educating Lawyers for Social Justice. Oxford: Oxford University Press, 2011. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195381147.001.0001>
141. Bodenstein, J. Law Clinic and the Clinical Law Movement in South Africa. 1st Edition. 2018. 588 p.
142. Carnegie Foundation. Educating Lawyers: Preparation for the Profession of Law. San Francisco, 2007. URL: <https://www.carnegiefoundation.org>
143. Chudyk N. Advocacy in the system of free legal aid. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. № 2 (34). С. 218-221.
144. Council of Europe. Access to Justice and Legal Aid Report. Strasbourg, 2021. URL: <https://www.coe.int>
145. Council of Europe. Recommendation Rec (93)1 on effective access to the law and to justice for the very poor. 1993. URL: <https://search.coe.int>
146. Dalhousie Legal Aid Service. URL: <http://law.dal.ca/Institutes/Dalhousie%20Legal%20Aid%20>
147. DiMaggio P. J., Powell W. W. The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality // American Sociological Review. 1983. Vol. 48, No. 2. P. 147-160. DOI: <https://doi.org/10.2307/2095101>
148. Dinerstein, R. D. The clinical law review at 25 – What hath we wrought? *Clinical Law Review* Vol. 26. No. 1 Fall 2019. P. 147-146.
149. Duggan A. The Role of Law School Clinics in Legal Aid Delivery: Comparative Perspectives. *International Journal of Clinical Legal Education*. 2017. Vol. 24(1). P. 5-28.
150. European Network for Clinical Legal Education (ENCLE). Clinical Legal Education in Europe: Report 2021. URL: <https://encle.org>
151. Franz H. Clinical Legal Education as an Instrument to Address Access to Justice. *International Journal of Clinical Legal Education*. 2023. Vol. 30 №. 3. P. 153-158. URL: <https://doi.org/10.19164/1>

152. Giddings J. Promoting Justice Through Clinical Legal Education. Oxford : Oxford University Press, 2013. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199631033.001.0001>
153. Hall P. A., Taylor R. C. R. Political Science and the Three New Institutionalisms // Political Studies. 1996. Vol. 44, No. 5. P. 936-957. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.1996.tb00343.x>
154. Jelinić, Z., & Koch, A. Elucidation of the Concept of a Law Clinic as a Prerequisite for Developing the Standards for Law Clinics in Europe. Asian Journal of Legal Education. 2020. № 7. P. 127-139. <https://doi.org/10.1177/2322005820912617>.
155. Kessler L. D. The Invention of a Human Rights Clinic. Emory Law Journal. 2014. Vol. 63. P. 1285-1330.
156. Law Clinic. University of Strathclyde. URL: <http://www.strath.ac.uk/humanities/lawschool/lawclinic/>
157. Legal Services Corporation. The Justice Gap Report 2022. Washington, 2022. URL: <https://www.lsc.gov>
158. Lippel K. Clinical Legal Education in Poland: Lessons for Ukraine. International Journal of Clinical Legal Education. 2019. Vol. 26 (2). P. 44-67.
159. March J. G., Olsen J. P. The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life. *The American Political Science Review*. 1984. Vol. 78. No. 3. P. 734–749. DOI: <https://doi.org/10.2307/1961840>
160. Meyer J. W., Rowan B. Institutionalized Organizations: Formal Structure as Myth and Ceremony. *American Journal of Sociology*. 1977. Vol. 83. No. 2. P. 340–363. DOI: <https://doi.org/10.1086/226550>
161. North D. C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge : Cambridge University Press, 1990. 152 p. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511808678>
162. OECD. Access to Justice for All: Improving Legal Services. Paris, 2020. DOI: <https://doi.org/10.1787/af220c9a-en>
163. Rhode D. L. Access to Justice. Oxford University Press, 2004. 288 p.

164. Sandefur R. L. Fulcrum Point of Equal Access to Justice: Legal and Nonlegal Institutions of Remedy. *Loyola Chicago Law Journal*. 2010. Vol. 42. P. 1097-1160.
165. Schrag P., Meltsner M. *Reflections on Clinical Legal Education*. Northeastern University Press, 1998. 258 p.
166. Selznick P. Institutionalism "Old" and "New". *Administrative Science Quarterly*. 1996. Vol. 41. No. 2. P. 270–277. DOI: <https://doi.org/10.2307/2393719>
167. Scott W. R. *Approaching Adulthood: The Maturing of Institutional Theory. Theory and Society*. 2008. Vol. 37. No. 5. P. 427–442. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11186-008-9067-z>
168. Scott W. R. *Institutions and Organizations: Ideas, Interests, and Identities*. 4th ed. Thousand Oaks : Sage Publications, 2014. 360 p.
169. Tomoszek M. The Growth of Legal Clinics in Europe – Faith and Hope, or Evidence and Hard Work? *International Journal of Clinical Legal Education*. 2014. № 21. P. 93-102. URL: <https://doi.org/10.19164/IJCLE.V21I1.13>
170. Vladyslav Teremetskyi, Yevheniia Duliba. The peculiarities of activity of legal clinics in the states of Europe. *Legal, Economic Science and Praxis*. 2021. № 2. P. 38-43. URL: <https://lesp.hu/wp-content/uploads/2022/01/2021-No2-p37-42.pdf>
171. Wilson R. Clinical Legal Education and Access to Justice. *Journal of Legal Education*. 2015. Vol. 64. URL: <https://jle.aals.org>
172. Wizner S. The Law School Clinic: Legal Education in the Interests of Justice. *Fordham Law Review*. 2002. Vol. 70. P. 1929-1937. URL: <https://ir.lawnet.fordham.edu/flr/vol70/iss5/4/>
173. Wortham L. (Ed.). *Educating for Justice: Social Values and Legal Education*. Ashgate, 2010. 312 p.
174. Wortham L. Clinical Legal Education in the United States: What We Do and Why. *International Journal of Clinical Legal Education*. 2013. Vol. 19. P. 103-130.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ АВТОРА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**Статті у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України:**

1. Мудрак Р. М. Генеза становлення інституту юридичних клінік у світі та Україні. Актуальні проблеми правознавства. 2017. Випуск 3 (11). С. 31-35.
2. Мудрак Р. М. Правовий статус юридичних клінік в Україні. Актуальні проблеми правознавства. 2021. Випуск 4 (28). С. 11-17.
3. Мудрак Р. М. Юридична клінічна освіта в системі правової освіти України. Юридичний науковий електронний журнал. 2020. № 9. С. 26-28.
4. Мудрак Р. М. Інституціоналізація правових інститутів як теоретико-методологічна основа дослідження юридичних клінік. Актуальні проблеми правознавства. 2026. № 1 (45). С. 12-16.
5. Мудрак Р. М. Моделі інституціоналізації юридичних клінік: порівняльно-правовий аналіз досвіду США та України. Актуальні питання у сучасній науці 2026. № 4 (46) 2026. С. 2186-2200.
6. Мудрак Р. М. Інституціоналізація правових інститутів: етапи, механізми та критерії сформованості. Національні інтереси України 2026. № 4. С. 1475-1483.

В інших зарубіжних виданнях:

7. Мудрак Р. М. Розвиток юридичних клінік у Сполучених Штатах Америки. Knowledge, Education, Law, Management. 2020. № 6 (34). vol. 1. P. 258-262.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Мудрак Р. М. Проблеми правової природи юридичних клінік в механізмі захисту прав і свобод людини та громадянина. Guarantee and protection of fundamental human rights as an integral element of the integration of Ukraine in the EU / Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie;

ред. колегія Mięczyław Róžański, Serhiy Banakh, Oksana Koval. – Olsztyn: Zakład Poligraficzny Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, 2019. 412 с. С. 249-259.

9. Мудрак Р. М. Юридична клініка як інноваційний засіб професіоналізації майбутніх правників. Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. [м. Тернопіль, 21-22 квіт. 2017 р.]. Тернопіль: Економічна думка, 2017. С. 102-104.

10. Мудрак Р. М., Кравчук М. В. Юридичний клінічний рух в системі правової освіти України. Новації та виклики юридичної освіти: збірник матеріалів Міжнародної наукової студентської конференції, м. Тернопіль. Т., 2017. 316 с. С. 53-58.

11. Мудрак Р. М. Нормативно-правова база організації та діяльності юридичних клінік. Україна в умовах реформування правової системи : сучасні реалії та міжнародний досвід : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. [м. Тернопіль, 5-6 квіт. 2019 р.]. Тернопіль : Економічна думка, 2019. С. 166.

12. Мудрак Р. М. Організаційні умови гуманістично спрямованого освітнього процесу в юридичній клініці. Інновації в освіті: реалії та перспективи розвитку: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 20 травня 2022 р.). Тернопіль : ЗУНУ, 2022. 297 с. С.163-167.

13. Мудрак Р. М. Компаративістика клінічної юридичної освіти: досвід США та трансформаційна модель України. Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Тернопіль, ЗУНУ, 24-25 квітня 2026 року). м. Тернопіль, 2026. С. 42-45.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46009; тел./факс +380 (352) 51-75-75;
www.wunu.edu.ua; rektor@wunu.edu.ua; ідентифікаційний код за ЄДРПОУ 33680120

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Мудрака Романа Миколайовича на тему
«Інституціоналізація та функціонування юридичних клінік у США та
Україні: порівняльно-правове дослідження»**

Результати дисертаційного дослідження на тему «Інституціоналізація та функціонування юридичних клінік у США та Україні: порівняльно-правове дослідження», виконаного Мудраком Романом Миколайовичем, впроваджено в діяльність юридичної клініки Західноукраїнського національного університету.

У процесі діяльності юридичної клініки використано наукові положення, висновки та рекомендації, розроблені автором дисертаційного дослідження, зокрема: концептуальні положення щодо розуміння юридичних клінік як соціально-правового інституту та об'єкта правової інституціоналізації; рекомендації щодо підвищення рівня професіоналізації діяльності юридичних клінік; пропозиції щодо вдосконалення організаційних механізмів функціонування юридичних клінік та розвитку їх правопросвітницької діяльності; рекомендації щодо розширення участі юридичних клінік у забезпеченні доступу до правосуддя та наданні безоплатної правничої допомоги.

Результати дослідження використовуються у практичній діяльності юридичної клініки під час організації правопросвітницьких заходів, надання правових консультацій, удосконалення внутрішніх механізмів діяльності клініки, а також у процесі практичної підготовки здобувачів вищої освіти спеціальності 081 «Право».

Використання результатів дисертаційного дослідження сприяє підвищенню ефективності діяльності юридичної клініки, удосконаленню організації клінічної юридичної освіти та розвитку практикоорієнтованої підготовки майбутніх правників.

Оксана ДЕСЯТНЮК

Гудик Н.О.
0505211361

АКТ
про результати впровадження дисертаційного дослідження
Мудрака Романа Миколайовича на тему:
«Інституціоналізація та функціонування юридичних клінік у США та
Україні: порівняльно-правове дослідження»,
поданого на здобуття ступеня
доктора філософії за спеціальністю 081 - Право
у діяльність адвоката Ганущин Ольги Богданівни

Даним актом підтверджую, що результати дисертаційного дослідження Мудрака Романа Миколайовича на тему «Інституціоналізація та функціонування юридичних клінік у США та Україні: порівняльно-правове дослідження», поданого на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 - Право, враховуються в моїй діяльності як адвоката, зокрема при наданні правової допомоги клієнтам, які звертаються до юридичних клінік; формуванні правової позиції у справах, пов'язаних із захистом прав осіб, що отримали безоплатну правничу допомогу; а також при оцінці якості юридичних послуг, наданих студентами-клінікантами.

Застосування напрацювань здійснюється і для захисту прав клієнтів у справах, де правова допомога надавалася через механізми безоплатної правничої допомоги чи студентські юридичні клініки. Адвокати нерідко стикаються з питаннями щодо: допустимості та правомірності дій студентів-консультантів; дотримання стандартів якості правничої допомоги; а також процедурних аспектів діяльності юридичних клінік. Висновки та пропозиції, наведені автором у дисертаційному дослідженні, дають можливість: правильно тлумачити норми про організацію та функціонування юридичних клінік; обґрунтовувати правовий статус учасників клінічної правничої освіти; аналізувати відповідність діяльності юридичних клінік стандартам надання правничої допомоги; а також використовувати порівняльно-правовий досвід США при вирішенні питань розвитку інституту безоплатної правничої допомоги в Україні.

Адвокат

Ольга Ганущин

**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ
ІНСТИТУТ
ПУБЛІЧНОГО ПРАВА**

вул. Г. Кірпи, 2 А, м. Київ, 03035
Тел.: (093) 738-7995,
(044) 465-7995

**SCIENTIFIC INSTITUTE
OF PUBLIC LAW**

2 a, Kirpy str., Kyiv, 03035
Tel.: +38 093 738-7995,
+38 044 465-7995

10.06.2026 № 3/498

Спеціалізованій вченій раді

ДОВІДКА

про впровадження у науково-дослідну діяльність НДПП результатів дисертаційного дослідження на тему «Інституціоналізація та функціонування юридичних клінік у США та Україні: порівняльно-правове дослідження» здобувача Західноукраїнського національного університету

Мудрака Романа Миколайовича

Повідомляємо спеціалізованій вченій раді, що результати кандидатської дисертації Мудрака Романа Миколайовича на тему: «Інституціоналізація та функціонування юридичних клінік у США та Україні: порівняльно-правове дослідження» становлять вагомий внесок у розвиток юридичної науки і правозастосовної практики та використовуються Науково-дослідним інститутом публічного права під час проведення наукових досліджень в межах реалізації теми «Правове забезпечення прав, свобод та законних інтересів суб'єктів публічно-правових відносин» (номер державної реєстрації № 0115U005495), розробки пропозицій і рекомендацій, спрямованих на удосконалення національного законодавства з питань оптимізації правового регулювання відносин у сфері клінічної юридичної освіти та забезпечення доступу громадян до правничої допомоги в Україні.

Виконуючий обов'язки президента
Науково-дослідного інституту публічного права,
доктор юридичних наук, професор

Сергій КОРОЄД